

Godina XXXVI/2017

Broj 2

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Urednice

Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Ivana Stevanović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Redakcija

Ana Batričević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Stanko Bejatović, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Srbija

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent University, Belgium

Sanja Čopić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Marina Hughson, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Slađana Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Srbija

Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Fakultet pravnih nauka Panevropski Univerzitet APEIRON u Banja

Luci, Bosna i Hercegovina

Olivera Pavičević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Claus Roxin, Pravni fakultet Univerziteta u Minhenu, Nemačka

Miodrag Simović, Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Slobodan Uzelac, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Hrvatska

Vid Jakulin, Pravni fakultet Univerziteta u Ljubljani, Slovenija

Sekretar redakcije

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Tehnički urednik

Milka Raković

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti, a u skladu sa politikom njegovog izdavača i relevantnim naučnim oblastima: krivično pravo, kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vodi Redakcija i Urednice. Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editors

Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research
and Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Ivana Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Redaction

Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Stanko Bejatović, Faculty of Law, University of Kragujevac, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Criminal Law and Social Law at the Ghent
University, Belgium

Sanja Čopić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Marina Hughson, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Slađana Jovanović, Faculty of Law, University Union in Belgrade, Serbia

Janko Međedović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD

Ljubinko Mitrović, Faculty of Legal Studies, Pan-European University APEIRON in Banja
Luka, Republic of Srpska

Olivera Pavičević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Claus Roxin, Faculty of Law, University of Munich, Germany

Miodrag Simović, Faculty of Law, University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD

Slobodan Uzelac, Faculty for Education and Rehabilitation, University of Zagreb, Croatia

Vid Jakulin, Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia

Secretary of the Redaction

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Technical Editor

Milka Raković

Computer Typesetting

Slavica Miličić

The Journal of the Institute is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research that has been published twice a year since 1972 with smaller intermissions and since 2016, it has been published three times a year. The journal is thematically focused on different scientific fields, in accordance with the policy of its publisher and relevant scientific areas: criminal law, criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology etc. The editorial policy of the Journal is created by the Redaction and the Editors. The papers published in the Journal are reviewed by two anonymous reviewers.

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Pekograf d.o.o"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)

godina XXXVI / broj 2 / 2017

S A D R Ź A J

Boban Petrović CONTEXTUAL AND ATTITUDINAL DETERMINANTS OF ATTITUDES TOWARDS IMMIGRANTS: SECURITY IMPLICATIONS	7
Vesna Gojković i Jelena Dostanić HEXACO MODEL I MRAČNA TRIJADA NA UZORKU ODRASLIH, ZAPOSLENIH ŽENA I MUŠKARACA	23
Vera Petrović i Goran Jovanić DODELA USLOVNOG OTPUSTA I FAKTORI RIZIKA RECIDIVIZMA	45
Ana Batrićević i Nikola Paunović CRIMINAL LAW ASPECTS OF INTERNATIONAL CHILD ABDUCTION	61
Vladan Joldžić i Jovan Krstić NEKA RAZMIŠLJANJA O OSNOVANOSTI RAZGRANIČENJA NADLEŽNOSTI IZMEĐU POLICIJE I OBAVEŠTAJNO- BEZBEDNOSNIH AGENCIJA	77
Olivera Pavićević, Ljeposava Ilijić i Aleksandra Bulatović IZVINJENJE I PRAŠTANJE KAO MEHANIZMI OTPORNOSTI I KAO FAKTOR U RESTORATIVNOM PROCESU	91
Vladimir Miletić PRIVREDNA KRIVIČNA DELA U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE	111
Marko Krstić OTMICA KAO OBLIK TERORISTIČKOG DELOVANJA	121
Srđan Kljajević SOCIO-KULTURNA OBELEŽJA UPOTREBE DROGA	137

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 2 / 7-21
Originalni naučni rad
UDK: 316.647.8:314.151.3-054.73(497.11)

CONTEXTUAL AND ATTITUDINAL DETERMINANTS OF ATTITUDES TOWARDS IMMIGRANTS: SECURITY IMPLICATIONS*

Boban Petrović*

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Immigrant issues and relations with them have been updated in recent years due to a large number of immigrants from the Middle East and Africa on the road to European Union countries. The attitudes of citizens of Serbia and other countries in Europe towards immigrants range from acceptance to extremely negative attitudes and violent behavior towards them. Such a situation indicates that the issue of Serbian citizens' attitudes towards immigrants is important from the standpoint of safety. Therefore, this study has focused on determinants of attitudes of Serbian citizens towards immigrants. Determinants of the contextual level, primarily economic security and life in a multiethnic environment, as well as from the individual: social dominance orientation, right-wing authoritarianism, nationalism, and religiosity, were investigated. The research was conducted on a sample of 540 respondents from the general Serbian population, and data were collected online. The results showed that economic security has no direct effect on a prosocial attitude towards immigrants, while a multi-ethnic environment, contrary to expectations, has a negative effect. In line with previous research, attitudinal dimensions also have a negative effect, especially social dominance orientation, but also nationalism and religiosity. It is especially important to emphasize that two significant interactions are detected. They show that, in contrast to individuals who are neither religious nor nationalistic, those who are more religious and with more pronounced nationalistic attitudes

* This paper is a result of research Project Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia

* E-mail: boban.petrovic@iksi.ac.rs, bobanpetrovi@gmail.com

express negative attitudes towards immigrants if they originate from multiethnic backgrounds. These findings are consistent with the cultural threat hypothesis.

KEYWORDS: attitudes towards immigrants / social attitudes / economic security / multiethnicity

1. INTRODUCTION

During recent years, a growing number of immigrants, mainly from the Middle East and North African countries, moved through Serbia in transition toward Western Europe via the Western Balkan route. This trend is not new - it has intensified since the beginning of the outbreak of unrest in the Middle Eastern and North African countries, starting from 2008 (Denda, 2014). This emerging trend culminated in 2015, when 577,995 people, mostly from the Middle East, passed through Serbia; which is 35 times more than in the previous year, when 16,490 immigrants were registered (Petrović, 2016). The most numerous people are from Syria, Eritrea, Somalia, and Afghanistan, but also from other countries (Lukić, 2016). They are dominantly males, Muslims, with lower levels of education and economic status (it should be noted here that in last few years the number of immigrants with a higher level of education has increased (Denda, 2014)). Despite the large number of people who express their intention to seek asylum in Serbia increasing from year to year, the proportion of submitted claims is very small - the people mainly tend to pass through Serbia toward some of the Western European countries (Lukić, 2016). The responses of the European states were diverse, including the fact that even some of the Member States of the European Union took very restrictive steps and created a restrictive policy to prevent the entry of illegal migrants. It is significant to point out that even a few years ago, slightly before the emergence of the crisis and increase of rates of migration especially from Middle Eastern and North African countries to Europe, in the countries of Western and Eastern Europe as well as in Serbia, immigrants were seen as one of the most unpopular social groups (Todosijević, 2018).

On the State level, Serbia based its approach toward immigrants on respecting humanitarian and European values, organizing the admission and transfer of immigrants to the EU countries and cooperating with other countries from the Western Balkan route, as well as the European Union and some of the EU member states (Tatalović & Malnar, 2016). When Slovenia and Croatia interrupted the admission of economic migrants, Serbia closed its own borders, highlighting security issues. However, Serbia continued with a humanitarian approach toward illegal immigrants, without elements of their securitization (Tatalović & Malnar, 2016).

Nevertheless, with the migrant crisis and the increasing number of migrants many security issues have opened, both in Serbia and in other countries, because it turns out that many countries are not prepared to respond effectively to security risks that

emerged with the migrant crisis. When talking about the security risks associated with the migrant crisis, it can be pointed out that there are risks to the safety of citizens, states, and the international environment, as well as risks to the safety of the immigrants themselves, which cover all spheres of human security (Mijalković & Petrović, 2016). In this context, it must be noted that with the growing influx of immigrants passing through Serbia on its path towards the European Union, the attitude of citizens of Serbia and other countries in Europe towards immigrants varied from acceptance and providing assistance to extremely negative attitudes and even violent behaviors towards immigrants (Ceobanu & Excandell, 2010; Bobić, 2013; Denda, 2014).

Some data (e.g., Denda, 2014) showed that over a longer period of time, the citizens of Serbia had relatively positive attitudes toward immigrants, which originated mainly from the Eastern European countries. But from 2010 with an increasing number of immigrants from the Middle Eastern and North African countries, the attitudes toward them became more negative, especially in the places where asylum centers are situated. Local people organized a series of activities directed against immigrants: protests (justified by beliefs that asylum seekers were armed with knives, that they will attack local girls, that children are afraid and may not go to school), stoning the houses in which asylum seekers have stayed with the justification that they rob and steal, burning barracks in which asylum seekers stayed, etc. But, official data showed that only a few minor offenses were committed by immigrants - the largest numbers of reported offenses were the violent acts of the natives against immigrants (Denda, 2014). It is also interesting that in places without asylum centers, thus, with reduced possibility of contact with immigrants, negative stereotypes prevailed (Denda, 2014).

A negative perception, and attitudes and readiness to show violence toward immigrants (and any other outgroups) are often explained by hypotheses about immigrants as an economic and/or cultural threat. According to these hypotheses, immigrants could be perceived as a realistic or symbolic threat to the local people's economic security (economic threat) and cultural norms and standards as well as their social identity, i.e., cultural threat (Dinesen, Klemmensen, & Nørgaard, 2014). In this sense, a number of studies are often focused on different economic factors, as well as issues of multiculturalism.

Attitudes towards immigrants may be associated with indicators of economic status at the individual level as well as at the level of the group (country, nation) as a whole (Dinesen, et al., 2014). However, findings from different studies are not consistent when it comes to the impact of economic factors on attitudes toward immigrants, such as income and employment status; while some studies show that there are such effects, others have found that there are no effects (e.g., Hainmueller & Hiscox, 2010), especially in the countries of Eastern Europe. Also, the macro-economic factors (higher unemployment rate, increase in unemployment rate, more deprived economic environment, and similar) increase the chances that members of the domicile group will exert a negative attitude towards immigrants (Ceobanu & Excandell, 2010). But there are also data about the opposite effects - for example,

that the low employment rate among the resident population is related with less pronounced negative attitudes towards immigrants (Markaki & Longhi, 2013).

In the context of hypotheses about cultural threats, there is an increasing number of studies which investigate the role of multiculturalism in the formation of national identity and relations with other groups. Research has shown that life in multicultural environments and increased possibility of contact with the out-groups could be reflected on the dominant domicile group as a threat to their national identity (which implies a negative attitude towards out-groups), as well as a context that is conducive to reducing prejudice (Morrison, Plaut, & Ybarra, 2010). Of course, in this context it is important to bear in mind not only the presence of minority groups but also their size and visibility, which may be associated with greater experience of threats by the out-groups. However, some research showed that the size of the minority (and immigrant) groups in fact suppressed the experience of the threat because it increases the possibility of intergroup contact (Ceobanu & Excandell, 2010).

Besides the contextual factors which could determine stereotypes and attitudes toward some specific social group, including immigrants, there is growing empirical evidence that factors from the individual level, personality traits (Petrović, 2016), or, even more, social attitudes (Duckitt & Sibley, 2007) are very important determinants of the prejudices toward outgroups. Previous research showed that there are three distinct dimensions of generalized prejudices toward three different groups: "dangerous", "dissident" and "derogated" groups - immigrants belong to this last group (Duckitt & Sibley, 2007). While attitudes toward "dangerous" groups are linked only with right-wing authoritarianism, attitudes toward "derogated" groups, including immigrants, are associated with the social dominance orientation (Danso, Sedlovskaya, & Suanda, 2007; Duckitt & Sibley, 2007; Thomsen, Green, & Sidanius, 2008; Asbrock, Sibley & Duckitt, 2010; Ho, Sidanius, Pratto, Levin, Thomsen, Kteily, & Sheehy-Skeffington, 2012; Crawford & Pilanski, 2014). It is interesting that these relationships are reflected at the level of the broader social process - it has been shown that the social dominance orientation is positively associated with the advocacy of adopting more stringent immigration laws independently of the countries and cultures, while right-wing authoritarianism is associated with the adoption of strict laws against immigrants, but only in their own country (Craig & Richeson, 2014). Although the role of social dominance orientation is dominant when it comes to prejudice against immigrants, other social attitudes also play an important role, in particular: authoritarianism (Bello, 2015; Dinesen, Klemmensen, & Norgaard, 2016), ethnocentrism (Valentino, Brader & Jadina, 2012), nationalism (Louis, Esses, & Lalonde, 2013; Breznau & Danielson, 2014), conservatism (Chandler & Tsai, 2001; Župarić-Iljić & Gregurović, 2013; Breznau & Danielson, 2014; Bello, 2015; Jaime-Castillo, Marqués-Perales, & Álvarez-Gálvez, 2015; Dinesen, et al., 2016; Gallego, in press) and religiosity (Župarić-Iljić & Gregurović, 2013). It is interesting that several studies have registered a negative relation of religion and prejudice against immigrants (Bello, 2015; Jaime-Castillo et al., 2015) - it can be said that, when it comes to religiosity, the results are not

unambiguous. Previously, the independent contribution of contextual and attitudinal factors in understanding the attitudes toward immigrants was discussed. But, it must be noted that individual attitudes and behavior, including prejudices and attitudes toward immigrants, are supposed to be influenced by both attitudinal and situational factors, as well as their interactions - situational factors could moderate the relationship between basic attitudinal dimensions and attitudes toward immigrants (Ackermann & Ackermann, 2015). As previous research suggested, economic deprivation and ethnic diversity are supposed to be a relevant contextual factors which could have a moderating role in regard to the relationship between basic social attitudes and attitudes toward immigrants (Ackermann & Ackermann, 2015; Ceobanu & Escandell 2008; Markaki & Longhi 2013).

2. THE CURRENT STUDY

The presence of immigrants, even if they are only passing through a transit country (in this case, Serbia), due to the reason of their perception from the domiciles as sources of possible threat to economic and/or cultural status and heritages, implies a twofold security risk: for the domicile population, but also for immigrants themselves. In this sense, it is important to understand which factors from the individual (attitudinal) and contextual level (economic deprivation, ethnic diversity) determined attitudes toward immigrants, and also what the implications of relations between them for security issues are. Bearing in mind that a large number of immigrants originate from a cultural background significantly different than Serbian (which is probably perceived as derogated by domiciles) passed through Serbia in the last few years and that they intended to enter Western European countries as their final destination, it could be hypothesized that domicile people could perceive them as a cultural threat rather than an economic one, despite their relatively low economic status. In this sense, mechanisms of protection of cultural norms, national and religious identity could be activated, and it could be expected that relations between multi-ethnicity (positive) and attitudinal dimensions (negative) on one side and positive attitudes toward immigrants on the other should be stronger than relations between economic factors and attitudes toward immigrants. As noted above, contextual factors might moderate the associations between social attitudes and attitudes toward immigrants. Following previous findings, it could be expected that primarily multi-ethnicity would moderate the relationship between attitudinal mechanisms of protection of cultural norms (nationalism and religiosity) and attitudes toward immigrants.

3. METHOD

3.1. Sample and procedure

There were 540 respondents in this study. The average age of the participants was 24 years (SD=6.04), with 24% of participants being male. Average education was 14 years of formal education (SD=3.29). Almost all of the participants (99%) were of Serbian nationality. Data was collected via on-line study. No missing values were detected. Participants were motivated to participate by the possibility to receive feedback regarding their results on the administrated questionnaires, an opportunity which most of them used.

3.2. Measures

3.2.1. Measures of social attitudes

Positive attitude toward immigrants was measured through the item "In your opinion, to what extent should Serbia allow people from other countries, regardless of skin color, nationality or country of origin to immigrate, live and work in Serbia?". Participants rated the item on a 5-point scale (1 = *Do not allow anyone*, 5 = *Allow all who want to come, live and work here*).

Social Dominance Orientation was measured by a short, 10-item version of the SDO questionnaire (Sidanius & Pratto, 1999; Todosijević, 2013). Five items indicate a favorable orientation toward group dominance and inequality (Dominance), and 5 reverse-coded items indicate a favorable orientation toward social equality (Egalitarianism). Participants rated items on a 5-point scale (1 = *strongly disagree*, 5 = *strongly agree*). In this research we used only the SDO Dominance scale.

RWA was measured by the 36 items of the ACT scale (Duckitt, Bizumic, Krauss, & Heled, 2010). Three aspects of the RWA, Conservatism, Traditionalism and Authoritarianism were each measured by twelve of these items. Participants indicated their responses using a 7-point scale ranging from 1 (*strongly disagree*) to 7 (*strongly agree*).

Nationalism was operationalized through the Nationalistic Orientation scale (Todosijević, 2013), a one-dimensional scale of nationalistic attitude. It contains 11 items. Participants were asked for their agreement (1 = *strongly disagree*; 5 = *strongly agree*) with the statements.

Religiosity was measured by the R scale from Arizona Life History Battery (Figueroa, Vásquez, Brumbach, & Schneider, 2007; available at <http://www.u.arizona.edu/~ajf/alhb.html>). Initially, this scale consisted of 17 items, but four items were eliminated due to redundancy and difficulties in adaptation of the items to the cultural conditions in Serbia. The final version of the R scale consisted of 13 items,

which were rated by participants on a 5-point scale (1 = *strongly disagree*, 5 = *strongly agree*).

3.2.2. Contextual variables

Average household income was expressed as a response to the question "What is the average monthly income of your family (when income from all sources in the family is added up and divided by the number of family members)?" Average values were 56,038.32 (SD = 56,581.53, Min = 0.00, Max = 360,000.00)

Size of the place of residence was defined on the basis of data on the total population of each of the places of residence of the respondents, according to the census of the Republic of Serbia, performed in 2011-the year (http://popis2011.stat.rs/?page_id=2162).

Level of economic development of the place of residence was defined according to the criteria of achieving a value of gross domestic product below/above the national average GDP value. The places of residence of the respondents were classified into 4 categories, from developed (1st category) to underdeveloped (4th category), according to the Decree on establishing a unified list of regional development and local government units for 2014 (Sl. Glasnik RS, 104/2014 from the October 2014).

Multi-ethnicity of the environment where the respondents live was operationalized as a composite of two variables. Both of them were defined on the basis of data from the census of 2011. Since the census data show that in the majority of cities in Serbia the population is predominantly of Serbian nationality, the first indicator (variable) of multi-ethnicity is defined as a percentage of the minority population in a given place. Another indicator is the number of different ethnicities that make up more than 0.5% of the total population of a given city.

4. RESULTS

Bivariate correlations between contextual and attitudinal variables are presented in Table 1. As can be seen, people with a lower economic standard originated from smaller and economically underdeveloped places of residence. Multi-ethnicity was not associated with indicators of personal and contextual economic standard, but it was related negatively with the size of the respondents' places of residence. As expected, four attitudinal dimensions, SDO Dominance, authoritarianism, nationalism and religiosity, correlated positively.

Very interesting are the correlations between attitudinal and situational variables - namely, attitudinal variables, all except SDO Dominance correlated negatively with size of the places of residence and positively with the level of economic development of the places of residence - practically, people who are more authoritarian, nationalistic and religious originated from smaller and more economically undeveloped places of residence. Attitudinal dimensions and the indicator of personal economic standard and multi-ethnicity do not correlate.

Table 1. Bivariate correlations of predictor variables

	1	2	3	4	5	6	7	8
1 Average household income	1							
2 Size of the place of residence (population)	.19**	1						
3 Level of economic development	-.14**	-.51**	1					
4 Multi-ethnicity	-.01	-.31**	.07	1				
5 SDO Dominance	-.03	-.04	.08	.08	1			
6 RWA	-.08	-.19**	.10*	.08	.36**	1		
7 Nationalism	-.08	-.14**	.11*	.03	.33**	.65**	1	
8 Religiosity	-.11*	-.17**	.13**	.04	.19**	.59**	.59**	1

Notes: * $p < .05$, ** $p < .01$.

In order to explore the specific contribution of contextual and attitudinal variables to understanding positive attitudes toward immigrants, a hierarchical regression model was set. Situational variables were entered at the first level and attitudinal variables at the second level of the hierarchical regression analysis. The gender, age and years of education of participants were also included in the model because its variance needed to be controlled in the analysis. Results of the hierarchical regression analysis are presented in Table 2.

Results of the regression analysis show that contextual factors explained only 5% of variance of the criterion measure, and that only multi-ethnicity (with a negative sign) is a significant predictor of attitudes toward immigrants - natives from the major ethnic group who live in an ethnically heterogeneous environment tend to express negative attitudes toward immigrants. But, the contribution of multi-ethnicity becomes insignificant when attitudinal variables are entered in the regression model at the second level of analysis. Attitudinal dimensions explained an additional 18% of variance of the criteria, above and beyond contextual variables. As can be seen, all of them are in negative relations with positive attitudes toward immigrants, with SDO Dominance as the best predictor. Right-wing authoritarianism, despite significant (negative) zero-order correlation with criteria, did not have significant predictive power.

Table 2. Characteristics of regression models

	β_1	β_2	r
Gender	.12*	.05	.10*
Age	.09	.03	.09
Education	.05	.01	.06
Average household income	.07	.05	.09
Size of the place of residence (population)	.03	.00	.07
Level of economic development of the place of living	.01	.06	-.02
Multi-ethnicity	-.13*	-.08	-.11*
SDO Dominance		-.31**	-.39**
RWA		.03	-.27**
Nationalism		-.13*	-.32**
Religiosity		-.16**	-.29**
	R ²	.05**	.23**
	ΔR^2		.18**

Notes: β_1 -standardized regression coefficient on the first level of analysis; β_2 -standardized regression coefficient on the second level of analysis; r-zero order correlation between predictor and criterion; R²-percentage of criterion's explained variance; ΔR^2 -increment in the percentage of criterion's explained variance after adding the variables on the second level; * $p < .05$, ** $p < .01$.

In order to explore the possible moderating role of contextual factors in the relationship between social attitudes and attitudes toward immigrants, interactions between contextual and attitudinal variables were calculated, following the procedure described by Međedović (2013) and Dawson (2014). Two significant interaction effects were detected. In both cases, multi-ethnicity moderates the relationship between nationalism ($\beta = -.48$, $r = -.23$, $\Delta R^2 = 0.1$, $F = 5.220$, $p < .05$) and religiosity ($\beta = -.276$, $r = -.255$, $\Delta R^2 = 0.1$, $F = 4.221$, $p < .05$). As can be seen on Figure 1, people who scored higher on nationalism and lived in a multi-ethnic environment expressed more negative attitudes toward immigrants than nationalists from an ethnically more homogenous environment, as well as people who scored lower on nationalism.

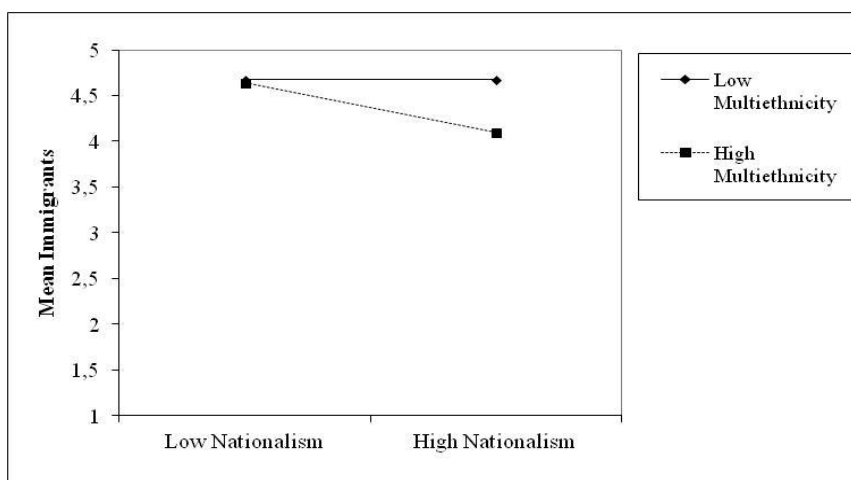

Figure 1. Moderator effect of Multi-ethnicity on the relationship between Nationalism and attitudes toward immigrants

Similarly, religious people from an ethnically more heterogeneous environment displayed more negative attitudes toward immigrants in comparison with religious people from an ethnically more homogenous environment and nonreligious people (Figure 2).

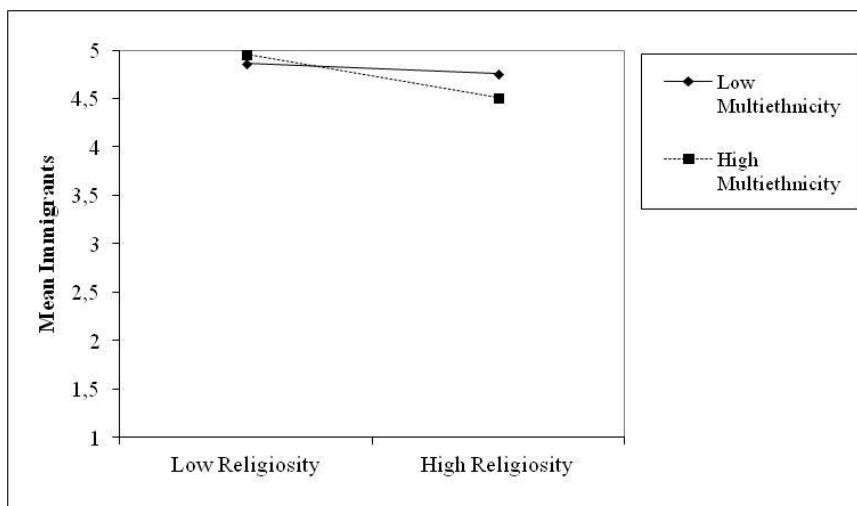

Figure 2. Moderator effect of Multi-ethnicity on the relationship between Religiosity and attitudes toward immigrants

It is important to note that basic effect sizes of multiethnicity ($\beta=.35$, $p>.05$, i.e., $\beta=.14$, $p>.05$) and both Nationalism ($\beta=-.05$, $p>.05$) and Religiosity ($\beta=-.02$, $p>.05$) became insignificant when their interactions were entered in the regression models.

5. DISCUSSION AND CONCLUSIONS

Immigrants, mainly from a different cultural background than Serbian, which increasingly passed through Serbia in transition toward Western Europe, and reactions of the governments, as well as domicile people toward them, provoke a number of questions important from the perspective of national security. There are few studies which have described the actual situation and position of the immigrants in transit or the host countries, (Bobić, 2013, Denda, 2014, Lukić, 2016) or analyzed some of the security issues linked with the migration crisis on a state level (Mijalković & Petrović, 2016; Tatalović & Malnar, 2016), not only in a Serbian context. Also, there are researches which are focused on contextual (Ceobanu & Escandell, 2010; Markaki & Longhi, 2013) or attitudinal determinants (Jaime-Castillo et al., 2015; Louis, Esses, & Lalonde, 2013) of attitudes toward immigrants. But, studies which take into account both cultural and attitudinal factors, and which are focused on their interactions in an attempt to understand attitudes toward immigrants, especially in the context of security issues, are relatively rare.

This research aimed to explore the specific contribution of both contextual and attitudinal factors in understanding positive attitudes toward immigrants. In this sense, specifically the roles of economic deprivation and ethnic diversity as contextual factors and social dominance orientation, authoritarianism, nationalism

and religiosity as attitudinal factors, as well as effects of their possible interactions in the explanation of attitudes toward immigrants were explored.

This research is not focused primarily on the security issues of the migrant crisis in Serbia (as noted above, on the state level, the Serbian government took a humanitarian approach toward immigrants, without their securitization (Tatalović & Malnar, 2016); however, following the report of Denda (2014), reactions of the citizens toward immigrants, especially in the places where asylum centers were situated, suggested that security issues are very relevant in this context). But, the results of this study might have some important implications for the security of both domiciles and immigrants. As expected, the results of this study showed that attitudinal factors are more powerful predictors of attitudes toward immigrants than contextual factors. But, contextual factors, more concretely, ethnic diversity in the place of residence of the respondents, explained a small but significant percentage of variance of the attitudes toward immigrants, while factors of economic deprivation had no significant effects. These results are in line with previous studies which showed that the experience of the threat to cultural norms and identities leads to the much more pronounced negative attitudes toward immigrants than the experience of the threat to economic interests (Hainmueller & Hopkins, 2014; Schneider, 2008). However, contrary to some previous findings (Ackermann & Ackermann, 2015) about the positive relations of living in an ethnically diverse environment and positive attitudes toward immigrants, this study resulted with a negative link between these two variables. One of the reasons for this finding could be the structure of the sample - almost all respondents are of Serbian ethnicity. But, there are a few more reasons, which followed from these findings that are of great importance - people who are more religious and who express nationalistic attitudes will have negative attitudes toward immigrants, especially if they originated from an ethnically heterogeneous environment. These findings are in accordance with the growing amount of empirical evidence that nationalistic (Louis, et al., 2013) and ethnocentric (Valentino, et al., 2013) attitudes, as well as religiosity (Hjerm & Nagayoshi, 2011; Župarić-Iljić & Gregurović, 2013) are linked with negative attitudes toward immigrants. The findings are also in line with research which showed that, for the domicile dominant ethnic group (in this case, Serbian people) life in multi-cultural environments and increased possibility of contact with the out-groups could be reflected on the dominant domicile group as a threat to their national identity (Morrison, Plaut, & Ybarra, 2010). Finally, it is important to note that social dominance orientation is a more important predictor of attitudes toward immigrants - this finding also has great empirical support (Ho, et al., 2012), and it suggests that immigrants from the Middle East and North Africa could be perceived as a derogated group by the domicile people (Duckitt & Sibley, 2007).

In this context, these findings could be interpreted in accordance with the hypothesis about immigrants as a cultural threat: with the advent of people from a different, probably derogated cultural background, people with higher religious and nationalistic sentiments will be ready to express negative attitudes toward immigrants, and probably to advocate and realize violent acts against them. Bearing

in mind that some domiciles could express a broad range of negative attitudes and violent acts toward immigrants (from protests to the burning of barracks in which asylum seekers stayed (Denda, 2014)), it is important to note that the potential perpetrators of the violent acts against immigrants could be recruited from the people who are more religious, and nationalists. Following these findings, it is possible to create interventions and educational programs which could be directed toward the reduction of prejudices, negative attitudes and readiness to enact violence against immigrants, and, therefore, toward the increase of the security both of domiciles and immigrants in Serbia.

REFERENCES

- (1) Ackermann, K., & Ackermann, M. (2015). The big five in context: Personality, diversity and attitudes toward equal opportunities for immigrants in Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 21, 396-418. <https://doi.org/10.1111/spsr.12170>
- (2) Asbrock, F., Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2010). Right-wing authoritarianism and social dominance orientation and the dimensions of generalized prejudice: A longitudinal test. *European Journal of Personality*, 24, 324-340. <https://doi.org/10.1002/per.746>
- (3) Bello, V. (2016). Inclusiveness as Construction of Open Identity: How social relationships affect attitudes towards immigrants in European Societies. *Social Indicators Research*, 126, 199-223. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-0881-1>
- (4) Bobic, M. (2013). Serbia and immigration: current state of affairs, perspectives, tolerance and integration. *Demography*, 10, 99-115.
- (5) Breznau, N., & Danielson, J. T. (2014). *You Aren't One of Us!: National Identity, Group Boundary Salience, and Anti-Immigrant Attitudes in Europe*. Retrieved from <http://www.researchgate.net/publication/275961897>.
- (6) Ceobanu, A. M., & Escandell, X. (2010). Comparative analyses of public attitudes toward immigrants and immigration using multinational survey data: A review of theories and research. *Annual Review of Sociology*, 36, 309-328. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102651>
- (7) Chandler, C. R., & Tsai, Y. M. (2001). Social factors influencing immigration attitudes: an analysis of data from the General Social Survey. *The Social Science Journal*, 38, 177-188. [https://doi.org/10.1016/S0362-3319\(01\)00106-9](https://doi.org/10.1016/S0362-3319(01)00106-9)
- (8) Craig, M. A., & Richeson, J. A. (2014). Not in my backyard! Authoritarianism, social dominance orientation, and support for strict immigration policies at home and abroad. *Political Psychology*, 35, 417-429. <https://doi.org/10.1111/pops.12078>
- (9) Crawford, J. T., & Pilanski, J. M. (2014). The differential effects of Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation on political intolerance. *Political Psychology*, 35, 557-576. <https://doi.org/10.1111/pops.12066>
- (10) Danso, H. A., Sedlovskaya, A., & Suanda, S. H. (2007). Perceptions of immigrants: Modifying the attitudes of individuals higher in social dominance orientation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 1113-1123. <https://doi.org/10.1177/0146167207301015>
- (11) Dawson, J. F. (2014). Moderation in management research: What, why, when and how. *Journal of Business and Psychology*, 29, 1-19. <https://doi.org/10.1007/s10869-013-9308-7>

- (12) Denda, S. (2014). Asylum seekers in Serbia: Between law and reality. *Demography*, 11, 147-172.
- (13) Dinesen, P. T., Klemmensen, R. and Nørgaard, A. S. (2016). Attitudes Toward Immigration: The Role of Personal Predispositions. *Political Psychology*, 37, 55–72. <https://doi.org/10.1111/pops.12220>
- (14) Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2007). Right wing authoritarianism, social dominance orientation and the dimensions of generalized prejudice. *European Journal of Personality*, 21, 113-130. <https://doi.org/10.1002/per.614>
- (15) Duckitt, J., Bizumic, B., Krauss, S. W., & Heled, E. (2010). A tripartite approach to right-wing authoritarianism: The authoritarianism-conservatism-traditionalism model. *Political Psychology*, 31, 685-715. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00781.x>
- (16) Figueredo, A. J., Vásquez, G., Brumbach, B. H., & Schneider, S. M. (2007). The K-factor, covitality, and personality. *Human Nature*, 18, 47-73. <https://doi.org/10.1007/BF02820846>
- (17) Gallego, A. (in press). Looking beyond threat: Personality, ideology and attitudes towards immigration. *Political Behavior*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/228838523>
- (18) Hainmueller, J., & Hiscox, M. J. (2010). Attitudes toward highly skilled and lowskilled immigration: Evidence from a survey experiment. *American Political Science Review*, 104, 61–84. <https://doi.org/10.1017/S0003055409990372>
- (19) Hainmueller, J., & Hopkins, D. J. (2014). Public attitudes toward immigration. *Annual Review of Political Science*, 17, 225–249. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-102512-194818>
- (20) Hjerm, M., & Nagayoshi, K. (2011). The composition of the minority population as a threat: Can real economic and cultural threats explain xenophobia? *International Sociology*, 26, 815-843. <https://doi.org/10.1177/0268580910394004>
- (21) Ho, A. K., Sidanius, J., Pratto, F., Levin, S., Thomsen, L., Kteily, N., & Sheehy-Skeffington, J. (2012). Social dominance orientation: Revisiting the structure and function of a variable predicting social and political attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38, 583-606. <https://doi.org/10.1177/0146167211432765>
- (22) Jaime-Castillo, A. M., Marqués-Perales, I., & Álvarez-Gálvez, J. (2015). The Impact of Social Expenditure on Attitudes Towards Immigration in Europe. *Social Indicators Research*, 126, 1089-1108. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-0939-0>
- (23) Louis, W. R., Esses, V. M., & Lalonde, R. N. (2013). National identification, perceived threat, and dehumanization as antecedents of negative attitudes toward immigrants in Australia and Canada. *Journal of Applied Social Psychology*, 43, E156-E165. <https://doi.org/10.1111/jasp.12044>
- (24) Lukić, V. (2016). Understanding Transit Asylum Migration: Evidence from Serbia. *International Migration*, 54, 31-43. <https://doi.org/10.1111/imig.12237>
- (25) Markaki, Y., & Longhi, S. (2013). What determines attitudes to immigration in European countries? An analysis at the regional level. *Migration Studies*, 1, 311–337. <https://doi.org/10.1093/migration/mnt015>
- (26) Mededović, J. (2013). Analysis of the interaction of predictors in the linear regression models: an example of party evaluation. *Primenjena psihologija*, 6, 267–286.
- (27) Mijalković, S., & Petrović, I. (2016). Security risks of contemporary migrations. *Nauka, bezbednost, policija*, 21, 1-18. <https://doi.org/10.5937/nbp1602001M>
- (28) Morrison, K. R., Plaut, V. C., & Ybarra, O. (2010). Predicting whether multiculturalism positively or negatively influences White Americans' intergroup

- attitudes: The role of ethnic identification. *Personality and social psychology bulletin*, 36, 1648-1661. <https://doi.org/10.1177/0146167210386118>
- (29) Petrović, B. (2016). Personal and contextual determinants of attitudes towards immigrants. *Psihološka istraživanja*, 19, 223-240.
<https://doi.org/10.5937/PsIstra1602223P>
- (30) Petrović, L. (2016). *Right to asylum in Republic of Serbia in 2015*. Belgrade: Belgrade center for human rights.
- (31) Schneider, S. L. (2008). Anti-Immigrant Attitudes in Europe: Outgroup Size and Perceived Ethnic Threat. *European Sociological Review*, 24, 53–67.
<https://doi.org/10.1093/esr/jcm034>
- (32) Sidanius, J., & Pratto, F. (2001). *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge University Press.
- (33) Tatalović, S., & Malnar, D. (2016). Migration and Refugee Crisis in Europe—Satus on the Balkan Route Between Securitization and Humanitarianism. *Međunarodni problemi-International Problems*, 78, 285-308.
<https://doi.org/10.2298/MEDJP1604285T>
- (34) Thomsen, L., Green, E. G. T., & Sidanius, J. (2008). We will hunt them down: How SDO and RWA fuels ethnic persecution of immigrants in fundamentally different ways. *Journal of experimental Social Psychology*, 44, 1455-1464.
<https://doi.org/10.1016/j.jesp.2008.06.011>
- (35) Todosijević, B. (2008). Political tolerance in Serbia and Europe: social and psychological roots. *Psihologija*, 41, 455–487.
<https://doi.org/10.2298/PSIo804455T>
- (36) Todosijević, B. (2013). Social, psychological and ideological roots of nationalist attitudes in Serbia. *Psihologija*, 46, 279-297.
<https://doi.org/10.2298/PSI130411005T>
- (37) Valentino, N. A., Brader, T., & Jardina, A. E. (2013). Immigration opposition among US Whites: General ethnocentrism or media priming of attitudes about Latinos? *Political Psychology*, 34, 149-166. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00928.x>
- (38) Župarić-Iljić, D., & Gregurović, M. (2013). Student Attitudes towards Asylum Seekers in Croatia. *Društvena istraživanja*, 22, 41-62.
<https://doi.org/10.5559/di.22.1.03>

KONTEKSTUALNE I STAVOVSKJE DETERMINANTE ODNOSA PREMA IMIGRANTIMA: BEZBEDNOSNE IMPLIKACIJE

Pitanja imigranata i odnosa prema njima poslednjih godina se aktuelizuju usled velikog broja imigranata sa Bliskog istoka i Afrike na putu ka zemljama Evropske unije. Odnos prema imigrantima građana Srbije, ali i drugih zemalja u Evropi, varira od prihvatanja do izrazito negativnih stavova i nasilnog ponašanja prema njima. Takvo stanje indikuje da je pitanje stavova građana Srbije prema imigrantima važno i sa stanovišta bezbednosti. Upravo stoga, ovo istraživanje usmereno je na utvrđivanje determinanti stavova građana Srbije prema imigrantima. Ispitivanje su determinante sa kontekstualnog nivoa, pre svega ekonomska sigurnost i život u multietničkoj sredini, kao i sa individualnog: orijentacija na društvenu dominaciju, desničarska autoritarnost, nacionalizam i religioznost. Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku od 540 ispitanika iz opšte populacije Srbije, a podaci su prikupljeni on-line. Rezultati su pokazali da ekonomska sigurnost nema direktan efekat na prosocijalni odnos prema imigrantima, dok multietničnost sredine, suprotno očekivanjima, ima negativan efekat. U skladu sa ranijim istraživanjima, stavovske dimenzije takođe imaju negativan efekat, pre svega orijentacija na socijalnu dominaciju, ali i nacionalizam i religioznost. Posebno je važno istaći da su detektovane i dve značajne interakcije. One pokazuju da, za razliku od pojedinaca koji nisu ni religiozni ni nacionalistički orijentisani, oni koji su religiozniji i sa izraženijim nacionalističkim stavovima ispoljavaju negativnije stavove prema imigrantima ukoliko potiču iz multietničkih sredina. Ovi nalazi su u skladu sa hipotezom o kulturološkoj pretnji.

KLJUČNE REČI: stavovi prema imigrantima / socijalni stavovi / ekonomska sigurnost / multietničnost

HEXACO MODEL I MRAČNA TRIJADA NA UZORKU ODRASLIH, ZAPOSLENIH ŽENA I MUŠKARACA*

Vesna Gojković*

Jelena Dostanić*

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić u Novom Sadu

Mnogobrojne empirijske studije su pokazale da koreni socijalno aberantnog ponašanja čine poseban domen u ličnosnoj strukturi. Istraživački nalazi su s jedne strane, ukazivali na postojanje socijalno averzivnog karaktera definisanog konstruktom mračne trijade, kojeg čine tri konceptualno nezavisne ali empirijski preklapajuće crte – narcizam, makijavelizam i subklinička psihopatija. S druge strane, provele plauzabilnosti leksičkih modela su pokazale da se može izolovati poseban faktor ličnosti Poštenje-Skromnost, čiji negativni pol opisuje maladaptivna ponašanja u okviru modela HEXACO. Naš osnovni cilj bio je da proverimo da li HEXACO model obuhvata konstrukt mračne trijade na uzorku odraslih, zaposlenih ljudi, kako bismo utvrdili da li se dobijeni profil razlikuje od profila detekovanih na mladima. Drugo, interesovalo nas je da li se negativne osobine dva modela različito raspoređuju u merenom prostoru u odnosu na pol ispitanika. U tu svrhu, testirano je 350 klinički zdravih, neosuđivanih i zaposlenih ispitanika (115 muškaraca i 234 žena) u Republici Srbiji, prosečne starosti 40.45 godina, primenom upitnika SD3 i HEXACO – 60, metodom papir-olovka. Rezultati su potvrdili da HEXACO model i mračna trijada dele više od polovine ukupne varijanse, pri čemu četvrtinu zajedničke varijanse ostvaruje negativni pol crte Poštenje-Skromnost, čime se potvrđuju raniji nalazi. Takođe, utvrđeno je da narcizam ima najjači uticaj u formiranju profila koji grade negativne osobine; ali da kada se narcizam odvoji od psihopatsko-

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: vesna_gojkovic@vektor.net

* E-mail: jelena.dostanic.sm@gmail.com;

makijavelističkog obrasca, on zajedno sa prosocijalnim osobinama HEXACO gradi socijalno poželjnu komponentu ličnosti. Muškarce u značajno većoj meri odlikuju osobine mračne trijade, posebno psihopatija, dok žene u većoj meri odlikuje bazična osobina Emocionalnost. Zaključak je da u istraživanjima odnosa HEXACO modela i mračne trijade neophodno uzeti u obzir značaj koji imaju polne razlike, kao i da je neophodno dalje istraživati doprinos narcizma socijalno averzivnom ponašanju.

KLJUČNE REČI: mračna trijada / HEXACO / Poštenje-Skromnost / narcizam / pol / zaposleni

Psihologija je dugo vremena oklevala u pokušajima operacionalizacije i merenja socijalno averzivnog karaktera, koji se ispoljava kroz ponašanja koja su maladaptivna ali nisu direktno antisocijalna ili u okvirima kliničke patologije. Preovlađujući savremeni pristup podrazumevao je primenu petofaktorskog modela (Costa & McCrae, 1992; Goldberg, 1990), a samim tim i paradigmu da je odsustvom (ili slabije izraženim osobinama) prosocijalnog ponašanja određeno i antisocijalno ponašanje ('odsustvo zdravlja znači bolest'; Yuoli & Chao, 2015; Veselka, Schermer & Vernon, 2012). Ovaj pristup je apriori minimalizovao mogućnost da su koreni aberantnog ispoljavanja kvalitativno drugačiji u bazičnoj strukturi ličnosti. Uprkos različitim primedbama na račun nekritičke primene petofaktorskog modela (Eysenck, 1992), kao i prisustvu faktorskih rešenja bazične strukture ličnosti koja su posebnim faktorom obuhvatala i socijalno nepoželjne osobine (Cloninger, 1994; Telegen, 1993), problem je aktualizovan tek početkom ovog veka.

Ešton i saradnici (Ashton, Lee & Son, 2000) su nakon analize leksičkih studija petofaktorske strukture ličnosti merene na ne-engleskom govornom području u Evropi i Aziji, utvrdili da je za ovaj model ostao neuhvatljiv prostor koji čine opisi amoralnog i društveno neprihvatljivog ponašanja (Lee & Ashton, 2005, 2007, 2012; Lee, Ogunfowora & Ashton, 2005; Veselka et al., 2012). Oni zaključuju da osobine ličnosti, kao što su poštenje, iskrenost, skromnost i izbegavanje pohlepe, čine sadržaj šestog faktora ličnosti Poštenje – Skromnost (Lee & Ashton, 2004, 2012). Na negativnom polu ove dimenzije nalaze se osobine kao što su prevrtljivost, podmuklost, licemernost, gramzivost i sujeta. Pridavanjem ovog faktora petofaktorskom modelu, nastaje šestofaktorski HEXACO model, koji ličnost posmatra kroz šest domena – Poštenje-Skromnost, Emocionalnost, Ekstraverziju, Prijatnost, Savesnost i Otvorenost ka iskustvu. Provere adekvatnosti petofaktorskog i šestofaktorskog modela ličnosti u odnosu na različite oblike maladaptacija (Baiocco et al., 2017; Lee et al., 2013; Veselka, Schremer & Vernon, 2011) su potvrdila da šesti faktor obuhvata fenomene koji su 'iza' prostora petofaktorskog modela i da šestofaktorski model poseduje jaču eksplanatornu i prediktivnu vrednost (de Vries,

de Vries, de Hoogh, & Feij, 2009; Lee & Ashton, 2005; Lee, Ashton, & de Vries, 2005).

Daljim revizijama HEXACO modela, pored uvođenja novog faktora, izmenjen je i sadržaj faktora Emocionalnost (Neuroticizam) i Prijatnost (Ashton and Lee, 2007, 2009). Emocionalnost u novom modelu meri vulnerabilnost, strašljivost, izbegavanje kazne i reaktivnost na ugrožavajući stimulus, odnosno spremnost za emocionalno ulaganje; emocija besa i ljutnje je izmeštena u negativni pol faktora Prijatnost, koji podrazumeva hladnokrnost, strpljivost, fleksibilnost u socijalnim odnosima i spremnost za kompromise i praštanje. Rekli bismo da su negativni emocionalni doživljaj i defanzivna reaktivnost ostali u (negativnom polu) Emocionalnosti, dok je negativna emocionalna ofanzivna reaktivnost, prebačena u negativni pol dimenzije Prijatnost. Ostala tri faktora su uglavnom sličnog sadržaja.

Skoro istovremeno, Paulhus i Williams (2002) uvode u psihologiju konstrukt mračne trijade, takođe nakon analize (pregleda) rezultata niza istraživanja u kojima se dosledno izdvajao nalaz da maladaptivno ponašanje grade zajedničkim dejstvom tri osobine: subklinički narcizam, makijavelizam i subklinička psihopatija. Iako svaka od ovih crta ličnosti čini konceptualno nezavisnu varijablu, one se empirijski preklapaju i daju veći stepen informacija nego kada se posmatraju kao nezavisne (Furnham, Richards, & Paulhus, 2013; Jones & Paulhus, 2011; Paulhus & Williams, 2002). Kao glavne zajedničke osobine ističu se beskrupuloznost i osećanje superiornosti i privilegovanosti, uz odsustvo empatije, dok istraživanja pokazuju da sa velikom verovatnoćom vode u antisocijalno, prestupničko ponašanje (Giammarco & Vernon, 2014; Jakobwitz & Egan, 2006).). Preciznije, makijavelizam podrazumeva hladnokrnovnost i manipulativnost (Christie & Geis, 1970); narcizam podrazumeva grandioznost, osećanje posebnosti i sujete (Raskin & Hall, 1979, 1981, 1988); subklinička psihopatija podrazumeva odsustvo osećanja krivice, empatije i agresivnost (Hare, 1991; Williams, Paulhus & Hare, 2007). U kliničkoj literaturi, narcizam visoko korelira sa narcističkim poremećajem ličnosti *NPD* (Veselka et al, 2012; Emmons, 1987), dok subklinička psihopatija i makijavelizam čine osnovu antisocijalnog poremećaja ličnosti (*APD*; LeBreton, Binning, & Adorno, 2006). Takođe, utvrđeno je da su psihopatija i narcizam značajno determinisani genskom varijansom, dok je makijavelizam pretežno determinisan sredinskom varijansom (Vernon, Villani, Vickers & Harris, 2008). Tome u prilog ide i podatak da makijavelizam, za razliku od ostale dve osobine, nema kliničko poreklo (otuda nema prefiks ‘subklinički’). Novija istraživanja (Paulhus & Jones, 2015) sugerišu da se u osnovi socijalno averzivnog ponašanja, pored ove tri crte nalaze subklinički sadizam (Davies & Hand, 2003; Paulhus & Dutton, 2016), traženje statusnih senzacija (Egan et al., 2005; Visser, Pozzebon & Reina-Tamayo, 2014) i amoral (Knežević, 2003).

U pokušajima da se mračne osobine ‘smeste’ u prostor najčešće primenjivanog petofaktorskog modela, nalazi su skoro jednoglasno ukazivali na relativno slabu plauzabilnost ovog modela (Jakobwitz & Egan, 2006; Jonason, Li, & Teicher, 2010; Paulhus & Williams, 2002). U većini istraživanja utvrđene su negativne korelacije sa dimenzijama Prijatnost i Savesnost, pri čemu je narcizam korelirao i sa Ekstroverzijom, a makijavelizam i psihopatija negativno sa Emocionalnošću. Tako na primer, upoređujući rezultate nekoliko studija, Yuoli & Chao (2015) potvrđuju

pretpostavku da pet postojećih faktora ne obuhvataju konstrukt mraka, dok Paulus i Vilijams (2002) saopštavaju da, uprkos značajnim negativnim korelacijama prvenstveno sa faktorom Prijatnost, postoji mali deo zajedničke varijanse. Rezultati su ukazivali na neophodnost postojanja šestog faktora.

S obzirom da sadržaj dimenzije šestog faktora Poštenje implicira ponašanja koja podrazumevaju mračni karakter, sprovedena su različita istraživanja provere odnosa ova dva modela (Jonason, Kaufman, Webster & Geher, 2013; Knight, 2016; Lee & Ashton 2005; Lee et al., 2013). Li i Ešton (Lee & Ashton, 2005) su potvrdili snažnu značajnu negativnu povezanost mračne trijade i faktora Poštenje. Istovremeno, utvrđeno je da se makijavelizam i psihopatija ponašaju na sličan način, dok narcizam ostvaruje nešto drugačije korelacije sa negativnim polom dimenzije Poštenje – samo sa pohlepom i promenom raspoloženja, ali ne i sa druge dve facete. U Srbiji, u pokušaju određivanja latentnog sadržaja negativnog pola dimenzije Poštenje (Međedović, 2012), utvrđeno je da pored pretpostavljenih faceta, suštinu ove osobine čini manipulativno i bezosećajno ponašanje. Na uzorku kriminalaca (Petrović, Međedović, Savić & Želeskov-Đorić, 2015), negativni pol bazične dimenzije Poštenje se nalazi na vrhu hijerarhije prokriminalnih crta, a zatim se po obuhvatnosti nalazi psihopatija. Kada je reč o odnosu HEXACO modela sa mračnom trijadom, pored negativne povezanosti sa dimenzijom Poštenje, Prijatnost i Savesnost, istraživanja su potvrdila i značajnu negativnu povezanost faktora Emocionalnost sa crtama mračne trijade, prvenstveno sa psihopatijom (Lee & Ashton 2012; Lee et al., 2013; Međedović, 2012, 2016).

Dakle, brojna istraživanja su pokazala da postoji značajna povezanost HEXACO modela i mračne trijade, ali, koliko je nama poznato, ona su uglavnom rađena na studentskoj populaciji (Book, Viser & Volk, 2015; Lee & Ashton, 2005; Lee et al., 2013). Opšte prisutni trend da se istraživanja problema psihologije individualnih razlika rade prvenstveno na studentima ili starijim srednjoškolcima, je potpuno razumljiv i opravdan, ali se može postaviti pitanje u kojoj meri je savremeno znanje o konstruktima ličnosti zapravo znanje o ličnosti mladih ljudi, koji imaju specifičan psihosocijalni i psihofiziološki status. S druge strane, u literaturi se ukazuje na značaj i važnost ispitivanja 'mračne strane' ličnosti u organizacionom kontekstu, kao dispoziciji ka kontraproduktivnim oblicima radnog ponašanja (Harms & Spain, 2015). Razlog za to su sve češći korporativni skandali (Smith & Lilienfeld, 2013), kao i sve popularniji i nedovoljno istraženi fenomen "korporativnih psihopata" (Babiak, Neuman & Hare, 2010; Mathieu, Neumann, Hare & Babiak, 2014), kojima su poslovne organizacije veoma privlačne zbog ostvarivanja prestižnih pozicija moći.

Takođe, u nama dostupnoj literaturi, su skoro nezapaženo prikazani rezultati o mogućim polnim razlikama prema merenim crtama ličnosti. Kada je reč o HEXACO modelu (a i kada je reč o većini modela strukture ličnosti), nalazi su vrlo škrti, što ostavlja utisak da se uticaj polnih razlika ostavlja po strani, uprkos značaju na koji ukazuju evolucionisti psiholozi. Iako su radovi o postojanju polnih razlika u odnosu na mračnu trijadu nešto brojniji, i govore o tome da su one primarno odlika muškog pola (Book, et al., 2015), nismo pronašli radove koji govore o polnim razlikama u istraživanjima koja koriste oba modela ličnosti.

Imajući u vidu sve ovo, naš osnovni cilj bio je da utvrdimo prirodu povezanosti između crta HEXACO modela i crta mračne trijade, i to na uzorku odraslih, zaposlenih ljudi oba pola. Smatrali smo da bi bilo interesantno i naučno relevantno utvrditi profil (negativnih osobina) ličnosti odraslih ljudi, koji su psihosocijalno ostvareni, materijalno samostalni, i kao takvi čine osnovu prosocijalne komponente društva. Upoređivanjem sa nalazima dobijenim na studentima, ali i osuđencima, moguće je stvoriti jasniju sliku o potencijalnim razlikama u ispoljavanju socijalno nepoželjnog ponašanja, iskazanog odnosom dva modela. Drugi cilj je bio utvrditi da li se merene osobine ličnosti značajno različito raspoređuju u merenom prostoru u odnosu na polnu pripadnost. Naime, imajući u vidu evolucionu paradigmu o suštinski različitim reproduktivnim pozicijama muškaraca i žena i sledstvenim razlikama u mehanizmima psihološke adaptacije –što se svakako odnosi i na osobine koje pripadaju mračnoj trijadi (Buss, 2015) - očekivano je da se te polne razlike ispoljavaju kroz različite povezanosti merenih crta ličnosti.

METOD

Uzorak

Testirano je 350 klinički zdravih i neosuđivanih ispitanika (115 muškaraca i 234 žena) zaposlenih u privatnom i državnom sektoru u Republici Srbiji (AP Vojvodina i Beograd), prosečne starosti 40.45 godina (SD=9.9). Reč je o prigodnom uzroku, ispitanici su dobrovoljno rešavali testove papir-olovka metodom i regrutovani su u svojim radnim organizacijama. Testiranje je obavljeno prema standardnoj metodološkoj proceduri i testovnim uputstvima, uz poštovanje uslova anonimnosti, za vreme pauze. S obzirom da se u skladu sa ‘elektronskim vremenom’ u kojem živimo, u istraživanjima sve češće koristi online testiranje (Međedović & Petrović, 2016; Međedović & Petrović, 2017), koje uprkos nesumnjivoj ekonomičnosti povlači značajna metodološka ograničenja (mi zapravo ne znamo ko je popunjavao upitnik, da li je jedan ispitanik popunio više upitnika, sa kojim ciljem i slično), smatrali smo da je vrlo značajno lično testirati ‘realne’ ispitanike u realnim okolnostima (‘licem u lice’).

Instrumenti

Za merenje Mračne trijade korišćena je skala SD3 (Jones & Paulhus, 2014) koja meri tri crte ličnosti – narcizam, makijavelizam i psihopatiju. Reč je o petostepenoj skali Likertovog tipa koja se sastoji od 27 ajtema. Za merenje svake osobine je namenjeno 9 stavki, a računa se i ukupan skor na skali. Za merenje bazičnih osobina ličnosne strukture, korišćen je inventar HEXACO–60 (Ashton & Lee, 2009) koji se sastoji od 60 tvrdnji i od ispitanika se traži da na skali od 1 do 5 izrazi koliko se konkretna stavka odnosi na njih lično. Za merenje svake dimenzije ličnosti, namenjeno je po 10 tvrdnji, koje obuhvataju po četiri facete. Pouzdanost svih skala merena na konkretnom uzorku se nalazi u Tabeli 1.

Statistička obrada

Za utvrđivanje povezanosti između merenih varijabli, koristili smo bivarijatnu korelacionu analizu, kao i kanoničku korelacionu analizu; za utvrđivanje latentnog sadržaja i grupisanja varijabli u merenom prostoru prema izolovanim komponentama, koristili smo analizu glavnih komponenti (sa *varimax* rotacijom); za utvrđivanje polnih razlika, korišćena je kanonička diskriminaciona analiza i kanonička korelaciona analiza na poduzorcima.

REZULTATI

Odgovor na prvi cilj istraživanja – povezanost HEXACO modela i mračne trijade

U Tabeli 1, prikazani su rezultati utvrđenih interkorelacija, kao i deskriptivne statistike i pouzdanosti skala, merenim metodom interne konzistencije, računanjem Kornbahovog Alfa koeficijenta.

Tabela 1. Interkorelacije, deskriptivna statistika i pouzdanost skala za merenje osobina
 Mračne trijade i HEXACO modela

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	AS	SD	α
1. Poštenje										3.75	.60	.67
2. Emocionalnost	.004									3.09	.58	.67
3. Ekstraverzija	-.06	-.14**								3.40	.54	.69
4. Prijatnost	.23**	-.06	-.04							3.26	.57	.69
5. Savesnost	.17**	.01	.16**	-.03						3.85	.55	.72
6. Otvorenost	.04	.10	.18**	.04	.17**					3.50	.66	.72
7. Makijavelizam	-.39**	-.03	-.07	-.11*	-.18**	-.13*				2.92	.67	.75
8. Narcizam	-.39**	-.06	.46**	-.16**	.08	.08	.25**			2.75	.57	.68
9. Psihopatija	-.43**	-.12*	.05	-.25**	-.25**	-.10	.41**	.35**		1.89	.60	.73
10. MRAČNA TRIJADA	-.54**	-.09	.18**	-.23**	-.16**	-.07	.77**	.69**	.78**	2.52	.46	.82

* $p < .05$; ** $p < .01$

Može se primetiti da su svi skorovi umereno izraženi i da su aritmetičke sredine na dimenzijama mračne trijade niže nego na HEXACO dimenzijama. Najizraženija je Savesnost (AS=3.85), dok je najmanji prosečan skor ostvaren na psihopatiji (AS=1.89).

Kada je u pitanju pouzdanost skala, može se zaključiti da je ona zadovoljavajuća za sve dimenzije i da se kreće oko 0.7. Ipak, nešto malo niže pouzdanosti prvenstveno dimenzija iz HEXACO modela, mogu se objasniti time što se veoma široke crte mere sa relativno malim brojem stavki. U tom smislu, i sami autori modela (Ashton & Lee, 2009) ukazuju da je očekivano da skraćena verzija HEXACO – 60 ima nešto slabije metrijske karakteristike u odnosu na dužu, upravo zbog nesrazmernog odosa između širine domena dimenzije i broja stavki.

1) Bivarijatna korelaciona analiza

Na osnovu rezultata koji su prikazani u Tabeli 1, može se primetiti da su sve tri osobine kao i ukupan skor na skali SD3 značajno negativno povezane sa dimenzijom Poštenje. Pored ukupnog skora, najveći intezitet povezanosti ima psihopatija, a onda narcizam i makijavelizam. Pored toga, sve tri osobine su u nešto nižem intezitetu povezane negativno i sa osobinom Prijatnost, pri čemu najjači intezitet ostvaruje psihopatija. Sa osobinom Savesnost su negativno povezane psihopatija i makijavelizam, kao i ukupan skor na SD3 skali, ali ne i narcizam. Makijavelizam je jedina osobina koje je u slaboj negativnoj korelaciji sa osobinom Otvorenost ka iskustvu, psihopatija je jedina osobina koja je u slaboj negativnoj korelaciji sa osobinom Emocionalnost, dok je narcizam pozitivno i umereno povezan sa osobinom Ekstraverzija. Kada su u pitanju interkorelacije osobina mračne trijade, može se primetiti da su one niske do umerene, a najviša je između psihopatije i makijavelizma ($r=.41$), dok su narcizam i makijavelizam najniže povezane ($r=.25$). Sve tri osobine imaju umereno visoke korelacije sa ukupnim skorom mračne trijade.

2) Kanonička korelaciona analiza (CCA)

Kako bi se bolje objasnila i razumela povezanost između dve grupe osobina, sprovedena je kanonička korelaciona analiza. Iz Tabele 2 se može primetiti da su dobijene tri statistički značajne kanoničke funkcije, ali kako treća funkcija objašnjava svega 0,3 % varijanse ($r^2=.029$), biće intepretirane samo prve dve funkcije. Prva funkcija objašnjava oko 37% ($r^2=.373$), a druga 24% ($r^2=.240$) varijanse povezanosti između dva skupa osobina.

Kada se posmatraju kanonička zasićenja (Tabela 2), može se primetiti da su ona na obe funkcije za sve tri osobine mračne trijade preko 0.3, ali da prvu funkciju dominantno grade narcizam ($r^2=.837$) i psihopatija ($r^2=.465$). Makijavelizam učestvuje sa svega 16% varijanse ($r^2=.161$) u građenju prve kanoničke funkcije. Sa druge strane, kada su u pitanju osobine iz HEXACO modela, prvoj funkciji doprinose Ekstraverzija ($r^2=.33$), nisko Poštenje ($r^2=.682$), i vrlo slabo niska Prijatnost ($r^2=.120$).

Za razliku od prve, na drugoj funkciji su se polarizovale osobine mračne trijade, pri čemu su pozitivni polovi HEXACO osobina koje definišu funkciju na istom polu sa narcizmom. Kao što se u Tabeli 2 vidi, u izgradnji druge funkcije najveći doprinos od mračnih osobina uz psihopatiju ($r^2=.357$) daje makijavelizam ($r^2=.355$), i one jedine od svih varijabli čine negativni pol funkcije. Narcizam učestvuje svega sa 14% varijanse i to sa kanoničkim zasićenjem ($r=.391$) obrnutog smera u odnosu na druge dve osobine iz modela. Od HEXACO osobina, drugoj funkciji pripadaju, takođe na suprotnom polu, Ekstraverzija ($r^2=.501$), Savesnost ($r^2=.423$), kao i vrlo malo Otvorenost ($r^2=.158$) i Poštenje ($r^2=.143$).

Tabela 2. Rezultati kanoničke korelacione analize osobina Mračne trijade i HEXACO osobina

Dimenzije	Funkcija 1		Funkcija 2	
	β	r	β	r
Makijavelizam	-.135	-.401	-.521	-.596
Narcizam	-.753	-.915	.756	.391
Psihopatija	-.362	-.682	-.653	-.598
Poštenje	.740	.826	.296	.379
Emocionalnost	.095	.155	.182	.100
Ekstraverzija	-.523	-.577	.653	.711
Prijatnost	.184	.347	.174	.199
Savesnost	-.048	.087	.471	.651
Otvorenost	-.034	-.014	.160	.398
Wilk's λ		.463		.738
Kanonička korelacija		.611		.490
$\chi^2(df)$		261.99** (18)		103.34** (10)

Napomena: β = Standardizovani kanonički koeficijenti; r = kanonička zasićenja

* $p < .05$; ** $p < .01$

3) Analiza glavnih komponenti (PCA)

U cilju analize latentnog prostora osobina mračne trijade i HEXACO crta ličnosti, sprovedena je analiza glavnih komponenti sa *varimax* rotacijom i ekstrahovane su tri komponente koje zajedno objašnjavaju 56.1% varijanse. Prvu komponentu ($\sigma^2=25.75$) zasićuju sve tri osobine mračne trijade, kao i negativni polovi bazičnih osobina Poštenje i Prijatnost. Ekstraverzija, Savesnost i Otvorenost ka iskustvu, sa svojim pozitivnim polovima, imaju najviša zasićenja na drugoj komponenti, koja objašnjava oko 18% ukupne varijanse. Međutim, treba obratiti pažnju da narcizam pozitivno zasićuje i drugu komponentu za nijansu niže nego što to čini u odnosu na prvu. U tom smislu, može se primetiti (Tabela 3) da narcizam na prvom mestu deli latentni prostor sa druge dve mračne dimenzije, niskim Poštenjem i niskom Prijatnošću, a kada se taj deo varijanse parcijalizuje, on gradi komponentu sa pozitivnim polovima bazičnih osobina Ekstraverzija, Savesnost i Otvorenost ka iskustvu. Na trećoj komponenti ($\sigma^2=12.54$) najviše zasićenje ima samo bazična osobina Emocionalnost.

Tabela 3. Rotirana matrica komponenti na osobinama Mračne trijade i HEXACO modela

	Komponente			h^2
	1	2	3	
Poštenje	-.765	-.012	-.086	.593
Emocionalnost	-.036	-.032	.871	.762
Ekstraverzija	.156	.762	-.290	.689
Prijatnost	-.446	-.101	-.365	.342
Savesnost	-.292	.570	.095	.420
Otvorenost	-.125	.556	.310	.421
Makijavelizam	.667	-.237	-.024	.501
Narcizam	.614	.557	-.136	.705
Psihopatija	.766	-.104	-.144	.618

Napomena: h^2 = komunalitet

Provera drugog cilja istraživanja – utvrđivanje polnih razlika u odnosu na merene varijable

1) Kanonička diskriminativna analiza

Kako bi se odgovorilo na drugi cilj istraživanja koji se odnosi na utvrđivanje polnih razlika na dva modela crta ličnosti, sprovedena je kanonička diskriminativna analiza. U Tabeli 4 se može videti da je dobijena jedna statistički značajna diskriminativna funkcija, koja objašnjava svega 8% ($r^2=.08$) grupnih razlika prema polu. Te razlike, sa koeficijentima višim od 0.4, grade emocionalnost pozitivno i psihopatija negativno, što se uočava iz matrice strukture u Tabeli 4. Kao što se može videti na osnovu položaja centroida grupa na diskriminativnoj funkciji (Tabela 5), žene se nalaze na pozitivnom a muškarci na negativnom polu dimenzije. Na osnovu dobijene funkcije je 71% ispitanika uspešno razvrstano u odgovarajuće grupe.

Tabela 4. Karakteristike kanoničke funkcije, matrica strukture

	Funkcija
Emocionalnost	.803
Psihopatija	-.592
Poštenje	.201
Otvorenost	.188
Makijavelizam	-.184
Savesnost	.162
Prijatnost	.086
Narcizam	-.081
Ekstraverzija	.081
Latentni koren	.088
Kanonička korelacija	.284
Vilksova λ	.898
$\chi^2(df)$	37.04** (12)

* $p < .05$; ** $p < .01$

Tabela 5. Položaj centorida grupa na funkciji

Pol	Funkcija
Muškarci	-.639
Žene	.311

2) Korelaciona analiza na poduzorcima žena i muškaraca:

Da bismo utvrdili da li se odnos između merenih crta ličnosti i osobina mračne trijade menja u odnosu na pol ipitanika, analizirane su njihove povezanosti na muškom i ženskom poduzorku. Iako se iz Tabele 6 može učiniti da postoji mnogo razlika u visinama i značajnostima koeficijenata korelacije, značajne razlike su dobijene samo u dva slučaja i ti koeficijenti su zadebljani. Naime, statistički značajne razlike u koeficijentima korelacije između muškaraca i žena su dobijene kod povezanosti osobina Ekstraverzije i Prijatnosti sa psihopatijom. Ekstraverzija je

statistički značajno pozitivno više povezana sa psihopatijom na muškom poduzorku ($r=.201$, $p<.05$), dok na ženskom ona nije značajna ($r=-.014$, $p>.05$). Sa druge strane, na ženskom poduzorku je dobijena negativna korelacija osobine Prijatnost sa psihopatijom ($r=-.307$, $p<.01$), što nije slučaj na muškom poduzorku ($r=-.118$, $p>.05$).

Tabela 6. Interkorelacije osobina Mračne trijade i HEXACO modela na muškom i ženskom poduzorku

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	AS		SD		α	
											M	Ž	M	Ž	M	Ž
1. Poštenje		-.17	-.12	.12	.03	-.06	-.41**	-.38**	-.39**	-.50**	3.67	3.79	.61	.60	.67	.71
2. Emocionalnost	.03		-.14	.12	-.32**	.19*	.05	.06	-.03	.04	2.80	3.21	.45	.57	.61	.69
3. Ekstraverzija	-.05	-.17*		-.07	.26**	.25**	.06	.48**	.20*	.29**	3.37	3.41	.53	.54	.67	.69
4. Prijatnost	.29**	-.11	-.01		-.04	-.05	-.14	-.05	-.12	-.13	3.23	3.28	.56	.56	.70	.82
5. Savesnost	.24**	.13	.09	-.03		.06	-.15	.04	-.25**	-.16	3.80	3.88	.58	.53	.75	.71
6. Otvorenost	.10	.01	.15*	.09	.23**		-.07	.09	-.13	-.06	3.42	3.54	.73	.62	.76	.70
7. Makijavelizam	-.38**	-.04	-.11	-.12	-.18**	-.16*		.44**	.45**	.83**	3.01	2.89	.69	.66	.76	.74
8. Narcizam	-.42**	-.13	.44**	-.19**	.10	.08	.19**		.39**	.74**	2.78	2.73	.52	.58	.65	.71
9. Psihopatija	-.44**	-.09	-.01	-.31**	-.25**	-.07	.37**	.33**		.78**	2.12	1.79	.59	.57	.68	.74
10. MRAČNA TRIJADA	-.56**	-.11	.13	-.27**	-.15*	-.07	.75**	.67**	.76**		2.63	2.47	.47	.44	.82	.81

* $p<.05$; ** $p<.01$

Napomena: U gornjoj dijagonali se nalaze koeficijenti korelacije na muškom poduzorku, a u donjoj na ženskom; Zadebljani su koeficijenti koji su statistički značajno različiti na muškom i ženskom poduzorku; M=muškarci; Ž=žene;

3) Kanonička korelaciona analiza na poduzorku žena i poduzorku muškaraca

U skladu sa istim ciljem, sprovedene su i kanoničke korelacione analize na muškom i ženskom poduzorku. Kao što se može videti u Tabeli 7, na oba poduzorka su dobijene dve statistički značajne kanoničke funkcije. Na ženskom poduzorku, prva funkcija objašnjava 36% varijanse ($r^2=.395$), a druga 27% varijanse ($r^2=.271$). Kod muškaraca dve funkcije objašnjavaju 63% varijanse povezanosti crta Mračne trijade i HEXACO osobina, od čega prva obuhvata 42% ($r^2=.415$), a druga 21% ($r^2=.212$).

Kanonička zasićenja i standardizovani kanonički koeficijenti na muškom i ženskom poduzorku su dati u Tabeli 7. Na ženskom poduzorku je situacija ista kao i na ukupnom, što nije neočekivano s obzirom da je 66% ispitanika ženskog roda, te prvu kanoničku funkciju dominantno grade narcizam i psihopatija sa jedne, a Ekstraverzija, nisko Poštenje i niska Prijatnost sa druge strane. Čak 90% ($r^2=.898$) varijanse narcizma i oko 67% ($r^2=.669$) negativnog pola osobine Poštenje učestvuje u izgradnji prve funkcije. Makijavelizam sa svega oko 15% varijanse daje doprinos prvoj funkciji, sa kanoničkim zasićenjem od .375. Oko 35% ($r^2=.354$) psihopatije učestvuje u prvoj funkciji, dok sa svojih 48% ($r^2=.479$) varijanse, zajedno sa makijavelizmom ($r^2=.379$) doprinosi drugoj kanoničkoj funkciji. Narcizam učestvuje u izgradnji druge funkcije sa svega 10% varijanse i to sa kanoničkim zasićenjem obrnutog smera ($r=-.317$) u odnosu na druge dve osobine trijade. Od HEXACO

osobina ličnosti, drugu kanoničku funkciju grade nisko Poštenje, niska Savesnost i niska Ekstraverzija, kao i vrlo malo niska Prijatnost i Otvorenost ka iskustvu.

Tabela 7. Rezultati kanoničke korelacione analize osobina
 Mračne trijade i HEXACO osobina

Dimenzije	ŽENE				MUŠKARCI			
	Funkcija 1		Funkcija 2		Funkcija 1		Funkcija 2	
	β	r	β	r	β	r	β	r
Makijavelizam	-.115	-.375	-.470	-.616	-.089	-.598	.643	.452
Narcizam	-.834	-.948	.645	.317	-.589	-.843	-.976	-.483
Psihopatija	-.279	-.595	-.731	-.692	-.549	-.819	.535	.445
Poštenje	.746	.818	.293	.457	.657	.733	-.321	-.226
Emocionalnost	.158	.216	.061	-.001	.054	-.038	-.309	-.078
Ekstraverzija	-.469	-.554	.642	.674	-.690	-.622	-.604	-.709
Prijatnost	.197	.408	.248	.308	.053	.163	-.232	-.233
Savesnost	-.129	.007	.511	.654	.370	.200	-.523	-.593
Otvorenost	-.028	-.042	.069	.335	.229	.036	-.245	-.454
Wilks's λ	.429		.709		.443		.757	
Kanonička korelacija	.629		.521		.644		.460	
$\chi^2(df)$	187.77**(18)		76.19**(10)		85.56**(18)		29.26**(10)	

Napomena: β = Standardizovani kanonički koeficijenti; r = kanonička zasićenja

* $p < .05$; ** $p < .01$

Ipak, kod muškaraca je struktura dve kanoničke funkcije nešto malo drugačija u odnosu na ukupan uzorak i na ženski poduzorak. Konkretno, na osnovu kanoničkih zasićenja koji su svi preko .4 (Tabela 7), može se primetiti da sve tri mračne osobine učestvuju u izgradnji obe funkcije. 67% varijanse psihopatije ($r^2 = .671$), 71% narcizma ($r^2 = .711$) i 36% varijanse makijavelizma ($r^2 = .357$) je obuhvaćeno prvom funkcijom. Sa druge strane, od HEXACO osobina, kanonička zasićenja preko 0.3 imaju samo nisko Poštenje ($r = .657$) i Ekstraverzija ($r = -.622$), dok je Prijatnost vrlo slabo povezana sa prvom funkcijom ($r = .163$), kao što je to slučaj na celom uzorku i ženskom poduzorku.

Oko 20% varijanse sve tri osobine je obuhvaćeno drugom kanoničkom funkcijom, dok je kanoničko zasićenje narcizma ($r = -.483$) obrnutog smera u odnosu makijavelizam ($r = .452$) i psihopatiju ($r = .483$). Na istom polu sa narcizmom, nalaze se Ekstraverzija ($r^2 = .502$), pozitivan pol osobine Savesnost ($r^2 = .352$) i pozitivan pol osobine Otvorenost ka iskustvu ($r^2 = .206$). Ipak, za razliku od ukupnog uzorka i ispitanika, na muškom poduzorku osobina Poštenje ne deli sa drugom kanoničkom funkcijom ni 10% varijanse ($r^2 = .051$).

DISKUSIJA

Osnovni cilj rada bio je da na uzorku odraslih, zaposlenih ispitanika oba pola, proverimo da li, koliko i na koji način, HEXACO model obuhvata osobine mračne trijade. Istraživanjem su dobijeni sledeći značajni nalazi:

Prvo, crte mračne trijade i HEXACO dimenzije dele značajni deo zajedničke varijanse, i to primarno kroz faktore negativnog pola dimenzija Poštenje i u

nešto manjoj meri, Prijatnosti, što je uglavnom podudarno sa nalazima dobijenim na studentima (Lee et al., 2013; Knight, 2016). Drugo, narcizam se ponaša drugačije od ostale dve mračne crte i ne mora nužno imati socijalno aberantnu konotaciju, što je takođe utvrđeno i u ranijim istraživanjima (Hill & Lapsley, 2011; Nevicka et al., 2013; Rauthman & Kolar, 2013).

Kada je reč o polnim razlikama posmatranim kroz interkorelacije svih merenih osobina, one su dobijene u odnosu na oba merena konstrukta. Kod muškaraca sve tri osobine mračne trijade dele veći procenat zajedničke varijanse sa negativnim polom crte Poštenje i Ekstraverzije, dok je kod žena procenat zajedničke varijanse niži i definisan je prvenstveno narcizmom, niskim Poštenjem, niskom Ekstraverzijom, ali i niskom Prijatnošću. Kod oba pola, makijavelizam ima najslabiji doprinos u izgradnji funkcije koju definišu sve negativne osobine, a narcizam najjači. Prema diskriminativnoj analizi, muškarce u značajno većoj meri odlikuje psihopatija od žena, dok žene u značajno većoj meri ispoljavaju osobine dimenzije Emocionalnost od muškaraca.

U odnosu na uzrast ispitanika, utvrđeno je da suprotno svim dosadašnjim istraživanjima, bazična crta Emocionalnost ne deli isti prostor sa ostalim merenim osobinama. Takođe, osobina Savesnost se nije pokazala značajnom crtom u određivanju profila kojeg grade negativne osobine oba modela.

Povezanost HEXACO modela i mračne trijade

Naš osnovni nalaz jeste da mračna trijada i HEXACO model dele značajan deo ukupne varijanse (56%), odnosno, HEXACO model u značajnoj meri obuhvata socijalno averzivni karakter. Ovaj odnos se gradi prvenstveno kroz negativni pol bazične osobine Poštenje, što je u skladu sa ranijim istraživačkim nalazima (Paulhus & Williams, 2002; Lee & Ashton, 2004). Prema rezultatima bivarijantne korelacione analize (izražen kompozitnim skorom SD3), osobine mračnog karaktera su u nešto slabijoj meri prisutne i u crtama niske Prijatnosti, Ekstraverzije i niske Savesnosti. Evidentno je, međutim, da se osobine mračne trijade međusobno razlikuju prema dimenzijama HEXACO sa kojima su povezane. Psihopatija i makijavelizam se ponašaju donekle uniformno, te je na primer, nedostatak Savesnosti u prostoru ukupnog ‘mraka’ primarno određen njihovim delovanjem, dok je Ekstravertnost određena primarno narcizmom.

Ovaj nalaz je takođe u skladu sa postojećim istraživačkim rezultatima (Veselka et al., 2012) i može se dovesti u vezu sa konceptualizacijom konstrukta mračne trijade, koja podrazumeva jedinstvenost svake crte unutar konstrukta (Furnham, Richards, & Paulhus, 2013; Paulhus & Jones, 2015; Veselka, Giammarco & Vernon 2014) ili njihovu nedeljenu varijansu. Tako na primer, istraživanja su pokazala da makijavelizam, psihopatija i narcizam različito koreliraju sa varijablama, kao što su: različite forme agresije, amorala, empatije, impulsivnosti (Jonason, Kavanagh, Webster & Fitzgerald, 2011; Jones & Paulhus, 2010; Jones, Woodman, Barlow & Roberts, 2016; Lee et al., 2013). Konzistentnost nalaza, dovela je do toga da, s jedne strane, autori smatraju da su makijavelizam i psihopatija srž socijalno averzivnog

ponašanja, dok narcizam ima ‘svetliju’ prirodu (Morf, Horvath & Torchetti, 2011; Rauthmann & Kolar, 2013). S druge strane, postoje istraživanja (Glenn & Sellbom, 2014) koja pokazuju da je konstrukt mračne trijade zapravo drugo ime za psihopatiju, jer ova osobina objašnjava 100% zajedničke varijanse. Paulus i Vilijams (Paulhus & Williams, 2002) navode da se interkorelacije kreću od $r=.25$ (narcizam/makijavelizam), $r=.31$ (psihopatija/makijavelizam) do $r=.50$ (psihopatija/narcizam). Na našem uzorku, dobijene su iste vrednosti između narcizma i makijavelizma, kao i između makijavelizma i psihopatije, a nešto niža između narcizma i psihopatije. Međutim, korelacije svih crta sa ukupnim skorom SD3 su znatno veće od onih koji navode autori mračne trijade, što govori u prilog paradigmi o posebnom konstrukt.

Divergentno koreliranje crta mračne trijade u prostoru sa HEXACO osobinama, jasnije je vidljiv nakon kanoničke korelacione analize. Na celokupnom uzorku zaposlenih, u zavisnosti od stepena dominacije izraženosti narcizma s jedne strane, odnosno makijavelizma i psihopatije s druge strane, razlikuju se dva obrasca aberantne ličnosti, ali, u nešto slabijoj meri, i obrazac socijalno adaptibilne ličnosti. Prvi oblik maladaptivne ličnosti (37% varijanse, Tabela 2) čine ekstravertni nepošteni narcisi psihopatske prirode, koji su neprijatni u interpersonalnim odnosima. Najjači doprinos ovoj funkciji ima narcizam. Drugi oblik (24% varijanse, Tabela 2) čine nepošteni makijavelisti psihopatski strukturirani, koji su nesavesni introverti. Nasuprot njima, nalaze se poštteni narcisi, koji su ekstravertni, savesni i otvoreni ka iskustvu. Identična slika dobijena je na poduzorku žena.

Međutim, ukoliko drugu izdvojenju kanoničku funkciju, čitamo sa aspekta drugog pola, možemo reći da ona podrazumeva osobine ličnosti koje su poželjne u socijalnim relacijama, posebno u okviru poslovnog okruženja. Obzirom da je ova funkcija determinisana parcijalizovanim narcizmom, nazvali bismo je dimenzijom ‘svetlog’ narcizma, o čemu govore i ranija istraživanja (Morf, Horvath & Torchetti, 2011; Pincus & Roche, 2011; Međedović & Petrović, 2015). Za razliku od nalaza koji su dobijeni na studentima, u ovom istraživanju nismo dobili rezultate koji govore o karakterističnoj afektivnoj komponenti mračne trijade. Naime, bazična osobina Emocionalnost ne gradi ni jednu dimenziju ‘mračnog’ prostora (ali ni ‘svetlog’), što znači da neosetljivost na fizičko kažnjavanje, odsustvo anksioznosti i empatije nisu diferencijalne osobine. To je neočekivan nalaz i suprotan većini prethodnih istraživanja (Ashton, Lee & de Vries, 2005; Lee et al., 2013), jer se upravo odsustvo emocionalnosti navodi kao jedna od ključnih osobina socijalno averzivnog karaktera. Argument u prilog tome jesu mnogobrojne istraživačke studije u kojima su direktno dovodeni u vezu osobine mračne trijade i različite forme emocionalnosti, kao što su empatija i sposobnost afektivnog vezivanja (Book et al., 2015; Jonason, Lyons & Bethell, 2014; Jonason & Krause, 2013; Wai & Tiliopoulos, 2012.). Isto tako, faktor Neuroticizam petofaktorskog modela je u nekim istraživanjima značajno negativno korelirao sa mračnom trijadom, posebno sa psihopatijom (Paulhus & Williams, 2002).

Na našem uzorku, značajna je uloga bazične crte Prijatnost, koja na svom negativnom polu podrazumeva osobinu agresivnosti i besa, kao i teške naravi, rigidnost i sujetnost, ali prvenstveno u sadejstvu sa narcizmom, i kod žena. To nas

navodi na zaključak da je kod odraslih osoba sa osobinama averzivnog karaktera u poslovnom kontekstu, karakteristična odlika afekta - izraženost besa i teške naravi (ofanzivna emocionalnost), pre nego nedostatak empatije.

Otvorenost ka iskustvu, kao i Savesnost, kod zaposlenih ne ostvaruju značajan uticaj u određivanju povezanosti mračne trijade i HEXACO, naprotiv: ove osobine grade suprotni pol 'mraka', odnosno 'svetli' narcistički profil zaposlenih, kako muškaraca, tako i žena.

Moguće je da je ovaj nalaz određen karakteristikama uzorka, ali obzirom da nije postojala kontrolna grupa nezaposlenih, nije moguće doneti validan zaključak. Ipak, ako imamo u vidu rezultate koje su autori modela HEXACO dobili na uzorku studenata (Lee et al., 2013), jasno je da su ključne razlike u profilima vezane za ispoljavanje osobine Emocionalnost (negativno korelira sa ukupnim skorom i psihopatijom), Savesnost i Otvorenost ka iskustvu (negativno koreliraju sa svim osobinama mračne trijade osim sa narcizmom). Takođe, profil HEXACO crta koji je izdvojen na uzorku osuđenika – recidivista (samo muškarci) u Srbiji (Međedović, 2017) pokazuje da, osim značajne povezanosti sa negativnim polom osobine Poštenje i u nešto manjoj meri Prijatnost, antisocijalno ponašanje značajno negativno korelira sa crtama Emocionalnost i Savesnost.

Primena metoda PCA daje uvid u latentnu strukturu pozicioniranja svih varijabli u merenom prostoru, posebno kada je reč o divergentnom učešću osobina mračne trijade i bazične crte Emocionalnost. Mračna trijada i HEXACO osobine objašnjavaju više od polovine ukupne varijanse (56,1% varijanse, Tabela 3). Pritom, ovaj odnos je definisan prvim apstrahovanim faktorom (četvrtina varijanse) kojeg čine sve tri crte mračne trijade, zajedno sa negativnim polovima bazičnih osobina Poštenje i Prijatnost.

Međutim, drugi faktor (18% varijanse, Tabela 3), određuju narcizam, ekstraverzija, ali i pozitivni polovi osobina Savesnost i Otvorenost ka iskustvu. Jasno je da je ovaj faktor podudaran sa dimenzijom koju smo definisali kao 'svetli' narcizam. Treći faktor određuje isključivo bazična osobina Emocionalnost, što je dodatni argument u prilog hipotezi o specifičnosti uzorka.

Dobijeni nalaz može ukazivati na to da narcizam, kao samostalna interpersonalna crta ličnosti, ne mora nužno biti socijalno averzivna osobina, i da čini neophodni i poželjni oblik adaptibilnog ponašanja. To dalje potvrđuje pretpostavke da je narcizam heterogena crta, pri čemu su samo neke osobine deo nepoželjnog ponašanja (Petrović & Međedović, 2016; Barry & Wallace, 2010; Hill & Lapsley, 2011). U našem istraživanju, oba primenjena statistička postupka ukazuju na dvostruko lice narcizma: u kanoničkoj analizi, narcizam ima najjači doprinos u izgradnji funkcije koja obuhvata i nisko Poštenje, ali isto tako i u izgradnji druge funkcije, samo u suprotnom smeru. PCA izdvaja samostalan 'svetli' faktor. Da to nije odlika svojstvena ljudima koji su testirani u poslovnom okruženju, pokazuje i studija rađena online na uzorku od oko 400 ispitanika u kasnim dvadesetim godinama (Međedović & Petrović, 2017), a koja pokazuje da se osobine narcizma izdvajaju od osobina makijavelizma, psihopatije i sadizma (suštine socijalno averzivnog karaktera). Tako na primer, sumirajući rezultate različitih istraživačkih

studija koje su pokazale dosledno različito koreliranje narcizma u odnosu na ostale dve crte mračne trijade prema merenim konstruktima (Petrides et al., 2011), grupa autora (Veselka, Giammarco & Vernon 2014) zaključuje da mogu postojati dva razloga za to: prvi je da stavke koje mere narcizam ne obuhvataju socijalno nedopustivo ponašanje ili da one opisuju upravo socijalno adaptibilno ponašanje; drugi proizilazi iz prvog – narcizam je multidimenzionalni konstrukt (grandiozni, vulnerabilni, svetli-adaptibilni, maladaptivni) pa bi daljim istraživanjima trebalo modifikovati stavke narcizma (Brown et al. 2009). Međutim, treba imati u vidu da su simptomi NPD ‘pretočeni’ u stavke narcizma (NPI - 40), i da je dimenzionalnim pristupom izbegnuta apriori patocentričnost (Raskin & Terry, 1988). Takođe, rezultati niza istraživanja, u kojima je primenjivan isti upitnik NPI - 40, govore o porastu narcizma u opštoj populaciji (Twenge, 2008), do mere da se ‘ljuljaju’ kriterijumi aberantnosti, što dovodi do pitanja: gde je granica socijalno poželjnog i narcistički deformisanog (patološkog) samoljublja (Krueger et al., 2011; Miller & Campbell, 2008; Nevicka, De Hoogh, VanVianen, & TenVelden, 2013). Naši nalazi ipak ukazuju na pretežni averzivni deo varijanse ove crte, što ide u prilog postojećoj paradigmi o taksonomiji narcizma (Miller, Gentile, Wilson, & Campbell, 2013).

Polne razlike

Primenom diskriminativne analize, utvrđeno je da se zaposleni muškarci i žene, u slaboj meri ali ipak značajno, razlikuju samo u odnosu na stepen izraženosti psihopatije i Emocionalnosti, što je u skladu sa evolucionom teorijom i mnogobrojnim istraživačkim studijama (Buss, 2015; Buss & Plomin, 2014). Psihopatija, koja je odlika muškaraca je, prema našim rezultatima, povezana sa njihovom ekstravertnom prirodom, dok je kod žena ova osobina povezana sa nisko izraženom osobinom Prijatnost. Odnosno, kod muškaraca, psihopatske osobine su izražene kroz temeperamentalnu socijabilnost (sigurnost u sebe, spremnost za preuzimanje rizika), dok su kod žena ispoljene kroz odsustvo altruizma, negativnu ofanzivnu emocionalnost, kao što su bes i rigidnost u socijalnim relacijama. U prethodnim istraživanjima, Ešton i Li (Ashton & Lee, 2013) su upoređujući postignuća na HEXACO skali između muškaraca i žena, utvrdili da je efekat razlike prisutan na dimenziji Emocionalnost, kao i u nešto blažoj meri na dimenziji Poštenje, i to u korist žena. Takođe, oni potvrđuju ranije rezultate da muškarci ostvaruju značajne veće skorove na svim osobinama mračne trijade (Lee & Ashton, 2005).

Primenom kanoničke korelacione analize, u našem istraživanju utvrđeno je da je kod žena odnos između merenih varijabli identičan kao na celokupnom uzorku, što možemo dovesti u vezu s tim da su one činile dve trećine uzorka. Za razliku od muškaraca, gde sve tri osobine mračne trijade doprinose prvoj funkciji i dele veći procenat zajedničke varijanse sa HEXACO crtama nego na poduzorku žena, kod žena prvu funkciju čini čak 90% varijanse narcizma i samo 15% makijavelizma. Makijavelizam kod oba pola ima najslabiji doprinos od sve tri crte mračne osobine, što možda (neočekivano) govori o ‘nepoželjnosti’ ove osobine u poslovnom okruženju. Negativan pol osobine Poštenje i Ekstraverzija su zajednička odlika oba

pola, ali je samo kod žena prisutna i niska Prijatnost. Drugu funkciju kod oba pola čine osobine ‘svetlog’ narcizma. Takođe, dimenzija Emocionalnost nije u merenom prostoru ni kod žena ni kod muškaraca.

Ovi rezultati govore o tome da postoje polne razlike koje definišu način ispoljavanja amoralnog i socijalno averzivnog ponašanja. Kod žena, izgleda da veći stepen učešća imaju osobine koje se vezuju za interpersonalni afektivitet (rigidnost, hostilnost i bes) narcističkog (narcističko – psihopatskog) sklopa, dok kod muškaraca postoji zajedničko delovanje svih osobina averzivnog karaktera, koje podrazumeva nisko Poštenje i nisku socijabilnost.

ZAKLJUČAK

Veliki broj dosadašnjih istraživanja se bavio proverom odnosa konstrukta mračne trijade, koji ima poreklo u evolucionoj psihologiji, i HEXACO modela bazične strukture ličnosti. Interesantno je međutim, da uprkos značaju polnih razlika na koje ukazuju evolucionari psiholozi, posebno u odnosu na osobine mračne trijade, provere odnosa dva modela nisu previše pažnje pridavala tim razlikama. Naši rezultati su, s jedne strane, potvrdili postojeće nalaze da HEXACO model obuhvata mračnu trijadu, prvenstveno kroz negativni pol bazične crte Poštenje. S druge strane, utvrdili smo da se ove osobine različito pozicioniraju u odnosu na pol ispitanika. Takođe, rezultati potvrđuju da je narcizam heterogen konstrukt, koji ima svoju ‘svetlu’ i ‘mračnu’ stranu, te je neophodno dalje istraživati njegov doprinos u konstelaciji osobina socijalno averzivnog karaktera. Konačno, treba imati u vidu da se konstelacija negativnih osobina oba modela (profil HEXACO-mračna trijada) menja na uzroku odraslih, zaposlenih ljudi. U svakom slučaju, ovo istraživanje je samo korak u nastojanju da se preciznije i adekvatnije meri maladaptivno ponašanje koje se ispoljava u poslovnom kontekstu na odraslim ispitanicima oba pola.

LITERATURA

- (1) Ashton, M.C., Lee, K., & Son, C. (2000). Honesty as the sixth factor of personality: correlations with Machiavellianism, primary psychopathy, and social adroitness, *European Journal of Personality*, (14)4, 359-368. doi: 10.1002/1099-0984(200007/08)14:4<359::AID-PER382>3.0.CO;2-Y
- (2) Ashton, M. C., Lee, K., & De Vries, R. E. (2005). The HEXACO honesty–humility, agreeableness, and emotionality factors: A review of research and theory. *Personality and Social Psychology Review*, 18(2), 139-152. doi:10.1177/1088868314523838
- (3) Baiocco, R., Chirumbolo, A., Bianchi, D., Lovernò, S., Molrelli, M., Nappa, M.R. (2017). How HEXACO Personality Traits Predict Different Selfie – Posting Behaviors among Adolescents and Young Adults. *Frontiers in Psychology*, 7(10) doi: 10.3389/fpsyg.2016.02080
- (4) Babiak, P., Neumann, C. S., & Hare, R. D. (2010). Corporate psychopathy: Talking the walk. *Behavioral sciences & the law*, 28(2), 174-193. doi: 10.1002/bsl.925
- (5) Barry, C. T., & Wallace, M. T. (2010). Current considerations in the assessment of youth narcissism: Indicators of pathological and normative development. *Journal*

- of *Psychopathology and Behavioral Assessment*, 32(4), 479-489.
 doi:10.1007/s10862-010-9188-3
- (6) Book, A., Visser, B.A., & Volk, A.A. (2015). Unpacking "evil": Claiming the core of the Dark Triad, *Personality and Individual Differences*, 73, 29–38.
 doi:10.1016/j.paid.2014.09.016
 - (7) Brown, R. P., Budzek, K., & Tamborski, M. (2009). On the meaning and measure of narcissism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 951–964.
 - (8) Buss, D. (2015). *Evolutionary psychology: The new science of the mind*. Psychology Press.
 - (9) Buss, A. H., & Plomin, R. (2014). *Temperament (PLE: Emotion): Early developing personality traits* (Vol. 3). Psychology Press.
 - (10) Christie, R., & Geis, F. L. (1970). *Studies in Machiavellianism*. New York: Academic Press
 - (11) Cloninger, C. R., & Svrakic, D. R. (1994). Differentiating normal and abnormal personality by the seven-factor personality model. In S. Strack & M. Lorr (Eds.), *Differentiating normal and abnormal personality* (pp. 40–64). New York: Springer
 - (12) Costa, P., & McCrae, R. (1992). The five-factor model of personality and its relevance to personality disorders. *Journal of Personality Disorders*, 6(4), 343-359
 doi:10.1521/pedi.1992.6.4.343
 - (13) Davies, J., & Hand, N. (2003, March). *Sadistic interest: An exploratory study*. Paper presented at Division of Forensic Psychology Annual Conference, Cambridge, England.
 - (14) De Vries, R. E., De Vries, A., & Feij, J. A. (2009). Sensation seeking, risk-taking, and the HEXACO model of personality. *Personality and Individual Differences*, 47, 536–540.
 - (15) Egan, V., Figueredo, A. J., Wolf, P., McBride, K., Sefcek, J., Vasquez, G., et al. (2005). Sensational interests, mating effort, and personality: Evidence for cross-cultural validity. *Journal of Individual Differences*, 26, 11–19.
 - (16) Emmons, R. A. (1987). Narcissism: Theory and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 11-17.<http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.52.1.11>
 - (17) Eysenck, H. J. (1992). Four ways five factors are not basic. *Personality and Individual Differences*, 13, 667–673.
 - (18) Furnham, A., Richards, S.C., & Paulhus, D.L. (2013). The Dark Triad of personality: A 10 year review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3) 199-216.
 doi:10.1111/spc3.12018
 - (19) Giammarco, E. A., & Vernon, P. A. (2014). Vengeance and the Dark Triad: The role of empathy and perspective taking in trait forgiveness. *Personality and Individual Differences*, 67, 23-29.
 - (20) Glenn, A.L. & Selbom, M. (2015). Theoretical and empirical concerns regarding The Dark Triad as a construct, *Journal of Personality Disorders*, 29(3), 360-377.
 - (21) Goldberg, L. R. (1990). An alternative 'description of personality': The Big-Five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6), 1216-1229.
 doi:10.1037/0022-3514.59.6.1216
 - (22) Hare, R. D. (1991). *The Hare psychopathy checklist-revised (PCL-R)*. Toronto, Ontario: Multi-Health Systems.
 - (23) Harms, P.D., & Spain, M.S. (2015). Beyond the bright side: Dark personality at work. *Applied Psychology: An International Review*, 64(1), 15–24.
 doi:10.1111/apps.12042
 - (24) Hill, P. L., & Lapsley, D. K. (2011). Adaptive and maladaptive narcissism in adolescent development. In C. T. Barry, P. K. Kerig, K. K. Stellwagen, & T. D. Barry (Eds.), *Narcissism and Machiavellianism in youth: implications for the development*

- of adaptive and maladaptive behavior (pp. 89–105). Washington, DC: American Psychological Association.
- (25) Jakobwitz, S., & Egan, V. (2006). The dark triad and normal personality traits. *Personality and Individual Differences*, 40(2), 331-339. doi:10.1016/j.paid.2005.07.006
 - (26) Jonason, P. K., Li, N. P., & Teicher, E. A. (2010). Who is James Bond? The Dark Triad as an agentic social style. *Individual Differences Research*, 8(2), 111.
 - (27) Jonason, P. K., Kavanagh, P., Webster, G. D., & Fitzgerald, D. (2011). Comparing the measured and latent Dark Triad: Are three measures better than one? *Journal of Methods and Measurement in the Social Sciences*, 2(1), 28-44.
 - (28) Jonason, P. K., Kaufman, S. B., Webster, G. D., & Geher, G. (2013). What Lies Beneath the Dark Triad Dirty Dozen: Varied Relations with the Big Five. *Individual Differences Research*, 11(2).
 - (29) Jonason, P.K., Lyons, M., and Bethell, E. (2014). The making of Darth Vader: Parent-child care and the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 67, 30-34
 - (30) Jonason, P. K. and Krause, L. (2013). The emotional deficits associated with the Dark Triad traits: Cognitive empathy, affective empathy, and alexithymia. *Personality and Individual Differences*, 55, 532-537
 - (31) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011). Differentiating the Dark Triad within the interpersonal circumplex. In L. M. Horowitz, & S. Strack (Eds.), *Handbook of interpersonal psychology: Theory, research, assessment, and therapeutic interventions* (pp. 249-267). New York: Wiley.
 - (32) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3): A brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21(1), 28-41. doi:10.1177/1073191113514105
 - (33) Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2010). Different provocations trigger aggression in narcissists and psychopaths. *Social Psychological and Personality Science*, 1, 12-18.
 - (34) Jones, B., Woodman, J-P., Barlow, M., & Roberts, R. (2016). The darker side of personality: Narcissism predicts moral disengagement and antisocial behavior in sport. *The Sport Psychologist*, 31(2), 109-116. doi:10.1123/tsp.2016-0007
 - (35) Knežević, G. (2003). Koreni amorarnosti (Roots of amorality). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, IKSI, Institut za psihologiju.
 - (36) Knight, N. M. (2016). *The Dark Triad and HEXACO Model of Personality in Relational Aggression*. Master's Theses. The University of Southern Mississippi, The Aquila Digital Community
 - (37) Krueger, R. F., Eaton, N. R., Derringer, J., Markon, K.E., Watson, D., & Skodol, A. E. (2011). Personality in DSM-5: Helping delineate personality disorder content and framing the metastructure. *Journal of Personality Assessment*, 93, 325-331.
 - (38) LeBreton, J. M., Binning, J. F., & Adorno, A. J. (2006). Subclinical psychopaths. *Comprehensive handbook of personality and psychopathology*, 1, 388-411.
 - (39) Lee, K., & Ashton, M. C. (2004). Psychometric properties of the HEXACO Personality Inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39(2), 329-358. doi:10.1207/s15327906mbr3902_81437-1463.
 - (40) Lee, K., & Ashton, M. C. (2005). Psychopathy, Machiavellianism, and Narcissism in the Five-Factor Model and the HEXACO model of personality structure. *Personality and Individual Differences*, 38, 1571-1582. doi: 10.1016/j.paid.2004.09.016
 - (41) Lee, K., Ogunfowora, B., & Ashton, M. C. (2005). Personality traits beyond the Big Five: Are they within the HEXACO space? *Journal of Personality*, 73, 1437-1463.
 - (42) Lee, K., & Ashton, M. C. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11(2), 150-166. doi: 10.1177/1088868306294907

- (43) Lee, K., & Ashton, M. C. (2009). The HEXACO-60: A short measure of the major dimensions of personality. *Journal of Personality Assessment*, 91(4), 340-345. doi:10.1080/00223890902935878
- (44) Lee, K., & Ashton, M. C. (2012). *The H factor of personality*. Ontario, Canada: Wilfred Laurier University Press.
- (45) Lee, K., Ashton, M. C., Wiltshire, J., Bourdage, J. S., Visser, B. A., & Gallucci, A. (2013). Sex, power, and money: prediction from the Dark Triad and Honesty-Humility. *European Journal of Personality*, 27, 169-184. doi: 10.1002/per.1860
- (46) Mathieu, C., Neumann, C. S., Hare, R. D., & Babiak, P. (2014). A dark side of leadership: Corporate psychopathy and its influence on employee well-being and job satisfaction. *Personality and Individual Differences* 59, 83–88. doi:10.1016/j.paid.2013.11.010
- (47) Miller, J. D., & Campbell, W. K. (2008). Comparing clinical and social personality conceptualizations of narcissism. *Journal of Personality*, 76 449–476.
- (48) Miller, J. D., Gentile, B., Wilson, L., & Campbell, W. K. (2013). Grandiose and vulnerable narcissism and the DSM-5 pathological personality trait model. *Journal of Personality Assessment*, 95, 284–290.
- (49) Međedović, J. (2012). Topography of Dishonesty: mapping the opposite pole of Honesty-Humility personality domain. *Primenjena psihologija*, 5, 115-135.
- (50) Međedović, J. & Petrović, B. (2015). The Dark Tetrad: Structural properties and location in the personality space. *Journal of individual differences*, 36, 228-236. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000179>
- (51) Međedović, J. (2017). The profile of a criminal offender depicted by HEXACO personality traits. *Personality and Individual Differences*, 107, 159-163. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.11.015>
- (52) Morf, C. C., Horvath, S., & Torchetti, L. (2011). Narcissistic selfenhancement: tales of (successful?) self-portrayal. In M. D. Alicke, & C. Sedikides (Eds.), *Handbook of self-enhancement and self-protection* (pp. 399–424). New York: Guilford.
- (53) Nevicka, B., De Hoogh, A.H.B., vanVianen, A.E.M. & TenVelden, F.S. (2013). Uncertainty enhances the preference for narcissistic leaders, *European Journal of Social Psychology*, 43, 370–380
- (54) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of research in personality*, 36(6), 556-563.
- (55) Paulhus, D.L., & Jones, D.N. (2015). Measures of Dark Personalities, In G.J. Boyle, & D.H. Saklofske, & G. Matthews(Eds.) *Measures of personality and social psychological constructs* (pp.562-594), San Diego: Academic Press. doi:10.1016/b978-0-12-386915-9.00020-6
- (56) Paulhus, D. L., & Jones, D. N. (2015). Measures of dark personalities. *Measures of personality and social psychological constructs*, 562-594.
- (57) Paulhus, D. L., & Dutton, D. G. (2016). *Everyday sadism*. APA
- (58) Petrides, K. V., Vernon, P. A., Schermer, J. A., & Veselka, L. (2011). Trait emotional intelligence and the Dark Triad of personality. *Twin Research and Human Genetics*, 14, 35–41.
- (59) Petrović, B., Međedović, J., Savić, M., Želeskov-Đorić, J. (2015). Predicting multiple criteria of criminal behavior with HEXACO domains and facets, *Personality and Individual Differences*, 60, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.07.105>
- (60) Petrović, B., Međedović, J. (2016). Personality and behavioural characteristics of dark and light narcissism, *Zbornik Instituta za kriminološka I sociološka istraživanja*, 35 (2), 7-33

- (61) Pincus, A. L., & Roche, M. J. (2011). Narcissistic grandiosity and narcissistic vulnerability. In W. K. Campbell & J. D. Miller (Eds.), *The handbook of narcissism and narcissistic personality disorder* (pp. 31–40). Hoboken, NJ: Wiley.
- (62) Raskin, R. N., & Hall, C. S. (1979). A narcissistic personality inventory. *Psychological Reports*, 45(2), 590-590. doi: 10.2466/pro.1979.45.2.590
- (63) Raskin, R., & Hall, C. S. (1981). The Narcissistic Personality Inventory: Alternative form reliability and further evidence of construct validity. *Journal of Personality Assessment*, 45(2), 159-162. doi: 10.1207/s15327752jpa4502_10
- (64) Raskin, R., & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(5), 890. doi: 10.1037/0022-3514.54.890
- (65) Rauthmann, J. F., & Kolar, G. P. (2013). The perceived attractiveness and traits of the Dark Triad: Narcissists are perceived as hot, Machiavellians and psychopaths not. *Personality and Individual Differences*, 54(5), 582–586. doi:10.1016/j.paid.2012.11.005
- (66) Smith, S.F., & Lilienfeld, S.O. (2013). Psychopathy in the workplace: The knowns and unknowns. *Aggression and Violent Behavior*, 18, 204–218. doi:10.1016/j.avb.2012.11.007
- (67) Tellegen, A. (1993). Folk concepts and psychological concepts of personality and personality disorders. *Psychological Inquiry*. 1993; 4:122–130. doi:10.1207/s15327965plio402_12
- (68) Twenge, J. M., Konrath, S., Foster, J. D., Campbell, W. K., & Bushman, B. J. (2008). Egos inflating over time: a cross-temporal meta-analysis of the Narcissistic Personality Inventory. *Journal of Personality*, 76(4), 875-902. doi: 10.1111/j.1467-6494.2008.00507.x
- (69) Youli, H., & Chao, L. (2015). A Comparative Study Between the Dark Triad of Personality and the Big Five, *Canadian Social Science* Vol. 11, pp. 93-98 DOI: 10.3968/5715
- (70) Vernon, P. A., Villani, V. C., Vickers, L. C., & Harris, J. A. (2008). A behavioural genetic investigation of the Dark Triad and the Big 5. *Personality and Individual Differences*, 44, 445–452.
- (71) Veselka, L., Schermer, J.A., Vernon, P.A. (2012). The Dark Triad and an expanded framework of personality, *Personality and Individual Differences* (53), 417–425
- (72) Veselka, L., Schermer, J. A., & Vernon, P. A. (2011). Beyond the Big Five: The Dark Triad and the Supernumerary Personality Inventory. *Twin Research and Human Genetics*, 14, 158–168.
- (73) Veselka, L., Giammarco, E. A., & Vernon, P. A. (2014). The Dark Triad and the seven deadly sins. *Personality and Individual Differences*, 67, 75-80.
- (74) Visser, B. A., Pozzebon, J. A., & Reina-Tamayo, A. M. (2014). Status-driven risk taking: Another "dark" personality? Advance online publication. *Canadian Journal of Behavioural Science*. <http://dx.doi.org/10.1037/a0034163>
- (75) Wai, M. and Tiliopoulos, N. (2012). The affective and cognitive empathic nature of the dark triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 52, 794–799
- (76) Williams, K. M., Paulhus, D. L., & Hare, R. D. (2007). Capturing the four-factor structure of psychopathy in college students via self-report. *Journal of Personality Assessment*, 88, 205-219. doi: 10.1080/00223890701268074

HEXACO MODEL AND THE DARK TRIAD: FINDINGS ON A SAMPLE OF THE EMPLOYED, WOMEN AND MEN

Numerous empirical studies have demonstrated that underpinnings of socially aberrant behaviors constitute a distinctive personality domain. One line of research defines malignant personality through the Dark Triad – an assortment of conceptually independent yet empirically overlapping traits: narcissism, Machiavellianism and subclinical psychopathy. On the other hand, negative pole of the basic personality factor Honesty-Humility defines maladaptive behaviors within realm of the HEXACO model. The primary objective of this study was to investigate whether the relationship between HEXACO model the Dark Triad traits that has been established in the studies predominantly involving the young is equally applicable to the employed, adult population. Our secondary objective was to investigate sex-related differences with respect to socially aversive traits, as defined by both HEXACO and the Dark Triad approach. For this purpose, 234 women and 115 men (mean age 40.45 years), were administered SD3 and HEXACO – 60 psychometric scales. All participants were clinically healthy, without a criminal record and working in Serbia, at that time. Quite in line with the existing literature, our data indicate that HEXACO personality model and the Dark Triad share more than 50% of variance, with the negative pole of the Honesty-Humility factor accounting for approximately 25% of the common variance. Narcissism, of all Dark Triad traits, had the strongest association with the negative pole of Honesty-Humility. However, when Narcissism is separated from psychopathic/Machiavellian configuration it –together with the prosocial traits of the HEXACO model- contributes to socially desirable personality component. The men are best described by the Dark Triad traits, particularly by psychopathy, while women are characterized by Emotionality. We conclude that sex-related differences should be addressed in the context of HEXACO/Dark Triad relationship and that narcissism's contribution to socially aversive behaviors deserves further investigation.

KEY WORDS: *Dark Triad / HEXACO / Honesty-Humility /
narcissism / sex-related differences / employees*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 2 / 45-59
Originalni naučni rad
UDK: 343.85(497.11)
343.265.2
343.238

DODELA USLOVNOG OTPUSTA I FAKTORI RIZIKA RECIDIVIZMA

Vera Petrović*

Goran Jovanić*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Od uvođenja, u Republici Srbiji, do danas, izmenama zakonodavne materije, formalne pretpostavke, koje se tiču dodele uslovnog otpusta, više puta su menjane. U radu su prikazne promene zakonskih odredbi, o uslovnom otpustu u Srbiji i rešenja iz inostranih sistema, kao primeri dobre prakse, a za koje se smatra da bi bilo adekvatno inkorporirati u naše zakonodavstvo. Predmet istraživanja su odluke sudova o dodeli uslovnog otpusta i uvažavanje faktora rizika recidivizma. Cilj istraživanja je utvrđivanje vrste i obima naučno i empirijski dokazanih faktora, koje nadležni sudovi (ne)uzimaju u obzir prilikom dodele uslovnog otpusta. Istraživanje je vršeno na uzorku od 121 dosijea osuđenih, koji su se nalazili na izvršenju kazne u Okružnom zatvoru Užice i Kazneno-popravnom zavodu Padińska Skela. Rezultati istraživanja ukazuju da se prilikom dodele uslovnog otpusta delimično uvažavaju činjenice, za koje je istraživanjima dokazano da predstavljaju faktore rizika recidivizma.

KLJUČNE REČI: uslovni otpust / faktori rizika recidivizma / sud / zatvor

* E-mail: verapetrovic0101@gmail.com

* E-mail: goxi67@gmail.com

1. UVOD

Uslovni otpust, kao krivičnopravni institut, podrazumeva otpuštanje osuđenog iz zatvora pre isteka vremena na koje je osoba osuđena, a zasniva se na proceni da osuđeni ne predstavlja rizik po društvo, te da za vreme uslovnog otpusta neće recidivirati (Jovanić, Ilić, 2009). Sporenja oko uslovnog otpusta su uvek bila prisutna. Jedno od važnijih pitanja i nedoumica oko dodele uslovnog otpusta jeste da li odluke o dodeli uslovnog otpusta treba da donose nadležni sudovi ili nezavisna tela, kao što je bio slučaj i u Srbiji do 2001. godine. Soković (2014) s tim u vezi navodi da, ukoliko se uslovni otpust posmatra kao penološko pitanje i faza u izvršenju kazne zatvora, da odluku treba da donosi komisija za uslovni otpust. Ista autorka (2014) smatra ukoliko uslovni otpust posmatramo kao krivičnopravni institut, kojim se suspenduje sudska odluka, da o tome treba da odlučuje sud, jer se jedna sudska odluka može menjati samo drugom sudskom odlukom. Međutim, bitno je napomenuti da kod uslovnog otpusta, ne dolazi do promene sudske odluke, niti do ponovnog suđenja o istoj krivičnoj stvari. Izrečena kazna i dalje ostaje na snazi, samo se menja ambijent njenog izvršenja (Jovanić, Ilić, 2009).

Sledeće pitanje koje se nameće jeste da li je opravdano postojanje obaveznog uslovnog otpusta, koji u Srbiji postoji od 2012. godine. Da li se uvođenjem obaveznog uslovog otpusta gubi voluntarizam i proizvoljnost pri oceni da se konkretnom osuđenom dodeli uslovni otpust, ali paralelno sa tim i individualizacija prilikom odlučivanja, kako to navode pojedini autori (Jovanović, 2003; Soković, 2014). Imajući u vidu zakonski definisane uslove za dodelu, te široko postavljene pretpostavke materijalne prorode, svakako da je ostavljeno dovoljno mesta kako za individualizaciju, tako i za proizvoljnost i voluntarizam pri odlučivanju (Jovanić, 2012). Uslovni otpust, za pojedine osuđene može biti motivaciono sredstvo za stvarnu promenu, dok bi kod drugih osuđenih samo bio razlog da, na manifestnom nivou, poštuju pravila u zatvoru, radi dobijanja uslovnog otpusta, ali bez nastupanja stvarne promene (Jovanić, 2012).

2. POJAVA I EVOLUCIJA USLOVNOG OTPUSTA U SVETU

Prema navodima Šukovića (1971) sa primenom uslovnog otpusta se započelo 1820. godine, na teritoriji Australije. Uslovni otpust je tada primenjivan u engleskim kažnjenjeničkim kolonijama, kako bi se obezbedila besplatna radna snaga, te je njegova primena bila ograničena na radno sposobne osuđene. Svrha uslovnog otpusta u ovom periodu je bila eksploatacija rada osuđenih, kako bi se razvijala i održavala ekonomija na teritoriji Australije (Jovanić, 2012). Nakon razvoja na teritoriji Australije, uslovni otpust se kroz progresivni sistem javlja u Engleskoj 1853. godine i u Irskoj 1854. godine. U ovom periodu dolazi do humanizacije kažnjavanja, jer uslovni otpust nije korišćen sa ciljem obezbeđivanja besplatne radne snage. U Engleskoj je, od 1857. godine uslov za dodelu uslovnog otpusta bio izrečena kazna zatvora preko tri godine (Jovanić, 2012). U Saksoniji, uslovni otpust, čiji je

normativni model poslužio za kao uzor za uvođenje uslovnog otpusta u Srbiji (Radulović, 2005), postoji od 1862. godine (Šuković, 1971). U Kanadi, uslovni otpust postoji od 1868. godine, a u Francuskoj od 1885. godine (Jovanić, 2012).

3. POJAVA I EVOLUCIJA USLOVNOG OTPUSTA U SRBIJI

Od uvođenja uslovnog otpusta do danas, u Srbiji, formalni elementi koji se tiču dodele uslovnog otpusta su više puta menjani, dok su pretpostavke materijalne prirode od uvođenja usmerene na pozitivnu promenu ponašanja kod osuđenog. Zakonom o uslovnom otpuštanju krivaca iz kaznitelnih zavedenja, uslovni otpust je u Srbiji uveden 22. maja 1869. godine (Pavlović, 2007). U ovom periodu, postojala je razlika u primeni uslovnog otpusta u odnosu na to da li se radi o primarno osuđenim ili recidivistima. Primarno osuđeni su mogli dobiti uslovni otpust nakon proteka više od polovine izrečene kazne, dok je uslov koji se tiče proteka kazne, ukoliko se radi o recidivistima bio dve trećine izvršene kazne (Jovanić, 2012). U ovom periodu uslovni otpust nije mogao biti dodeljen vešestrukim povratnicima, osobama kojima je raniji uslovni otpust opozvan i osobama koje su osuđene na relativno kratke kazne (Šuković, 1791).

Zakonom o izvršavanju kazni lišenja slobode iz 1929. godine u Srbiji je uveden Irski progresivni sistem, koji je kao poslednju fazu u izvršenju predviđao fazu uslovnog otpusta (Soković, 2014). U ovom periodu, pravo na dodelu uslovnog otpusta, primarno osuđeni su sticali nakon proteka jedne trećine izvršene kazne, a povratnici nakon dve trećine izvršene zatvorske kazne (Ignjatović, 1998), ali samo u situaciji da su osuđeni na kaznu zatvora preko godinu dana (Ignjatović, 2016).

Sledeća izmena zakonodavstva je nastupila 1947. godine, stupanjem na snagu Krivičnog zakonika Federativne Narodne Republike Jugoslavije¹. Članom 85. navedenog zakona je bilo precizirano da osuđeni može dobiti uslovni otpust nakon proteka jedne polovine kazne, ukoliko mu je izrečena kazna lišenja slobode sa prinudnim radom, kazna lišenja slobode ili kazna popravnog rada. Ukoliko se osuđeni nalazio na izvršenju kazne lišenja slobode sa prinudnim radom u doživotnom trajanju, uslovni otpust je mogao dobiti nakon izvršenih petnaest godina kazne.

Izglasavanjem Krivičnog zakona Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, bilo je definisano da se uslovni otpust može dobiti nakon proteka jedne polovine izrečene kazne. Izuzetno je postojala i mogućnost dodele uslovnog otpusta nakon proteka jedne trećine kazne zatvora, ukoliko su postojale okolnosti koje su pokazivale da je postignuta svrha kažnjavanja (Jovanić, 2012).

Krajem prošlog veka, izglasan je Zakon o izvršenju krivičnih sankcija², kojim su bile predviđene dve mogućnosti dodele uslovnog otpusta i to uslovni otpust od strane Komisije za uslovni otpust i uslovni otpust koji se dodeljivao odlukom upravnika

¹ "Službeni list FNRJ", br. 106/47

² "Službeni glasnik Srbije", br. 16/97

zatvora (Ilić, Jovanić, 2011). Nadležnost za donošenje odluke o dodeli uslovnog otpusta se menja donošenjem Zakonika o krivičnom postupku³, te se sa Komisije za uslovni otpust, prenosi na sudove koji su sudili u prvom stepenu (Soković, 2014).

Nova izmena zakona je usledila 2005. godine. Krivičnim zakonikom Republike Srbije⁴, članom 46., bilo je precizirano da sud može uslovno otpustiti osuđenog nakon proteka jedne polovine izvršene kazne zatvora. U narednim izmenama zakona, odnosno Krivičnim zakonikom Republike Srbije⁵ precizirani restriktivniji uslovi za dodelu uslovnog otpusta. Članom 46. propisano je da se može uslovno otpustiti osuđeni koji je izvršio dve trećine izrečene kazne zatvora.

4. NORMATIVNO UREĐENJE DODELE USLOVNOG OTPUSTA U SRBIJI

Aktuelno zakonsko rešenje iz Krivičnog zakonika Republike Srbije⁶ predviđa da je formalni osnov za dodelu uslovnog otpusta protek dve trećine izrečene kazne zatvora. U članu 46. stav 2. predviđa se obavezni uslovni otpust za pretežan broj krivičnih dela, ukoliko su ispunjeni uslovi predviđeni zakonom. Fakultativni uslovni otpust zadržan je, ukoliko se radi o kazni zatvora od 30 do 40 godina; kazni za krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom; za krivična dela protiv polne slobode; krivično delo nasilja u porodici; krivično delo neovlašćene proizvodnje i stavljanja u promet opojnih droga; krivična dela protiv ustavnog uređenja i bezbednosti Srbije; krivično delo primanja mita i krivično delo davanja mita. Uslovni otpust je fakultativan i za osuđene, za koje su postupci vođeni prema Zakonu o organizaciji nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih teških krivičnih dela, kao i za lica koja su više od tri puta pravnosnažno osuđena na bezuslovnu kaznu zatvora, a nije izvršeno brisanje ili ne postoje uslovi za brisanje neke od osuda (Član 46. stav 2.).

Ovakvo zakonsko rešenje o fakultativnom uslovnom otpustu Ignjatović (2016) kritikuje postavljajući pitanje, po kom kriterijumu je došlo do opredeljivanja za pojedina krivična dela, ali ne i za dela veće društvene opasnosti, kao što je na primer razbojništvo. Isti autor (2016:54) kritikujući ograničenje dodele uslovnog otpusta za pojedina krivična dela, navodi da bi model uslovnog otpusta trebalo da ima u vidu crte ličnosti učinioca, a ne vrstu dela koja je izvršeno.

Još jedna nelogičnost, odnosno neusaglašenost zakonskih odredbi, nalazi se u činjenici da je članom 5. Zakona o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima⁷ definisano da se ne može uslovno otpustiti lice koje je izvršilo neko od krivičnih dela koja su propisana članom 3. istog zakona. To su krivična dela protiv polne slobode gde je objekat

³ "Službeni glasnik SRJ", br. 70/2001

⁴ "Službeni glasnik RS", br. 85/05

⁵ "Službeni glasnik RS", br. 72/2009 i 111/2009

⁶ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

⁷ "Službeni glasnik RS", br.32/2013

radnje maloletno lice. S tim u vezi, zapažamo da Krivični zakonik Republike Srbije,⁸ za sva krivična dela protiv polne slobode, daje mogućnost fakultativnog uslovnog otpusta, ali ne i zabranu uslovnog otpusta, ukoliko je objekat radnje maloletno lice.

Pretpostavke materijalne prirode su takve da je članom 46. Krivičnog zakonika Republike Srbije,⁹ definisano da će se, pri oceni, u obzir uzimati vladanje osuđenog tokom izvršenja kazne, izvršavanje radnih obaveza, s obzirom na radnu sposobnost, kao i druge okolnosti koje ukazuju da je postignuta svrha kažnjavanja. Stavom 1., članom 46. je definisano da se ne može uslovno otpustiti osuđeni koji je dva ili više puta disciplinski kažnjavan ili kome su oduzete dodeljene pogodnosti. Kako je ranijim zakonskim odredbama bilo precizirano da se ne može uslovno otpustiti osuđeni koji je pokušao bekstvo ili pobeo iz ustanove, ovakvo, restriktivnije zakonsko rešenje, može se objasniti činjenicom da trenutno, u Republici Srbiji, za najveći broj krivičnih dela, postoji obavezan uslovni otpust, a samo za određen, manji broj krivičnih dela, postoji fakultativna primena uslovnog otpusta (Jovanić, Petrović, 2017:100).

5. NORMATIVI ZA DODELU USLOVNOG OTPUSTA U INOSTRANIM ZAKONODAVSTVIMA KAO PRIMERI DOBRE PRAKSE

Evidentno je da su u Srbiji postojale učestale promene zakonskih normi, koje se tiču uslovnog otpusta. Čini se da Srbija još uvek nije pronašla najadekvatnija zakonska rešenja. Nisu propisane one norme koje se čine svrsishodne, koje bi omogućile adekvatnu primenu ovog krivičnog pravnog instituta. S tim u vezi, u ovom delu rada nećemo pretendovati da detaljno prikazemo normative za dodelu uslovnog otpusta koji postoje u drugim državama, već ćemo se samo usmeriti na one ideje koje se čine racionalnim za implementiranje i u naš krivičnopravni sistem.

U Francuskoj i Belgiji su specifikovani kriterijumi za dodelu uslovnog otpusta, ukoliko se radi o primarno osuđenim učiniocima krivičnih dela i recidivistima. Jovanović (2003a) navodi da u Francuskoj uslovni otpust primarno osuđeni mogu dobiti nakon proteka jedne polovine izvršene kazne, a recidivisti nakon dve trećine. U Belgiji primarni učinioci krivičnih dela mogu podneti molbu nakon proteka jedne trećine izvršene kazne, a recidivisti nakon proteka dve trećine izrečene kazne zatvora. Slične zakonske odredbe su postojale i u Srbiji do 1947. godine. Različito definisanje uslova za primarno osuđene i recidiviste, ima opravdanja jer, kako navode Knežić i Stojanović (2015), recidivisti krivična dela ponavljaju više puta, a kriminal im predstavlja način življenja. Takođe, kod recidivista postoji veći stepen društvene opasnosti i viši nivo rizika, a prema principima efektivnog tretmana (Andrews, Bonta, Hoge, 1990), prestupnicima sa višim nivoom rizika je potreban intenzivniji tretman.

⁸ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

⁹ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

Pored različitog definiisanja uslova za dodelu kod primarnih učinilaca i recidivista, postoje i odrednice koje se tiču minimalnog boravka u zatvoru i mogućnosti podnošenja molbe za dodelu uslovnog otpusta. Jovanović (2003a) navodi da u Švajcarskoj, osuđeni može podneti molbu za dodelu uslovnog otpusta, ukoliko je proteklo dve trećine izrečene kazne zatvora, ali ne manje od tri meseca. U Danskoj osuđeni može biti uslovno otpušten nakon proteka dve trećine kazne, ali ne manje od dva meseca. Ovakva zakonska rešenja su opravdana za implementiranje u naš krivičnopravni sistem iz više razloga. Treba istaći da, u zatvorima u Srbiji, osuđeni najčešće borave na izvršenju kratkih kazni zatvora. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (2015) u 2015. godini, 91,2% svih izrečenih kazni zatvora je bilo do tri godine (37,5% su bile kazne do šest meseci; 27,5% su bile kazne od šest meseci do godinu dana; 26,2% su bile kazne od godinu dana do tri godine) Jovanić (2016) ističe mogućnost da se u velikom broju takvih slučajeva, može izreći (makar prema formalnim kriterijumima) alternativna krivična sankcija i izbeći negativne posledice zatvaranja (Jovanić, 2016). Ako se u obzir uzme i činjenica da se pritvor uračunava u izrečenu kaznu zatvora, veliki broj osuđenih, već nakon pritvora ili ubrzo nakon toga stiže pravo podnošenja molbe za dodelu uslovnog otpusta. U takvoj situaciji, ostaje pitanje, kako utvrditi da li se osuđeni u tolikoj meri popravio, da se može smatrati da je opravdano dodeliti uslovni otpust (Vuković, 2016). Pritvor koji se uračunava u kaznu zatvora, udružen sa kratkotrajnim kaznama koje se izriču, ukazuje na činjenicu da se na planu promene osuđenog može malo postići, a javlja se i problem upoznavanja individualanih karakteristika osuđenih, jer vreme koje osuđeni provede na izvršenju kazne nije dovoljno za realizaciju tretmana i praćenje nastalih promena (Petrović, 2017).

U Engleskoj, osuđeni ukoliko jednom zatraži uslovni otpust i bude odbijen, može ponovo podneti molbu za dodelu uslovnog otpusta, ali tek nakon što protekne trinaest meseci od prethodno podnešene molbe (Jovanović, 2003a). Kako u Srbiji ovakva zakonska odredba ne postoji, neretko se dešava da osuđeni, čim budu odbijeni za dodelu uslovnog otpusta, istog dana ili u kratkom roku, ponovo podnose molbu za dodelu uslovnog otpusta. Ovakve situacije dovode do opterećenja sudova. Pored toga, evidentno je da će takva molba ponovo biti odbijena, jer kako nije prošao određen vremenski period, tako nije mogla ni nastupiti pozitivna promena kod osuđenog, koja bi uticala da donošenje drugačijeg rešenja. Stoga se, kao opravdana, nameće potreba zakonskog definisanja proteka vremena, nakon koga osuđeni, kome je molba za dodelu uslovnog otpusta odbijena, može ponovo podneti molbu.

6. FAKTORI RIZIKA RECIDIVIZMA

Faktori koji su u brojnim naučnim analizama, zasnovanim na istraživanjima, označeni kao činjenice koje utiču na pojavu recidivizma, mogu se podeliti u dve kategorije. Prvu od njih čine faktori koji doprinose i nastanku primarnog kriminaliteta, a to su: socioekonomski uslovi, porodične prilike, nizak obrazovni nivo i nezaposlenost (Ilić, Jovanić, 2011). Drugu grupu čine faktori koji nemaju uticaja kod nastanka primarnog kriminaliteta. U te faktore se ubrajaju: neadekvatan tretman prilikom izvršenja institucionalnih sankcija, kriminalna infekcija,

navikavanje na uslove života u ustanovi, odbacivanje i stigmatizacija od socijalnog okruženja. Osobine ličnosti koje utiču na pojavu recidivizma su snižen prag tolerancije na frustracije, sklonosti i navike za vršenje krivičnih dela i afektivno reagovanje (Milutinović, 1988). Andrews, Bonta i Wormith (2006), kao faktore rizika recidivizma navode: nestrukturirano slobodno vreme, antisocijalne stavove, istoriju antisocijalnog ponašanja, antisocijalne obrasce ličnosti, antisocijalne prijatelje, problematične okolnosti u okruženju i zloupotrebu psihoaktivnih supstanci. Drugi autori takođe nestrukturirano slobodno vreme navode kao faktor rizika recidivizma (Zamble, Quinsey, 1997: prema Link, Williams, 2015). Millie i Erol (2006) kao faktore rizika recidivizma navode zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, neadekvatno obrazovanje, neadekvatne stručne veštine, neadekvatne kognitivne i interpersonalne veštine, antisocijalne stavove i nizak socioekonomski status. Makarios, Steiner i Travis (2010) navode da su ključni faktori rizika recidivizma neadekvatno obrazovanje, problemi pri zapošljavanju, zloupotreba supstanci i neadekvatna finansijska podrška. Žunić-Pavlović (2004) smatra da su faktori rizika prediktori budućeg kriminalnog ponašanja, koji su, na osnovu jačine empirijskih dokaza, svrstani u glavne i sporedne. Kao glavne faktore autorka navodi: antisocijalne stavove, vrednosti i uverenja; kognitivno-emocionalna stanja; prokriminalno udruživanje i izolaciju od prosocijalnih pojedinaca; faktore temperamenta i ličnosti; slabu socijalizaciju; impulsivnost; agresivnu energiju; egocentrizam; ispodprosečnu verbalnu inteligenciju; sklonost riziku i slabo razvijene veštine rešavanja problema; istoriju antisocijalnog ponašanja sa početkom na mlađem uzrastu; porodične faktore; nizak obrazovni nivo i nivo profesionalnog ili finansijskog postignuća i nestabilnu istoriju zaposlenja (Žunić-Pavlović, 2004).

U literaturi se najčešće navodi sedam faktora stabilnosti (dinamičkih faktora) i to: antisocijalne sklonosti (impulsivnost, avanturističko zadovoljstvo, agresivno i razdražljivo ponašanje); prokriminalni stavovi (racionalizacija zločina i negativni stavovi prema zakonu); socijalna podrška za kriminalno ponašanje (izolacija od prosocijalnih prijatelja, druženje sa kriminalcima); zloupotreba droga i alkohola; neprikladni i disharmonični bračni i porodični odnosi; neuspeh u školovanju i radu (nizak nivo zadovoljstva poslom) i nedostatak prosocijalnih rekreativnih aktivnosti (Public Safety Performance Project, 2011, prema: Ilijić, 2016). Istraživači su identifikovali i statičke faktore rizika koji mogu uticati na predikciju budućeg kriminalnog ponašanja, kao što su starost izvršioca pri prvom hapšenju i broj ranijih osuda (Austin, 2004).

7. CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je utvrđivanje vrste i obima naučno i empirijski dokazanih faktora, koje nadležni sudovi (ne)uzimaju u obzir prilikom dodele uslovnog otpusta. Zadaci istraživanja usmereni su na sagledavanje statistički značajne veze između odluka nadležnih sudova sa dinamičkim i statičkim faktorima rizika recidivizma kod osuđenih, prilikom dodele uslovnog otpusta.

8. METODE RADA

Istraživanje je realizovano u Okružnom zatvoru Užice i Kazneno-popravnim zavodu Padinska Skela. Uzorak istraživanja činili su dosjei svih osuđenih (121), koji su u periodu od januara do juna 2016. godine podneli molbu za dodelu uslovnog otpusta i kojima je, na podnetu molbu, odgovoreno od strane nadležnih sudova. Za prikupljanje podataka korišćeni su posredni izvori, to jest dokumentacija koja sadrži zabeleške o proceni karakteristika osuđenih i izveštaji povodom molbi osuđenih za dodelu uslovnog otpusta. U cilju sagledavanja povezanosti između odluka o dodeli uslovnog otpusta i faktora rizika recidivizma korišćena je korelaciona analiza.

9. FAKTORI RIZIKA RECIDIVIZMA UVAŽAVANI OD STRANE SUDOVA PRILIKOM DODELE USLOVNOG OTPUSTA

Podaci dobijeni istraživanjem ukazuju na činjenicu su nadležni sudovi u 27,3% (33) doneli pozitivne odluke povodom molbi osuđenih za dodelu uslovnog otpusta. Prilikom analize odluka sudova za dodelu uslovnog otpusta utvrđeno je postojanje statistički značajne povezanosti sa varijablama, koje su razvrstane u statičke i dinamičke faktore rizika recidivizma. Razvrstavanje na statičke i dinamičke faktore rizika recidivizma je izvršeno na osnovu definisanja faktora u Uputstvu za primenu upitnika za procenu rizika za osuđene na kaznu zatvora do tri godine, koji se koristi u posmatranim zatvorskim ustanovama. Istorijski, odnosno statički faktori su, po svojoj prirodi nepromenljivi, dok su dinamički faktori, odnosno faktori stabilnosti, podložni promeni pod uticajem adekvatnih intervencija (Žunić-Pavlović, 2004). Iako su statički faktori nepromenljivi, njihovo postojanje i uvažavanje je značajno, jer predstavljaju važan prediktor budućeg ponašanja (Lancaster, Lumb, 2006).

9.1. Dinamički faktori rizika uvaženi od strane suda prilikom dodele uslovnog otpusta

Prilikom analize odluka sudova za dodelu uslovnog otpusta, utvrđeno je postojanje statistički značajne povezanosti izvesnim brojem dinamičkih faktora rizika recidivizma (Tabela 1).

Tabela 1. Uvaženi dinamički faktori rizika recidivizma

Varijabla	Odluka suda
Radne navike	0,283**
Korišćenje droga	-0,312***
Odnos prema zajednici	-0,231*
Socijalni kontakti	-0,387**
Odnos prema autoritetu	-0,220*
Korišćenje slobodnog vremena	-0,307***
Druženje sa licima koja se bave kriminalom	-0,234**
Socijalna integracija	-0,318***
Apstinencijalna kriza	-0,191*
Poremećaji u ponašanju	-0,295**
Kriminalni stavovi	-0,183*

*** p < 0,001, ** p < 0,01, *p < 0,05.

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 1 zapaža se da se:

- sudovi češće opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju razvijene radne navike;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji koriste drogu;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju neadekvatan odnos prema društvenoj zajednici;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju neadekvatne socijalne kontakte;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju neadekvatan odnos prema autoritetu;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji neorganizovano provode slobodno vreme;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji se druže sa osobama koje se bave kriminalnim aktivnostima;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima sa nezadovoljavajućom socijalnom integracijom;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima kod kojih postoje znaci apstinencijalne krize;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima kod kojih su učestali poremećaji u ponašanju;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima kod kojih su izraženiji kriminalni stavovi.

9.2. Statički faktori rizika uvaženi od strane suda prilikom dodele uslovnog otpusta

Prilikom analize odluka sudova za dodelu uslovnog otpusta, utvrđeno je postojanje statistički značajne povezanosti sa izvesnim brojem statičkih faktora rizika recidivizma (Tabela 2).

Tabela 2. Uvaženi statički faktori rizika recidivizma

Varijabla	Odluka suda
Roditeljstvo	0,278**
Zaposlenje	0,258**
Procenjen nivo rizika	0,234*
Privodenje pre šesnaeste godine	-0,194*
Finansijski problem	-0,186*
Porodično okruženje	-0,258**
Problem sa zakonom zbog alkohola	-0,386***
Problemi na poslu zbog alkohola	-0,202*
Problemi na poslu zbog alkohola	-0,255**
Terapija psihofarmacima	-0,249**

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 1. zapaža se da se:

- sudovi češće opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju decu;
- sudovi češće opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji su zaposleni;
- sudovi češće opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima kod kojih je procenjen niži nivo rizika;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji su privođeni pre šesnaeste godine;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju izraženije finansijske probleme;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji potiču iz porodica sa izraženim socio-patološkim pojavama;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju izraženije probleme sa zakonom zbog alkohola;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju izraženije probleme na poslu zbog alkohola;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji imaju izraženije probleme sa zdravljem zbog alkohola;
- sudovi ređe opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta osuđenima koji koriste terapiju psihofarmacima.

10. ZAKONSKO DEFINISANJE MATERIJALNIH USLOVA ZA DODELU USLOVNOG OTPUSTA

Članom 46. stavom 1. Krivičnog zakonika Republike Srbije¹⁰ precizirano je da sud može uslovno otpustiti osuđenog, ako se u toku izvršenja kazne tako popravio, da se može sa osnovom očekivati da će se na slobodi dobro vladati, a naročito da do isteka vremena za koje je izrečena kazna, neće učiniti novo krivično delo. Pri oceni da li će se osuđeni uslovno otpustiti, uzima se u obzir njegovo vladanje za vreme izvršenja kazne, izvršavanje radnih obaveza, s obzirom na njegovu radnu sposobnost, kao i druge okolnosti. Sa druge strane, Zakonik o krivičnom postupku¹¹ u članu 567. definiše da će veće suda, prilikom odluke o dodeli uslovnog otpusta, posebno imati u vidu procenu rizika osuđenog, uspešnost u izvršavanju programa postupanja, raniju osuđivanost, životne okolnosti i očekivano delovanje uslovnog otpusta na osuđenog.

Na osnovu ovako postavljenih zakonskih odredbi, primetno je da su odredbe Krivičnog zakonika Republike Srbije¹² široko postavljene, te da je uslov za dodelu uslovnog otpusta, usmeren na pozitivnu promenu ponašanja kod osuđenog, a da se pri tome primat daje tretmanskim faktorima rizika (vladanje za vreme kazne, izvršavanje radnih obaveza). U našem istraživanju tretmanski faktori nisu pokazali statistički značajnu povezanost sa odlukom suda za dodelu uslovnog otpusta. Kako su druge okolnosti, koje pokazuju da osuđeni, dok traje uslovni otpust, neće izvršiti novo krivično delo, široko definisane, može se reći da su pojedine okolnosti, koje možemo svrstati u ovu kategoriju, imale uticaja na sudije, prilikom donošenja odluke, odnosno da su pokazale statistički značajnu povezanost u našem istraživanju (radne navike; korišćenje droga; socijalni kontakti; druženje na licima koja se bave kriminalom; kriminalni stavovi; porodično okruženje; problemi sa alkoholom).

Ukoliko se sagledaju zakonske odredbe koje se tiču uslovnog otpusta, a koje su definisane Zakonikom o krivičnom postupku,¹³ zapaža se da sudovi, prilikom dodele uslovnog otpusta, uvažavaju procenu rizika, te da češće dodeljuju uslovni otpust osuđenima kod kojih postoji niži nivo rizika i da uzimaju u obzir pojedine životne okolnosti. Međutim, ono što se zapaža kao ključna činjenica jeste da, u našem istraživanju, recidivizam nije pokazao statistički značajnu povezanost sa odlukama sudova, a da Zakonik o krivičnom postupku¹⁴ naglašava da se, prilikom dodele uslovnog otpusta, u obzir uzimaju ranije osude, odnosno recidivizam. Podatak da ranija osuđivanost nije od uticaja prilikom dodele uslovnog otpusta iznose i Vujičić, Stevanović i Ilijić (2017) navodeći da je u Kazneno-popravnim zavodima u Sremskoj Mitrovici, Nišu i Požarevcu 49,8% uslovno otpuštenih bilo ranije osuđivano.

¹⁰ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

¹¹ "Službeni glasnik RS", br. 55/2014

¹² "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

¹³ "Službeni glasnik RS", br. 55/2014

¹⁴ "Službeni glasnik RS", br. 55/2014

11. RAZLIKE IZMEĐU SUDSKI UVAŽAVANIH I EMPIRIJSKI DOKAZANIH FAKTORA RIZIKA RECIDIVIZMA

Prilikom donošenja odluke o dodeli uslovnog otpusta sudovi uzimaju u obzir pojedine faktore, za koje je, brojnim istraživanjima, dokazano da utiču na pojavu recidivizma. Ustanovljeno je postojanje statistički značajnog uticaja pojedinih faktora, koji se navode u literaturi kao ključni faktori rizika recidivizma, sa odlukom suda o dodeli uslovnog otpusta. Ti faktori su: druženje sa licima koja se bave kriminalom (Public Safety Performance Project, 2011, prema: Ilijić, 2016); problemi sa alkoholom i drogama (Andrews, Bonta, Wormith, 2006; Makarios, Steiner, Travis, 2010; Millie, Erol, 2006); zaposlenje i promene zaposlenja (Public Safety Performance Project, 2011, prema: Ilijić, 2016, Makarios, Steiner, Travis, 2010; Žunić-Pavlović, 2004); starost pri prvom hapšenju (Austin, 2004; Žunić-Pavlović, 2004); način korišćenja slobodnog vremena (Andrews, Bonta, Wormith, 2006) i socioekonomski status (Ilić, Jovanić, 2011; Makarios, Steiner, Travis, 2010; Millie, Erol, 2006; Žunić-Pavlović, 2004).

Faktori koji nisu ostvarili statistički značajan uticaj, a koji su istraživanjima identifikovani kao rizični su: prethodna osuđivanost, odnosno recidivizam, (Austin, 2004); negativan odnos prema zakonu (Public Safety Performance Project, 2011, prema: Ilijić, 2016); neadekvatan obrazovni nivo (Ilić, Jovanić, 2011; Makarios, Steiner, Travis, 2010; Millie, Erol, 2006; Žunić-Pavlović, 2004); zlostavljanje u porodici (Žunić-Pavlović, 2004) i učešće u prosocijalnim aktivnostima (Public Safety Performance Project, 2011, prema: Ilijić, 2016).

12. ZAKLJUČAK

U radu je ukazano na postojanje brojnih problema u primeni instituta uslovnog otpusta. Zakonske norme koje se rapidno menjaju i donošenje novih zakona i podzakonskih propisa, doprinose javljanju neusaglašenosti. Takvo stanje je primetno i kod normiranja uslova za dodelu uslovnog otpusta. U prethodnom delu rada smo ukazali na neusaglašenost Krivičnog zakonika Republike Srbije¹⁵ i Zakona o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima¹⁶. Krivični zakonik Republike Srbije¹⁷ propisuje fakultativni uslovni otpust, za sva krivična dela protiv polne slobode. Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima¹⁸ propisuje zabranu dodeljivanja uslovnog otpusta, ukoliko su navedena krivična dela izvršena prema maloletnom licu. Još jedna neusaglašenost zakonskih normi je uočljiva, kada se sagledaju odredbe Krivičnog zakonika

¹⁵ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

¹⁶ "Službeni glasnik RS", br. 32/2013

¹⁷ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

¹⁸ "Službeni glasnik RS", br. 32/2013

Republike Srbije¹⁹, (kojim je definisano da uslovni otpust ne može dobiti osuđeni koji je dva ili više puta disciplinski kažnjavao ili kome su oduzete dodeljene pogodnosti) i Zakonika o krivičnom postupku,²⁰ (kojim je definisano da se ne može uslovno otpustiti osuđeni koji je pokušao bekstvo ili pobegao iz zatvora). Očigledno da smo čestim promenama zakona, u cilju iznalaženja najboljih rešenja, došli u situaciju da imamo neusaglašene zakonske norme, koje stvaraju konfuznu situaciju. Prilikom analize zakonskih odredbi drugih država i zakonskih odredbi o dodeli uslovnog otpusta kroz istoriju Srbije, primetno je da su, do 1947. godine, u Srbiji, postojale odredbe koje bi valjalo reafirmisati u aktuelni zakonski okvir. Tiču se različitog normativnog definisanja uslova za dodelu primarnim učinocima krivičnih dela i recidivistima. Čini se da smo u potrazi za adekvatnim zakonskim rešenjima, zanemarili ličnost i druge bitne osobine osuđenih, koje bi trebalo da nas opredeljuju da li ćemo konkretnom osuđenom dodeliti uslovni otpust ili ne.

Primetno je da se sudovi u malom broju slučajeva opredeljuju za dodelu uslovnog otpusta (27,3%), iako u Srbiji, za pretežan broj krivičnih dela, postoji obavezan uslovni otpust. Takvo stanje može ukazivati na nepoverenje u osuđene, neadekvatnu primenu penalnog tretmana, ali i na bojazan od pogrešne procene.

Izmenama zakonskih normi, uvažavanjem dobrih iskustava inostranih država, uz respektovanje naučno dokazanih faktora, doprinelo bi se kvalitetnijoj proceni rizika recidivizma tokom dodele uslovnog otpusta i ostvarila bi se bolja povezanost naučnih saznanja u praktičnoj primeni.

LITERATURA

- (1) Andrews, D., Bonta, J., & Hoge, R. (1990). Classification for Effective Rehabilitation. *Criminal Justice and Behavior*, 17(1), Pg. 19–52.
- (2) Andrews, D., Bonta, J., & Wormith, S. (2006). The Recent Past and Near Future of Risk and/or Need Assessment. *Crime Delinquency*, 52(1), Pg. 7-27.
- (3) Austin, J. (2004). The Proper and Improper Use of Risk Assessment in Corrections. *Federal Sentencing Reporter*, 16, Pg. 1-6.
- (4) Ignjatović, Đ. (1998). *Kriminologija*. Beograd: NOMOS.
- (5) Ignjatović, Đ. (2016). Uslovni otpust - pravna i penološka analiza. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 64(1), str. 31-66.
- (6) Ilić, Z., & Jovanić, G. (2011). *Zatvor i/ili sloboda pod nadzorom – stanje i perspektive tretmana osuđenih lica u Srbiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (7) Ilijić, Lj. (2016). *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju recidivizma kod osuđenih lica*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- (8) Jovanić, G. (2012). *Standardizacija postupka uslovnog otpusta kao mera zaštite od recidiva*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

¹⁹ "Službeni glasnik RS", br. 94/2016

²⁰ "Službeni glasnik RS", br. 55/2014

- (9) Jovanić, G. (2016). Alternativne sankcije u neonatalnom inkubatoru. U: N., Macanović (Ur.) *Probacija i alternativne krivične sankcije – mogućnosti i perspektive*. Banja Luka: Centar modernih znanja, str. 8-23.
- (10) Jovanić, G., & Ilić, Z. (2009). Uslovno otpuštanje osuđenih lica. U: D. Radovanović (Ur.) *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji*. Beograd: Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 349-364.
- (11) Jovanić, G., & Petrović, V. (2017). Uslovno otpuštanje u praksi okružnog zatvora i nadležnih sudova. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(1), str. 95-122.
- (12) Jovanović, S. (2003). Mogući pravci preispitivanja instituta uslovnog otpusta s osvrtnom na francuska rešenja, *Temida*, 6(3), str. 21-26.
- (13) Jovanović, S. (2003a). *Uslovni otpust u jugoslovenksom krivičnom pravu*. Magistarska teza. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet.
- (14) Knežić, B., & Stojanović, M. (2015). Odnos recidivista prema obrazovanju u KPZ. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(2), str. 63-77.
- (15) Krivični zakonik Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Službeni list FNRJ, br. 106/47. Preuzeto sa: <http://www.propisi.com/krivicni-zakonik-opsti-deo.html>
- (16) Krivični zakonik Republike Srbije. Službeni glasnik RS, br. 85/05.
- (17) Krivični zakonik Republike Srbije. Službeni glasnik RS, br. 72/2009 i 111/2009.
- (18) Krivični zakonik Republike Srbije. Službeni glasnik RS, br. 94/2016.
- (19) Lancaster, E., & Lumb, J. (2006). The Assessment of Risk in the National Probation Service of England and Wales. *Journal of Social Work*, 6(3), Pg. 275-291.
- (20) Link, A., & Williams, D. (2015). Leisure Functioning and Offender Rehabilitation: A Correlational Exploration Into Factors Affecting Successful Reentry. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, Pg. 1–21.
- (21) Makarios, M., Steiner, B., & Travis, L. (2010). Examining the Predictors of Recidivism Among Men and Women Released From Prison in Ohio. *Criminal Justice and Behavior*, 37(12), Pg. 1377-1391.
- (22) Millie, A., & Erol, R. (2006). Rehabilitation and Resettlement: A Study of Prolific Offender Case Management in Birmingham, United Kingdom. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 50(6), Pg. 691-710.
- (23) Milutinović, M. (1988). *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija.
- (24) Pavlović, M. (2007). Slabost krivične presude u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka. *Anal. Pravnog fakulteta u Beogradu*, 55(2), str. 86-97.
- (25) Petrović, V. (2017). Izricanje kazne zatvora u Srbiji kao reakcija na zločin. U: O. Jović-Prlainović (Ur.) *Tematski zbornik radova "Nacionalno i međunarodno pravo – aktuelna pitanja i teme", Tom II*. Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, str. 111-129.
- (26) Public Safety Performance Project. (2011). Risk/Needs Assessment 101: Science Reveals New Tools to Menage Offenders. Pew-Center on the States. Preuzeto sa: http://www.pewtrusts.org/~media/legacy/uploadedfiles/pes_assets/2011/pewriskassessmentbriefpdf.pdf
- (27) Radulović, D. (2005). Uslovni otpust. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 43(1), str. 126-140.
- (28) Republika Srbija, Republički zavod za statistiku. (2015). *Punoletni učinioi krivičnih dela u Republici Srbiji, Prijave, optuženja i osude*, Bilten 617. Beograd.
- (29) Soković, S. (2014). Uslovni otpust – sporna pitanja i moguća zakonska rešenja. *Crimen*, 5(1), str. 35-49.
- (30) Šuković, M. (1971). *Uslovni otpust*. Institut za kriminološka i kriminalistička istraživanja, Beograd.

- (31) Vujičić, N., Stevanović, Z., & Ilijić, Lj. (2017). *Primena instituta uslovnog otpusta od strane sudova u Republici Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (32) Vuković, N. (2016). Izuzeće sudije i drugi procesnopravni problemi u primeni uslovnog otpusta. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 64(2), str. 171-199.
- (33) Zakon o izvršenju krivičnih sankcija. Službeni glasnik Srbije, br. 16/97.
- (34) Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima, Službeni glasnik RS, br. 32/2013.
- (35) Zakonik o krivičnom postupku. Službeni glasnik RS, br. 55/2014.
- (36) Zakonik o krivičnom postupku. Službeni list SRJ, br. 70/2001.
- (37) Zamble, E., & Quinsey, V. (1997). *The criminal recidivism process*. London, England: Cambridge University Press.
- (38) Žunić-Pavlović, V. (2004). *Evaluacija u resocijalizaciji*. Beograd: Partenon.

PAROLE RELEASE AND RECIDIVISM RISK FACTORS

Since their introduction in the Republic of Serbia to this day, by the amendments to the legislative materials, the formal postulates concerning the parole release have been altered a number of times. This paper depicts the changes in legal provisions on parole release in Serbia and the solutions in foreign systems, as well as the examples of good practice which are considered to be adequate for incorporating into our legislation. The subjects of the research are court decisions on parole release and consideration of recidivism risk factors. The goal is determination of different kinds and volume of scientifically and empirically proven factors which competent courts take into consideration while they release on parole. The research was done on a sample of 121 files of convicts serving their sentences in Užice County Jail and Padinska Skela Correction Facility. The research results indicate that in the course of parole release the facts, which have been determined to represent recidivism risk factors, are only partly taken into account.

KEY WORDS: parole release / recidivism risk factors / court / jail

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 2 / 61-76
Pregledni naučni rad
UDK: 341.231.14-055.2
341.48:343.433

CRIMINAL LAW ASPECTS OF INTERNATIONAL CHILD ABDUCTION*

Ana Batrićević*

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Nikola Paunović*

As a complex and expanding global problem, international child abduction causes many legal consequences. Although the Convention on the Civil Aspects of International Child abduction, adopted in 1980, sets the grounds for cooperation of relevant state authorities in order to provide prompt return of the abducted child to the state of his or her habitual residence and protect his or her best interests, numerous other issues such as criminal liability of parents, protection of child's rights and protection of right to family life, arise therein. The authors of this paper highlight different etiological and legal aspects of international child abduction and discuss the link between this phenomenon and other similar offences such as: abduction, human trafficking, trafficking in minors for adoption and domestic violence with special focus on Serbian legislation. The authors also point out the most disputable issues regarding international child abduction in the practice of European Court of Human Rights and key dilemmas in practical implementation of national and international frameworks for its prevention.

KEY WORDS: *international child abduction / case law / European Court of Human Rights / Convention on the Civil Aspects of International Child abduction / return of children*

* This paper is a result of research Project Crime in Serbia: phenomenology, risks and the possibilities of social intervention (47011), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

* E-mail: dzoni925@gmail.com

1. INTRODUCTION

Globalization and worldwide intensification of migrations have led to the increase in the number of transnational marriages and relationships in many countries (Yamaguchi, Lindhorst, 2016: 16), as well as partnerships and wedlock, single parent families. Some socio-demographic studies (Frank, Wildsmith, 2005; Hill, 2004) indicate that international migration could contribute to a higher divorce rate (Caarls, Mazzucato, 2015: 127). First of all, a potentially stressful life event such as moving across international borders might increase the likelihood of divorce (Boyle et al., 2008). Also, stricter migration policies are making family migrations more complicated, which causes a more frequent geographical separation of families, forcing them to face the challenges when it comes to arranging family life transnationally (Caarls, Mazzucato, 2015: 127). Nowadays, most countries make divorce possible, and the divorce procedure is generally becoming less complicated. Consequently, more children are entrusted to one of the parents, which might lead to international child abduction (Varadi, et al., 2016: 286).

The parent who has been deprived of his or her parental right on the basis of court decision may in some cases unlawfully abduct or detain the child and take or keep the child at the location other than the country of child's habitual residence. Apart from the parent deprived of parental right, one of the relatives, a member of a criminal group, a private detective or some other person acting on the behalf of the parent may also appear as the abductor (Milošević, 2008: 8). When committed by one of the parents, child abduction is most commonly the result of the intention to restore broken family relationships and to start living with the child in the same household. Even if the initial intention of the abductor in these cases may seem good, he or she may undergo criminal liability for detainment of minor. However, if the abductor intended to extort money or other illegal financial gain, to "sell" the child for the purpose of adoption, prostitution, forced labor or to exterminate a particular national, racial or religious group, he or she will bear criminal liability for other criminal offences such as abduction, human trafficking and trafficking in minors for adoption etc. (Milošević, 2008: 8). In some cases, international child abduction may be committed as an attempt to escape from family violence that the child and the abductor have previously been exposed to. For example, Yamaguchi and Taryn discuss a situation where a battered mother, who has fled across international borders trying to protect herself and her children from family violence, could be considered responsible for unlawfully removing (i.e. abducting) her children, whereas the children could be returned to the left-behind parent in the other country (Yamaguchi, Lindhorst, 2016: 17).

Grave and harmful psychological, social and financial consequences of all the aforementioned incidents for both – the child as well as the left-behind parent, initiated the development of transnational legal agreements addressing the problems that rise upon the dissolution of international relationships (Uchida, 2013). One of the most important international agreements pertinent to these issues

is The Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction of 25 October 1980 (hereinafter: the Hague Convention). Since the number of contracting parties to the Convention is currently 97¹, it is considered one of the most effective agreements of the Hague Conference on Private International law (Varadi, et al., 2016: 286). Former Socialist Federal Republic of Yugoslavia ratified the Hague Convention in 1991² and the Republic of Serbia became the State Party to the Convention as one of its successors³.

The Convention is applied in the cases of wrongful removal or retention of a child across international borders. According to Article 3, the removal or retention of a child is wrongful if it represents breach of rights of custody attributed to a person, an institution or any other body, either jointly or alone, under the law of the State in which the child was habitually resident immediately before the removal or retention. Besides, it is required that at the time of removal or retention those rights were actually exercised, either jointly or alone, or would have been so exercised if the removal or retention had not occurred. The Convention may be applied to any child under the age of sixteen, who was habitually resident in a Contracting State immediately before any breach of custody or access rights (Article 4). This represents a serious problem since the Convention on the Rights of Child⁴ defines a child as "every human being below the age of eighteen years unless under the law applicable to the child, majority is attained earlier" (Article 1), which means that the Hague Convention cannot be applied on children between the age of 16 and the age of 18.

The Convention is neither aimed to provide uniform rules in cases of conflicts between different laws, nor to set rules regarding conflicts between different spheres of competences. On the contrary - it represents an instrument of international cooperation (Ponjavić, Vlašković, 2014: 46). The key goal of the Convention is to secure the prompt return of wrongfully removed or retained children and to ensure that rights of custody and of access under the law of one Contracting State are effectively respected in other Contracting States (Article 1). This is achieved by the application of appropriate measures and the most expeditious procedures available, in order to secure the implementation of the objectives of the Convention within their territories (Article 2). For that purpose, each Contracting State is obliged to designate a Central Authority to discharge the duties imposed by the Convention (Article 6). Central Authorities are expected to co-operate with each other as well as

¹ Convention of 25 October 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction, Contracting States - status table, available at: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=24>, accessed: 20.06.2017.

² Zakon o ratifikaciji Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 7/1991.

³ Convention of 25 October 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction - Status Table, available at: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=24>, accessed: 15.09.2017.

⁴ Convention on the Rights of the Child, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx>, accessed: 15.09.2017.

to promote co-operation amongst the competent authorities in their respective States to secure the prompt return of children and to accomplish other aims of the Convention (Article 7).

The subject of this paper includes various etiological and legal aspects of international child abduction as well as the analysis of the link between this phenomenon and other criminal offences that may include the elements of forceful removal or retention of child such as: abduction, human trafficking, trafficking in minors for adoption and domestic violence, with focus on current legislation of the Republic of Serbia. The subject also comprises the analysis of the practice of European Court of Human Rights pertinent to the issue of international child abduction with the intention to highlight key problems when it comes to practical implementation of national and international legislative frameworks for its prevention.

The purpose of this paper is to highlight criminal law aspects of international child abduction, with special focus on the situations covered by the Hague Convention, as well as to draw a comparison between this phenomenon and other related criminal offences in Criminal Code of the Republic of Serbia. Moreover, the authors of this paper point out key criminal law issues related to the prevention and sanctioning of international child abduction.

2. CONTROVERSIAL ISSUES IN CASE LAW OF EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

In the area of international child abduction the obligations, imposed, on the Contracting States by Article 8 of the European Convention on Human Rights (hereinafter: ECHR) must be interpreted in the light of the requirements of the Hague Convention. According to Article 8 of ECHR – Right to respect for private and family life- Everyone has the right to respect for his private and family life, his home and his correspondence. There must be no interference by a public authority with the exercise of this right except such as is in accordance with the law and is necessary in a democratic society in the interests of national security, public safety or the economic well-being of the country, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.⁵ In this respect, Article 8 of ECHR imposes on the domestic authorities a particular procedural obligation when assessing an application for a child's return. In this case, the courts must not only consider arguable allegations of a "grave or serious risk" for the child in the event of return, but must also make the grounds on which the applicant's claim for return of the child is based. Therefore, in the case *X v. Latvia* (no. 27853/09) the Court concluded that there had been a violation of Article 8 of the ECHR since the Latvian courts had refused to take into consideration an

⁵ Council of Europe, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November 1950, ETS 5, available at: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b3b04.html>, accessed: 23.6.2017.

arguable allegation of a "serious risk" for the child related to her return to Australia.⁶ In the case *K.J. v. Poland* (no. 30813/14) the Court considered that the Polish courts had not taken into account the conclusions exposed in an expert report made by psychologists when estimating that the child's return to the United Kingdom with her mother would not have a positive impact on the child's development. The report, however showed that the child, who had adapted easily, was in good physical and psychological health, was emotionally attached to both parents and perceived Poland and the United Kingdom on an equal footing.⁷ In the case *Phostira Efthymiou and Ribeiro Fernandes v. Portugal* the Court stressed out that in the case of ordering the child's return to country of habitual residence in the decision-making process under domestic law it must be estimated the situation in state where it should be returned as well as the risk to the child in case of separation from its parent.⁸

Since the passage of time can have irremediable consequences for the relations between the children and the parent who does not live with them, securing the prompt return of children is not only one of the goals of the Hague Convention but also an important practical measure. However, since the child's best interests do not always coincide with those of the father or the mother, the decisive issue is how to establish a balance between the competing interests – those of the child and those of the two parents or of other persons that are considered custodians of the child in accordance with the law or decision of relevant state body. Although the child's opinion must be respected, his or her opposition does not necessarily prevent the return. When identifying the child's best interests, the court has to take into consideration the reports made by social workers and psychologists, because children could be seriously suffering due to the lack of contact with both parents. For example, in the case of *Bianchi v. Switzerland* alienation between father and very young son, which had lasted for almost two years, had caused the complete break-off in their contact. That could not be considered in the child's best interests. In addition, the court has to take into account the child's best interests, understood as child's immediate reintegration into the environment he or she is familiar with.⁹ Therefore, the objectives of prevention and immediate return must correspond to the best interest of the child in each specific situation. The latter is evaluated in the light of the rules and exceptions provided by the Hague Convention.

According to Article 8 of the Hague Convention "any person, institution or other body claiming that a child has been removed or retained in breach of custody rights may apply either to the Central Authority of the child's habitual residence or to the

⁶ Case of *X v. Latvia* no. 27853/09, Grand Chamber judgment of 26.11.2013, available at: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2009-027853.pdf>, accessed: 23.6.2017.

⁷ Case of *K.J. v. Poland*, no. 30813/14, Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 01.03.2016., available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-161002%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-161002%22]}), accessed: 23.6.2017.

⁸ Case of *Phostira Efthymiou and Ribeiro Fernandes v. Portugal* no.66775/11, Judgment of 01.06. 2015, available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-150793%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-150793%22]}), accessed: 23.6.2017.

⁹ Case of *Bianchi v. Switzerland* no.7548/04, Judgement of 22.6.2006., available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:\[%22003-1714296-1797156%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#{%22itemid%22:[%22003-1714296-1797156%22]}), accessed: 23.6.2017.

Central Authority of any other Contracting State for assistance in securing the return of the child". Also, in accordance with Article 10 of the Hague Convention, "the Central Authority of the State where the child is shall take or cause to be taken all appropriate measures in order to obtain the voluntary return of the child". However, these rules are not applied in some cases, enumerated in the Hague Convention.

The first exception is related to the question whether judicial or administrative authority should order the return of the child to the state of his or her habitual residence if the child has settled in a new environment after wrongful removal or retention by one parent. According to Article 12, if at the date of the commencement of the proceedings before the judicial or administrative authority of the Contracting State where the child is staying, a period of less than one year has elapsed from the date of the wrongful removal or retention, the authority concerned shall order the return of the child. After the expiration of the period of one year of the commencement of the proceedings, the judicial or administrative authority shall also order the return of the child, unless it is demonstrated that the child is now settled in his or her new environment. Settlement implies not only a physical relationship with the community, but also emotional security and stability of the child in new environment and the expectation that the child will stay there in the future (Ponjavić, Vlašković, 2014: 46). Therefore, the difference between these two situations is that in the first case the authority concerned shall order the return of the child, whereas in the second case, it shall conditionally order the return of the child only if there is evidence that the child is now settled in his or her new environment. Another issue is whether after the expiration of the period of one year of the commencement of the proceedings and provided evidences about the settlement of the child in his or her new environment the judicial or administrative authority could order the return of the child. According to the Hague Convention they could not do it, but the question is whether such treatment of the authorities would be in accordance with best interest of child in each case. There is an opinion that in each case the authorities shall decide at their discretion and order the return of the child if it would not be in accordance with best interest of child (Ponjavić, Vlašković, 2014: 45). Depending on the circumstances, it seems that it would be unfair in context of child's best interest. Therefore, in this case authorities should request child's opinion about its return in state where it had habitual residence, and if they find that the child objects to being returned and has attained an age and degree of maturity at which it is appropriate to take account of its views, then child's return should be definitely rejected. However, the authority concerned on the return of a child is not bound by child's opinion. Therefore, if it is proven that the child's objection for returning to the country of habitual residence is the result of the influence of the parent whom the child took away, its opinion will not be respected (Ponjavić, Vlašković, 2014: 43-44).

Article 13 of the Hague Convention introduces three exceptions allowing the judicial or administrative authority of the requested State not to order the return of the child if the person, institution or other body which opposes its return proves: a) that the person, institution or other body having the care of the person of the child was not actually exercising the custody rights at the time of removal or retention, or had

consented to or subsequently acquiesced in the removal or retention; b) that there is a grave risk that the return would expose the child to physical or psychological harm or otherwise place the child in an intolerable situation; or c) that the child objects to being returned and has attained an age and degree of maturity at which it is appropriate to take account of his or her views.

In the context of the exception made by Article 13 clause a, the problem appears when it comes to proving the fact that the person, institution or other body having the care of the person of the child had consented to or subsequently acquiesced in the removal or retention. It is logical that this parent would claim that he or she had not consented to or subsequently acquiesced in the removal or retention, because otherwise he or she would not have even initiated the procedure for returning the child. Therefore, the main dilemma is the interpretation of tacit consent or subsequent agreement with child's removal or retention. The real intention can be determined by estimating the parent's behavior, whereas the burden of proof is on the parent who has abducted the child (Kovaček- Stanić, 2012: 87).

Despite of the exceptions under clause c of Article 13, in the case *Rouiller v. Switzerland* the Court held that there had been no violation of Article 8 of the ECHR and considered that the Hague Convention did not grant a child the freedom to choose where he or she wished to live. Because of that, the Court stated that the arguments given by one of the children for wanting to stay in Switzerland were not sufficient to justify the application of one of the exceptions to a child's return prescribed by Article 13 of the Hague Convention. In addition, the Court emphasized that these exceptions had to be interpreted strictly.¹⁰

The last exception, regulated under Article 20 of the Hague Convention, prescribes that the return of the child under the provisions of Article 12 may be refused if this would not be permitted by the fundamental principles of the requested State relating to the protection of human rights and fundamental freedoms. This particular rule is concerned only with the principles accepted by the law of the requested State, either through general international law and treaty law, or through internal legislation. Consequently, the return of the child could be refused on the basis of this article if it was confirmed that the fundamental principles of the requested State concerning the subject-matter of the Convention did not permit it. Hence, it would not be sufficient to show merely that the return would be incompatible, even manifestly incompatible, with these principles. The reference to "the fundamental principles of the requested State" makes it clear that the reference is not related to international conventions or declarations protecting human rights and fundamental freedoms ratified or accepted by Contracting States. It is rather related to the fundamental provisions of the law of the requested State in such matters. Secondly, such principles must neither be invoked any more frequently, nor may their invocation be more readily admissible than they would be in their application to purely internal matters. Therefore, it should be emphasized that this exception, like the others, was

¹⁰ Case of *Rouiller v. Switzerland*, no. 3592/08, Judgement of 22.7.2014., available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-145714%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-145714%22]}), accessed: 23.6.2017.

intended to be restrictively interpreted and applied (The Office of Children's Issues, 2017:22-23).

3. THE NEXUS BETWEEN CRIMINAL CHARGES AND THE HAGUE CONVENTION

Criminal charges can be considered a powerful tool to achieve the child's safe return. However, they can also have the opposite effect and jeopardize the return of the child. Although the Hague Convention deals only with the civil aspects of international child abduction, criminal proceedings against the abductor in the country of the child's habitual residence may affect the return proceedings under the Hague Convention. In the cases involving international child parental abduction, there are three aspects to consider in cases including criminal charges: a) the position of the abductor, b) the position of the parent whose child had been abducted by the other parent and c) the position of the abducted child. Firstly, the position of the abductor is complex and depends on the fact whether he or she agrees to return the child voluntarily. In the case of voluntary return of child, the States should facilitate the provision of necessary travel documents if the taking parent might need travel documents to re-enter the State of the child's habitual residence together with the child. Otherwise, criminal lawsuits filed by the affected parent would only lead to further complications and obstruct either voluntary return or the return ordered by a tribunal of the state where the child is being withheld wrongfully. Secondly, the position of parent whose child had been abducted by the other parent should be observed from economical and emotional perspective. Economical costs may include expenses related to identifying the whereabouts of the child, submitting an application for the child's return to the court of the requested state, etc. On the other side, uncertainty to recover the child and the lack of, or reduced contact with the child cause considerable emotional distress. Finally, the position of an abducted child comprises the risk of serious emotional and psychological issues with long-lasting consequences. Namely, the child is often taken from familiar environment and suddenly isolated from other family members, friends and classmates (Nuria González Martín, 2014: 380-385).

4. CHILD'S ABDUCTION IN CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abduction of a child, defined as every human being below the age of eighteen in accordance with Article 1 of the Convention on the Rights of the Child ¹¹, has numerous connections with other criminal offence prescribed in Criminal Code of

¹¹ UN General Assembly, *Convention on the Rights of the Child*, 20 November 1989, United Nations, Treaty Series, vol. 1577, p. 3, available at: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b38fo.html>, accessed: 20.06.2017.

the Republic of Serbia.¹² Depending on the circumstances, Criminal Code of the Republic of Serbia treats this modality of child abduction either as an aggravated form of criminal offence of Abduction, prescribed by Article 134 or as an independent criminal offence entitled Detainment of Minors, regulated under Article 191. In some cases, Detainment of Minors can be closely interconnected with the elements of criminal offence of Domestic violence, which is incriminated by Article 194 and Trafficking in Minors for Adoption, which is regulated under Article 389.

4.1. Abduction of a Minor

In Serbian legal system, abduction is classified within Chapter XIV of the Criminal Code, dedicated to criminal offences against human and citizen's rights and freedoms. Basic form of abduction (regulated under Article 134 Paragraph 1) is committed by a person who by using force, threat, deceit or otherwise removes or holds another with some of the following intents: 1) to extort money or other property gain either from that person or from another person, 2) to coerce that person or another person to do something or to refrain from doing something or 3) to coerce that person or another person to endure something. Criminal Code of the Republic of Serbia is familiar with four aggravated forms of abduction, and one of them occurs if the abducted person is a minor (Article 134 Paragraph 3).

4.2. Detainment of Minors

Detainment of Minors represents an independent criminal offence, prescribed by Article 191 of the Criminal Code of the Republic of Serbia. This criminal offence is systematized within Chapter XIX of the Criminal Code, which is dedicated to criminal offences against marriage and family. In its basic form, criminal offence of Detainment of Minors exists if the perpetrator unlawfully: a) detains or abducts a minor from a parent, adoptive parent, guardian or other person or institution entrusted with care of the minor or b) prevents the enforcement of decision granting custody of a minor to a particular person (Article 191, Paragraph 1).

Detention refers to the situation when the minor has already stayed with the perpetrator, who then refuses to hand him over to the person or institution he or she has been entrusted to. This can be accomplished either by preventing the minor from leaving or by making him or her to stay, but without the use of force, coercion or deprivation of liberty. Abduction (in the narrow sense) i.e. detaining means that the perpetrator has taken the minor from a certain place or person where or with whom he or she has been staying previously. If the age of the abducted minor suggests that he or she is capable of making decisions, the abduction is committed by influencing the minor's will, but must not include any form of coercion.

¹² Criminal Code of the Republic of Serbia, Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 and 94/2016.

Otherwise, criminal offence of coercion regulated under Article 135 of the Criminal Code would be committed. This does not imply that the minor should absolutely agree with the abduction, but simply indicates that only some milder forms of coercion, deceit or deception may be applied. The fact that he minor has made his or her own decision to abandon the person he or she has previously been living with and to stay with the other person excludes the grounds for criminal liability of that other person. Namely, detaining of the minor comprises other activities apart from mere agreement, such as refusing to hand over the minor to the person or institution who has custody of him (Stojanović, 2016:596).

An aggravated form of Detainment of Minors exists if the offence is committed against a new-born child (Article 191 Paragraph 2). Another aggravated form of Detainment of Minors occurs in the following situations: a) if the abduction (either from Paragraph 1 or from Paragraph 2) is committed with the aim to acquire financial gain or with other dishonest intentions, b) if the offence results in serious impairment of health, care or education of the minor or c) if the offence is committed by an organized criminal group (Article 191 Paragraph 4). On the other hand, preventing the enforcement of the decision of a competent authority arranging the manner of maintaining of personal relationships between a minor and his or her parent or other relative is considered a specific and less severe form of Detainment of Minors (Article 191 Paragraph 3).

The Criminal Code is also familiar with the possibility to deliberate the perpetrator from the punishment if he or she voluntarily returns the minor to the person or the institution that has custody of the minor or enables the enforcement of the custody order (Article 191 Paragraph 5). After having decided to impose conditional sentence on the perpetrator of some of the forms of Detainment of Minors (Article 191 Paragraphs 1-4), the court may oblige the perpetrator: a) to return in a set period of time the minor to the person or the institution with custody of the minor or b) to enable the enforcement of the custody order or the decision by which the manner of maintaining personal relationships between a minor and his or her parent or other relative is established (Article 191 Paragraph 6).

Although Detainment of Minors may at first glance be perceived as a specific form of abduction, a more profound comparison shows that there is a substantial difference between these two criminal offences. To be more exact, these incriminations protect different values, and are committed by different activities. Abduction is committed with the intention to apply coercion against a certain person and includes the deprivation of liberty. On the other hand, even if the law is not explicit about this, it is generally accepted that Detainment of Minors is committed with the intention to take over the custody of minor from the person or institution that he or she has previously been entrusted to. This means that cases in which a minor was adopted for some other purpose, such as illegal adoption for example, or deprived of liberty or coerced to do or endure something would not be treated as Detainment of Minors in the context of Article 191 (Stojanović, 2016:595).

4.3. Trafficking in Minors for Adoption

In some cases, criminal offence of Trafficking in Minors for Adoption may also include the elements of child abduction. This criminal offence is systematized within Chapter XXXIV of the Criminal Code, dedicated to criminal offences against humanity and other rights guaranteed by international law. This criminal offence can be committed in several manners and one of its forms exists if the perpetrator abducts a person under the age of sixteen for the purpose of adoption contrary to the laws in force (Article 389 Paragraph 1). The reason why this criminal offence has been introduced to Serbian legislation is the fact that Human Trafficking, as regulated under Article 388, does not cover these specific forms of trafficking. Although some similarities can be distinguished between this criminal offence and an aggravated form of Abduction (committed against a minor) on one hand, and Detainment of Minors on the other, the key difference between them lays in the intention of the perpetrator, which, in case of Trafficking in Minors for Adoption, is the facilitation of adoption of the minor who is under the age of sixteen. It is disputable whether it is required that the minor has previously been abducted (i.e. taken or retained from his parents or custodians) in order to be "sold" for the aim of adoption. The purpose of this legal provision suggest that the most important thing is the fact that the adoption of such minor would be illegal, i.e. represent a violation of current legislative frameworks regulating the issue of adoption. Accepting this standpoint would provide space for criminal liability not only of the perpetrator who has abducted the child for the reason of illegal adoption, but of the parents who "sell" their children for that same cause (Stojanović, 2016: 1074).

4.4. Domestic violence in the context of international child abduction

Many international parental child abduction cases, involve severe allegations of domestic violence which can take many forms: physical or psychological abuse can extend to sexual, emotional and financial abuse; child abuse and/or partner abuse; single isolated incident or sustained and recurring pattern. Exception under clause b of Article 13 of the Hague Convention allows authorities not to return child to his habitual residence by demonstrating that the child would be, by being returned, in grave risk of harm. The first problem regarding this rule is how grave risk for child's return should be interpreted since the Hague convention does not define this term. Is it sufficient to evaluate only the objective situation (ex. civil armed conflicts in state where child used to have habitual residence) or we have to take also into consideration subjective circumstances of each case (ex. parental domestic violence against child) (Ponjavić, Palačković, 2012:56). It seems that the most acceptable approach would be the one that takes into consideration both: the objective situation and the subjective circumstances of each case. Precisely, prior to issuing judicial or administrative authority order for the return of the child, relevant authorities primarily have to take into consideration subjective circumstances and whether there is domestic violence. If it exists, the objective situation in the state where child habitually residents should represent only an additional factor for the rejection of

child's return. Another difficulty in this regard stems from the fact that it is not clear if there is domestic violence, since different states have different definitions of this term, which disable the unique application of the exception b of Article 13 of the Hague convention (Ponjavić, Palačković, 2012:54). Therefore, the goal is to distinguish, on the basis of the accepted definition of domestic violence, whether a behavior of a family member is permitted or constitutes illicit, violent behavior.

For example, in criminal legislation of the Republic of Serbia, domestic violence is considered a criminal offence against marriage and family, placed within Chapter XIV of the Criminal Code. Its basic form, (regulated under Article 194 Paragraph 1) is committed if the perpetrator endangers the tranquility, physical integrity or mental condition of his or her family member in some of the following ways: a) by using violence, b) by threatening to attack life or body or c) by insolent or ruthless behavior. One of aggravated form of domestic violence appears if it has been committed against a minor (Article 194 Paragraph 3).

Furthermore, the dilemma is whether domestic violence must be continuously performed or only one act of violence can be relevant? (Ponjavić, Palačković, 2012: 55). Although there is disagreement among authors on this issue, it seems that neither single act is sufficient nor continuously behavior is required in each case. Consequently, we represent the view that it is necessary to deliver a decision on the ground of specific circumstances of each case and by the nature of individual behavior. In addition, question is whether under term of grave risk for child's return falls only such situations which represent direct (ex. parental domestic violence against child) or also those with indirect risk for children (ex. domestic violence of one parent against another) (Ponjavić, Palačković, 2012: 57). Although there is some reason for restrictively interpretation of the term of grave risk by accepting the possibility of child's return in the case of domestic violence which is not directly oriented against child, because of the fact that "violent" parent would be deprived of its parental rights, precisely right to maintain contact with its child, authors support extensively interpretation. This is since domestic violence of one parent against another have an influence on child's life and safety and exposes the child to physical or psychological harm which should be interpreted as grave risk.

Finding an appropriate response to domestic violence is a serious challenge. Some experts consider mediation generally inappropriate in such cases, *inter alia*, because of the fact that victims of domestic violence often have difficulties in advocating their own interests when facing the abuser. On the other side, many experts argue that mediation should be applied in cases of domestic violence, provided that well-trained and experienced professionals are involved (Nuria González Martín, 2014: 394-396). It seems that the decision whether mediation is proper measure for overcoming the consequences of domestic violence should be made in each individual case. In some cases, it would represent a safety risk for the victims of domestic violence, while in others specific circumstances allow its application.

5. CONCLUSION – THE NEED TO MAKE A STEP FORWARD

The main objective of the Hague Convention is to secure the prompt return of children wrongfully removed to or retained in any Contracting State as well as to ensure that the rights of custody and of access to the law of one Contracting State are effectively respected in other Contracting States. However, the Hague Convention does not define some fundamental terms such as: habitual residence, grave risk, intolerable situation, an age and degree of maturity at which it is appropriate to take account of child's views etc. Therefore, the interpretation of these terms depends on internal rules and judicial practice of each Contracting State. These legal gaps and the differences between national legal systems endanger the efficiency and practical implementation of the Hague Convention and create problems related to the suppression and prevention of international child abduction.

In this context, taking account of child's views is an important condition for appropriate implementation of the Hague Convention, which, in accordance with article 12 of the Convention on the Rights of the Child and in light of its general comment No. 12 (2009) on the right of the child to be heard, should be strongly supported by relevant state bodies. That is the reason why, the Committee on the Rights of the Child encouraged Serbia to ensure that children's views are given due consideration, in the family, at schools, in the courts and in all relevant administrative and other processes. According to the Committee, Children's views should be concerned through, inter alia, the adoption of appropriate legislation, the training of professionals, the establishment of specific activities at schools and general awareness-raising (Committee on the Rights of the Child, 2017: 7).

One of the problems regarding the implementation of the Hague Convention arises from the fact that there are various different approaches to defining domestic violence in internal legal orders. Therefore, the unification of judicial practice in this field should be considered a necessary step forward to provide for efficient protection of the child's rights in cases of international abduction. Passing a domestic law on Civil Law Protection of Children from international child abduction represents an excellent example of how each state can ensure efficient functioning of domestic judiciary and facilitate the implementation of the Hague Convention.

The Republic of Serbia has taken the right path by creating Draft Law on Civil Law Protection of Children from Illegal Cross-Border Removal and Retention¹³. This Draft contained numerous provisions the aim of which was: to facilitate the organization of central executive authority, to set rules of civil judicial proceedings

¹³ Draft Law on Civil Law Protection of Children from Illegal Cross-Border Removal and Retention, available at: https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwio-OuYwtvUAhWD1RoKHT_EDVUQFggmMAE&url=http%3A%2F%2Ffarhiva.mpravde.gov.rs%2Fimages%2FDRAFT%2520Law%2520on%2520civil%2520protection%2520of%2520children%2520from%2520wrongful%2520cross-border%2520removal%2520and%2520retention_3.doc&usg=AFQjCNGNM3FppMibaucaYNEC9_tmx9d03Q, accessed: 26.06.2017.

and regulate the acting of other authorities and services in the Republic of Serbia in the application of the Hague Convention. In addition, Draft Law prescribed the definition of habitual residence, but also the age and the degree of maturity at which it would be appropriate to take into account the views of the child. Although it would represent a significant step forward when it comes to the implementation of the Hague Convention, this Draft has not yet been adopted by the Parliament. However, it should become a part of Serbian legal framework in the future, since it represents a powerful means for the protection of the child during the procedure under the Hague Convention, as well as for providing legal safety and efficient functioning of domestic judiciary.

Another means to improve the prevention and suppression of international child abduction would require changes of current criminal legislation, i.e. the provision of the Article 134 prescribing criminal offence of Abduction. Namely, this provision should be changed so that the abduction of a minor becomes a separate criminal offence instead of being a more serious form of Abduction. The need to minimize the risk of children's victimization as well as the necessity to provide criminal law protection of child's rights require separated prescribing of criminal offence entitled as "Child Abduction". This step would also be in accordance with the recommendations of Committee on the Rights of the Child regarding the elimination of all forms of violence against children (Committee on the Rights of the Child, 2017: 8), including international child abduction, which in some cases may also include elements of physical or mental violence and abuse.

REFERENCES

- (1) Boyle, P. J., Kulu, H., Cooke, T., Gayle, V., Mulder, C. H. (2008) Moving and union dissolution. *Demography*, 45(1), pp. 209-222.
- (2) Caarls, K., Mazzucato, V. (2015) Does International Migration Lead to Divorce? Ghanaian Couples in Ghana and Abroad. *Population*, 70(1), pp. 127-151.
- (3) Criminal Code of the Republic of Serbia, Official Gazette of the Republic of Serbia, No. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 and 94/2016.
- (4) Frank, R., Wildsmith, E. (2005) The grass widows of Mexico: Migration and union dissolution in a binational context. *Social Forces*, 83(3), pp. 919-947.
- (5) Hill, L. E. (2004) Connections between U.S. female migration and family formation and dissolution. *Migraciones Internacionales*, 2(3), pp. 60-82.
- (6) Jovašević, D. (2015) Odgovornost i kažnjivost za zločin genocida. *Zbornik radova pravog fakulteta u Nišu*, 54(70), pp. 391-408.
- (7) Kovaček-Stanić, G. (2012) Porodičnopravni aspekti međunarodne, roditeljske otmice, *Analī Pravnog fakulteta u Beogradu*, 60(2), 74-94.
- (8) Martín, G. N. (2015) International Parental Child Abduction and Mediation. *Anuario Mexicano de Derecho Internacional*, 15, pp. 353-412
- (9) Milošević, M. (2008) Oduzimanje maloletnika kao vrsta otmice i samostalno krivično delo. *Nauka, bezbednost policija*, 13(3), pp. 7-22
- (10) Ponjavić, Z., Palačković D. (2012) Prekogranično odvođenje dece i podično nasilje. In: Marković, G. (Ed.) *Zbornik radova „Prava djeteta i ravnopravnost polova –*

između normativnog i stvarnog. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet u Istočnom Sarajevu, str. 47-71.

- (11) Ponjavić, Z., Vlašković V. (2014) Koncept "najboljeg interesa deteta" unutar Haške konvencije o građana o pravnim aspektima međunarodne otmice dece. In: Bubić S. (Ed.) *Zbornik radova Pravnog fakulteta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.* Mostar: Pravni fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić", str. 32-49.
- (12) Ponjavić, Z., Vlašković, V. (2014) Space for the child's best interests inside the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction. *Revija za evropsko pravo*, 16(2-3), pp. 45-67.
- (13) Stojanović, Z. (2016) *Komentar Krivičnog zakonika.* Beograd: Službeni glasnik.
- (14) The Office of Children's Issues (2017) *Legal Analysis of The Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction.* Washington, D.C.: U.S Department of state Bureau of Consular Affairs.
- (15) Varadi, T., Bordaš, B., Knežević, G., Pavić, V. (2016) *Međunarodno privatno pravo.* Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu-Centar za izdavaštvo i informisanje.
- (16) Yamaguchi, S., Taryn, L. (2016). Domestic Violence and the Implementation of the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction: Japan and U.S. Policy. *Journal of International Women's Studies*, 17(4), pp. 16-30.
- (17) Zakon o ratifikaciji Konvencije o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori br. 7/1991.

Internet Sources

- (1) Case of Bianchi v. Switzerland no.7548/04, Judgement of 22.6.2006., available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:\[%22003-1714296-1797156%22\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%22itemid%22:[%22003-1714296-1797156%22]), accessed: 23.6.2017.
- (2) Case of K.J. v. Poland, no. 30813/14, Judgment (Merits and Just Satisfaction) of 01.03.2016., available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-161002%22\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-161002%22]), accessed: 23.6.2017.
- (3) Case of Phostira Efthymiou and Ribeiro Fernandes v. Portugal no.66775/11, Judgment of 01.06.2015., available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-150793%22\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-150793%22]), accessed: 23.6.2017.
- (4) Case of Rouiller v. Switzerland, no. 3592/08, Judgement of 22.7.2014., available at: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-145714%22\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-145714%22]), accessed: 23.6.2017.
- (5) Case of X v. Latvia no. 27853/09, Grand Chamber judgment of 26.11.2013, available at: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2009-027853.pdf>, accessed: 23.6.2017.
- (6) Convention of 25 October 1980 on the Civil Aspects of International Child Abduction, Contracting States - status table, available at: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=24>, accessed: 20.06.2017.
- (7) Committee on the Rights of the Child (2017) Concluding observations on the combined second and third periodic reports of Serbia, available at: http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CRC/Shared%20Documents/SRB/CRC_C_SRB_CO_2-3_26579_E.pdf, accessed: 15.09.2017.
- (8) Convention on the Rights of the Child, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entry into force 2 September 1990, available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx>, accessed: 15.09.2017.
- (9) Council of Europe, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14, 4 November

- 1950, ETS 5, available at: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b3bo4.html>, accessed: 23.6.2017.
- (10) Draft Law on Civil Law Protection of Children from Illegal Cross-Border Removal and Retention, available at: https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwio-OuYwtvUAhWD1RoKHT_EDVUQFggmMAE&url=http%3A%2F%2Ffarhiva.mpravde.gov.rs%2Fimages%2FDRAFT%2520Law%2520on%2520civil%2520protection%2520of%2520children%2520from%2520wrongful%2520cross-border%2520removal%2520and%2520retention_3.doc&usg=AFQjCNGNM3FppMibaucaYNEC9_tmx9d03Q, accessed: 26.06.2017.
- (11) Uchida, Y. (2013) *Accession to the Hague Convention (Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction) and establishment of domestic acts of such convention*. Waseda University Institute of Comparative Law, available at: http://www.waseda.jp/hiken/en/jalaw_inf/topics2013/legislation/002uchida.html, accessed: 20.06.2017.
- (12) UN General Assembly, *Convention on the Rights of the Child*, 20 November 1989, United Nations, Treaty Series, vol. 1577, p.3, available at: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b38fo.html>, accessed: 20.06.2017.

KRIVIČNOPRAVNI ASPEKTI MEĐUNARODNE OTMICE DECE

Kao kompleksan i na globalnom niovu sve više prisutan problem, međunarodna otmica dece povlači za sobom brojne pravne posledice. Iako Konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece usvojena 1980. postavlja osnove za saradnju između nadležnih državnih organa kako bi se obezbedio povratak otetog deteta u zemlju njegovog ili njenog uobičajenog prebivališta i zaštitili njegovi ili njeni najbolji interesi, u takvim slučajevima se pojavljuju brojna druga sporna pitanja kao što je krivičnopravna odgovornost roditelja, zaštita prava deteta i zaštita prava na porodični život. Autori ovog rada iznose različite etiološke i pravne aspekte međunarodne otmice dece i razmatraju vezu između ovog fenomena i drugih sličnih krivičnih dela kao što su: otmica, oduzimanje maloletnog lica, trgovina ljudima, trgovina maloletnim licima radi usvojenja, nasilje u porodici i genocid, sa posebnim fokusom na krivično zakonik Republike Srbije. Autori takođe skreću pažnju na najspornija pitanja u vezi sa međunarodnom otmicom dece u praksi Evropskog suda za ljudska prava i ključne dileme oko praktične primena nacionalnih i međunarodnih okvira za njeno sprečavanje.

KLJUČNE REČI: međunarodna otmica dece / sudska praksa / Evropski sud za ljudska prava / Konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice dece / povratak dece

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 2 / 77-90
Pregledni naučni rad
UDK: 343.13(497.11)
351.746.1(497.11)

NEKA RAZMIŠLJANJA O OSNOVANOSTI RAZGRANIČENJA NADLEŽNOSTI IZMEĐU POLICIJE I OBAVEŠTAJNO- BEZBEDNOSNIH AGENCIJA*

Vladan Joldžić *

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Jovan Krstić *

Republičko javno tužilaštvo, Beograd

Članak sadrži razmišljanja autora, proizašla iz istraživanja tokom rada na projektu 47011, koja se odnose na osnovanost, svrsishodnost i potrebe razgraničenja nadležnosti i ovlašćenja između policije i obaveštajno-bezbednosnih agencija, te, u manjoj meri, validnost dokaza uperenih protiv kriminaliteta što pogađa javnu bezbednost a pribavljenih od obaveštajnih agencija. Takođe i ukazivanja na pogrešna zakonska, otuda i praktička, tretiranja obaveštajnih agencija kao agencija za sprovođenje zakona. Usmeren je na sagledavanje: temelja, puteva i načina ispravljanja uočenih problema, počev od teorijsko pravnih do praktičkih. Pruža neka viđenja autora plasirana kao svojevrzne zaključke i predloge.

KLJUČNE REČI: bezbednosne agencije / agencije za sprovođenje zakona / teorijski pristup / legislativni koreni problema / putevi korigovanja

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: vladanj@eunet.rs

* E-mail: jovankrstic80@gmail.com

1. UMETO UVEDA – VIĐENJE ETIČKIH OSNOVA I RAZLOGA PRISTUPA PROBLEMATICI

Svaka država teži ka formiranju takvog sistema zakona, te elemenata državnog aparata, putem čijeg dejstva želi da osigura sebe, teritoriju i subjekte pod svojom jurisdikcijom, od neželjenih dejstava fizičkih i pravnih lica. U tom procesu, ukoliko ispravno postupaju, kreću od formiranja raznovrsnih pravno orijentisanih *ideja*, preko njihovog prerastanja u *ideale* (ono što se smatra idealnim, logički i etički prihvatljivim, otuda poželjnim), potom *pravno-političke ideje*, uključujući i ideje o formiranju i poštovanju *pricipa prava*, da bi se, saobrazno zahtevima stvarnosti, ovi procesi finalizovali formiranjem *normi* i njihovim logičkim sistematizovanjem u međusobno usaglašene zakonske te podzakonske celine (Joldžić, 2015: 79-91). U stvarnosti su prisutni i ovome suprotni procesi. Mogućnosti pojave ovih procesa, kako pozitivnih te negativnih dejstava, bili su, još pre više od dva veka, svesni i tvorci Deklaracije o nezavisnosti (The unanimous Declaration of the thirteen united States of America, 1776), kada su naglasili da su svi ljudi stvoreni jednaki, sa izvesnim neotuđivim pravima¹, te da su vlasti formirane sa ciljem da se poštuju prava ljudi. Takođe i da "kada god neka forma vlasti postane destruktivna po njih tada je pravo naroda da je menjaju, ili ukinu i formiraju novu, bazirajući njene osnove na takvim principima i organizaciji moći u formi za koju je ljudima najverovatnije da će im osigurati sigurnost i sreću²", te time "obezbede novu zaštitu njihove buduće sigurnosti³". Ne treba prevideti ni činjenicu da su tvorci Deklaracije, tadašnjim pravnim rečnikom (unutar 6. pasusa), jasno naglasili neslaganje sa tim da centralna vlast države uspostavlja inače zakonita tela unutar sistema vlasti, ali samo sa ciljem sprovođenja svojih namera. Pod ovim su podrazumevali: Ne i zaštite osnovnih prava naroda.

U momentu kada razmišljamo o gotovo tri decenije dugom procesu tranzicije Republike Srbije svoju orijentaciju baziramo na istom etičkom te filozofsko-pravnom pristupu kakav je iskazan u pomenutoj Deklaraciji. Pa i kada istražujemo elemente neophodne za formiranje i razvoj kazneno pravnih garancija uspostavljenih prava, sloboda, dužnosti, ali i odgovornosti, kako čoveka i građanina tako i elemenata državnog aparata. U ovim naporima pažnju su nam privukli i uočeni problemi u vezi dokaza, i to: a.) *svrsishodnosti određivanja izvora*, b.) *načina dobavljanja*, c.) *procesnog plasmana*, ali i, upravo u zavisnosti od ovih faktora, d.) njihove validnosti. Pa tako i dokaza pribavljenih od strane raznovrsnih "agencija za sprovođenje zakona", što u Republici Srbiji znači, u ovom momentu, iako pravno-logički posmatrano ne bi trebalo, i obaveštajnih agencija. Uključivanje produkata njihovog rada u dokazni postupak direktno zavisi od reformi zakonodavstva izvršenih u

¹ The unanimous Declaration of the thirteen united States of America, drugi pasus prva rečenica.

² The unanimous Declaration of the thirteen united States of America, drugi pasus druga rečenica.

³ The unanimous Declaration of the thirteen united States of America, drugi pasus peta rečenica.

poslednjih nešto više od 10 godina. Onih koje se u najvećoj meri tiču: 1. pravosuđa, ali i 2. sveukupnog sistema krivičnog prava, te 3. adekvatnog razrešavanja uočenih problema u oblasti reforme sistema bezbednosti. Ovakvo istraživačko usmeravanje orijetisalo nas je na razmišljanja i o poželjnim reformama, koje bi, naglašavamo, trebalo da se odvijaju na naučno valjanom a praktički primenljivom nivou, u pravcu dalje regulacije odnosa agencija iz: 1. obaveštajno bezbednosne i 2. pravosudne zajednice (sudova i agencija za sprovođenje zakona shvaćenih u užem smislu).

2. PRAVCI RAZVOJA PRAVILA KRIVIČNOG POSTUPKA OD ZNAČAJA ZA PRIKUPLJANJE I KORIŠĆENJE DOKAZA

Ulazeći u problematiku prikupljanja i korišćenja dokaza u krivičnom postupku mišljenja smo da na samom startu valja prvo da čitaocima pružimo neka opšta objašnjenja.

U najvećem broju država, praktično na svim kontinentima, pa, zašto to ne reći, i unutar Kvebeka (Kanada) te Luizijane (SAD), pravila krivičnog postupka u većoj ili manjoj meri usklađena su sa principima i regulama iskazanim unutar savremenih rešenja krivičnog postupka tzv. kontinentalnih (evropskih) škola prava⁴.

Potpuno je suprotan pristup utvrđivanju elemenata materijalne istine od značaja za razrešavanje krivičnih slučajeva zasnovan na takozvanoj *policijskoj istrazi*. Prisutan je u zakonodavstvima: Engleske, Velsa i Severne Irske (UK), Australije, Novog Zelanda, kao i Kanade (osim Kvebeka). Zakonodavstva ovih država tužiocima omogućavaju da policiji upućuju *samo neobavezujuće savete*, ne i naloge u vezi istraga, čemu je nauka gotovo pre 30 godina uputila primedbe (Lidstone, K., 1987: 296; Leng, R, 1993).

Iako takođe anglo-saksonski, pristup utvrđivanju elemenata istine u krivičnom postupku unutar SAD valja posmatrati kao poseban (treći) način, zasnovan na tzv. *tužilačkoj istrazi*. Bazira se na materijalnom i procesnom krivičnom zakonodavstvu Federacije i federalnih jedinica, zakonima koji uređuju rad: sudova, tužilaštava kao i raznovrsnih policijskih snaga (Joldžić, V, 2016: 330.). Snaga koje čine, primera radi: Poreska policija, Poštanska policija, Policija za borbu sa finansijskim kriminalom, ATF biro za borbu sa problemima povezanim sa alkoholom, duvanom i vatrenim oružijem, DEA (za borbu sa narkoticima), i druge. Praktično desetine različitih vrsta agencija za sprovođenje policijskih poslova (Princeton's WordNet, 2017). Ali, naglašavamo, u ovaj spisak ne ulaze klasične obaveštajne agencije. Valja imati na umu da su SAD, još formirajući Centralnu obaveštajnu agenciju (CIA), istoj jasno

⁴ Koje se u stvarnosti iskazuje istraživanjem materijalne istine, a posebno radom tzv. istražnih sudija. To jest sudija čija je uloga definisana još unutar Zakonika o krivičnoj istrazi Francuske (Code d' instruction criminelle) iz 1808.g., koji je ovim sudijama dodelio ulogu unutar 1. dela postupka – prethodne istrage, a unutar koje faze istragu vode na predlog javnog tužioca. Vidi bliže: CODE D'INSTRUCTION CRIMINELLE DE 1808, snimljen na dan 21 8 2017 sa: http://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_instruction_criminelle_1808/code_instruction_criminelle_2.htm.

zabranile obavljanje bilo kojih policijskih i drugih poslova sprovođenja zakona, otuda i pribavljanja dokaznih materijala za krivični postupak, jedino je ovlastivši na prikupljanje i obradu obaveštajnih podataka (The National Security Act, 1947). Ovo važi i sada, kako je to moguće sagledati, na primer, iz važećeg Upustva za rad agencija za sprovođenje zakona (Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local, and Tribal Law Enforcement Agencies, 2004), kao i radova pojedinih autora (Fredman, M, 1997: 331-371.). Ali su zato SAD donele zakon koji omogućava obaveštajnim službama da na stranom terenu prate rad i vrše snimanja lica osumnjičenih da pripremaju izvršavanje ili vrše delikte koji na teritoriji SAD pogađaju američke propise (Foreign Intelligence Surveillance Act, 1978). Takođe i da o tome prikupljeni materijal plasiraju kao dokaze nadležnim tužiocima (U.S. Code, Title 50, Chapter 36).

Kao što se iz rečenog može da sagleda, u stvarnosti su prisutna brojna, pa i međusobno suprotna, rešenja razvijana tokom decenija. Takođe i da su detaljno prikazivana u naučnoj i stručnoj literaturi. Otuda su i pripadnicima struke na terenu Srbije morala da budu poznata kada je startovao rad na rekonstrukciji materijalnog (Krivični zakonik, 2005), ali, pre toga, i procesnog krivičnog zakonodavstva. Prvi rezultati na polju rekonstrukcije krivično procesnog zakonodavstva pruženi su donošenjem Zakonika o krivičnom postupku SRJ [skraćeno: ZKP (ZKP, 2001)]. Ali je isti već početkom juna 2006.g. zamenjen novim tekstom (ZKP, 2006), da bi tokom 2011. godine i ovaj tekst bio zamenjen novom a sada važećom varijantom (ZKP, 2011). Ovakav "ubrzani", u svetu neuobičajen, razvojni put ZKP-a proizveo je i izvesne posledice. Objasnimo.

3. RAZVOJ ZKP-a REPUBLIKE SRBIJE, POJAVA, UOČAVANJE I KRITIKA PROBLEMA

ZKP donet 2001.g. je u velikoj meri bio usklađen sa *načelom sudskog istraživanja materijalne istine*, te drugim, pratećim, principima i regulama iskazanim unutar savremenih rešenja krivičnog postupka evropskih škola prava. Naglašavamo da pri njegovoj izradi pravnici nisu ni plasirali ideje o ugradnji elemenata anglo-saksonskog zakonodavstva u isti. A to nije učinjeno ni potom. Začudo, takvu ideju plasira, kao oficijelni zahtev, Ministarstvo pravde Republike Srbije, koje traži izradu procesnog zakonika "koji bi trebalo da sadrži nove pravne institute, kao što su tužilačka istraga, sporazum o priznanju krivice, itd. (Beljanski at all, 2011: 10.)". Otuda se ubrzano krenulo u takav projekt, što je za posledicu imalo produkciju brojnih grešaka. Nauka i praksa su praktično odmah ukazali na brojne mane proistekle iz neadekvatnog spajanja elemenata kontinentalne i anglosaksonske, u najvećoj meri američke (akuzatorske) krivično-procesne škole. No, i pored upućenih primedbi isti takav pristup izgradnji ZKP-a ponovljen je i pet godina kasnije, pri formiranju sada važećeg ZKP-a, iz kog razloga je i on često kritikovan. To je, do momenta pisanja ovog rada, rezultovalo sa pet paketa njegovih noveliranja.

U stručnoj javnosti iznošeni su kako argumenti u vezi slaganja sa uvođenjem tužilačke istrage, još i češće protiv njenog uvođenja, obzirom na uočene greške i

postojanje potreba da se iste uklone. Na primer, greške proistekle iz oficijelnog eliminisanja *načela istine* (Ilić, G, 2017). Takođe i one koje policiji omogućavaju zloupotrebe. Upozoreno je kako policija može (prema čl. 156., st. 3. ZKP-a) da pristupi pretresanju objekta i bez prisustva svedoka i "ako je držalac stana ili drugih prostorija, nedostupan", što stvara mogućnost malicioznog pristupa, "jer se, na primer, tačno zna da je u to vreme na službenom putu, odmoru i sl. (Škulić, Ilić, Matić, 2015: 74-75)". Naglašeno je da se (u skladu sa čl. 287, st. 2.) "faktički svaka radnja policije u *predistražnom postupku* može (da) bez nekih posebnih uslova, koristi kao dokaz na glavnom pretresu (Škulić, Ilić, 2012: 178)". Ukazano je kako policija (po osnovu čl. 296., st. 2.) može da preduzme bilo koju dokaznu radnju i pre nego što tužilac oficijelno otvori istragu, te ga time "prisili" da je potom i otvori (Škulić, Ilić, 2012: 179). Upozoreno je na činjenicu da dokazi izvedeni *po naređenju javnog tužioca*, ali i *sudije za prethodni postupak*, pa tako i oni izvedeni od strane organa unutrašnjih poslova (čl. 406. u vezi čl. 405. ZKP-a) imaju istu dokaznu snagu kao da su izvedeni od strane samog tužioca, ili pak suda, iako su produkt čisto policijskog delovanja a ne krivično procesnog odnosa (Đurđić, Vojislav, 2015: 71-95.). Takođe treba imati u vidu da ovu dokaznu snagu poseduju i dokazi izvedeni od bilo koje bezbednosne agencije, i to ne samo oni pribavljeni *po prethodnom naređenju javnog tužioca*⁵. Upravo nas ovo uvodi u osnovnu temu razmišljanja koja Vam u ovom radu prezentiramo!

4. RAZMIŠLJANJA O UOČENOM

Prema prethodno analiziranim elementima ZKP-a jasno je da se raznovrsne, naročito tzv. *posebne istražne radnje*, koje bi trebalo da vodi javni tužilac, poveravaju ne samo *klasičnim policijskim organima* već i *obaveštajnim agencijama*. To jest agencijama koje se u osnovi formiraju i deluju u cilju očuvanja državne bezbednosti od negativnih uticaja spoljnih i unutrašnjih faktora, prikupljanjem saznanja na stranom (ofanzivni oblik rada), i domaćem terenu (defanzivni oblik rada), što zahteva očuvanje visokog nivoa tajnosti njihovog rada. Ovu tajnost ugrožavaju zakonske mogućnosti plasmana:

a.) prikupljenih saznanja, i

b.) artefakata, kao dokaznog materijala,

otuda i učešća kadrova u različitim fazama praktično svih krivičnih postupaka, a ne samo onim usmerenim na očuvanje elemenata državne bezbednosti. U praksi veoma često u postupcima u kojima mogućnost dokazivanja izvršenja krivičnih dela zavisi

⁵ Pa tako, primera radi, i oni pribavljeni odlukom Direktora Agencije, pa i pre bilo kakve prethodne odluke suda, kako je to bilo regulisano članom 9., stavom 2. u vezi stava 1. Zakona o bezbednosno informativnoj agenciji iz 2002.g. (*Službeni glasnik Republike Srbije*, br.42/2002.g.), a što se kosilo sa Zakonikom o krivičnom postupku kao hijerarhijski nadređenim. Iz tog razloga su izvršene krupne novelacije, a posebno ona uvođenjem čl. 15a Zakona o Bezbednosno informativnoj agenciji, koja zahteva da se posebne mere, što znači i prikupljanja dokaza, vrše jedino po naredbi suda.

od raznovrsnih sofisticiranih tehničkih sredstava i postupaka za prikupljanje dokaza, mada se, u suštini, radi o protivkriminalnom a ne protivobaveštajnom delovanju. Iako bi ta dva područja rada valjalo da su formalno, što znači i institucionalno, odvojena. Ali, na žalost, nisu! Upravo na ovaj momenat Srbiji ukazuje Evropska komisija, naglašavajući da država mora da poseduje posebne čisto policijske mehanizme za borbu sa kriminalitetom, naročito visoko organizovanim (European Commission, 2016: 71). To čini verovatno imajući u vidu: paletu praktično klasičnih policijskih ovlašćenja koja pružaju članovi: 9, 10, 12, 13, 14, ali i 15., pa i 15a - 15v Zakona o bezbednosno informativnoj agenciji R. Sr., kao i da norme aktuelnog ZKP-a omogućavaju korišćenje dokaza pribavljenih takvim, u suštini bezbenosnim a ne klasičnim policijskim, putem.

Na ovakav način se pri formiranju aktuelnog Zakonika o krivičnom postupku postupilo verovatno zbog toga što je takozvana *tužilačka istraga* osmišljena naoko u skladu sa principima tužilačke istrage država SAD, iako to unutar zakonodavstva SAD uistinu nije urađeno kako je regulisano važećim ZKP-om Republike Srbije!

Upozoravajući na nedoslednosti u "kopiranju" rešenja sa terena SAD, te uočene nepravilnosti u pravnim konstrukcijama i praktičkom radu, to činimo težeći da probudimo pažnju: kadrova pravosuđa, obaveštajno bezbednosne zajednice, naučnih krugova od čijeg znanja zavisi razvoj i očuvanje pravne države, te, naročito, visokih političkih krugova. Pri tom imamo uitsak da brojni političari ne proučavaju dovoljno: 1. važeće zakonodavstvo na bazi koga bi morali da donose odluke, ali ni za to 2. neophodne istraživačke studije, te 3. brojna tekuća ili periodična dokumenta o radu, a naročito 4. dokumenta o radu pravosuđa i obaveštajno-bezbednosnih službi (oficijelno plasirana kao i javno dostupna). Takođe i da im brojni materijali često nisu dostupni, iz razloga "previđanja" potrebe uspostavljanja logičkih i sistematskih puteva njihovog plasmana. Ili pak zaobilaženja takvih obaveza upravo od strane pripadnika raznih državnih službi, pa i čestim pravdanjem potreba očuvanja "tajni".

Mišljenja smo da napred uočeni problemi dovodi do svojevrzne političke, ali i bezbednosne, "autističnosti", otuda i šteta. Takođe smatramo da za formiranje legislativnih uslova pojave uočenih grešaka i problema nisu odgovorni samo pripadnici specijalizovanih bezbednosnih struka, već da su za stanje, ograničenja, ili pak prekoračenja, u pogledu kapaciteta, obaveza, ovlašćenja, ali i mogućnosti, otuda i mogućih a neželjenih devijacija u radu službi bezbednosti, kada govorimo o Srbiji, odgovorni i pripadnici akademske zajednice. Upravo što svojim ne uvek adekvatnim radom na projektima zakona, kakav je ZKP, te, posebno, Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike, Zakon o bezbednosno informativnoj agenciji, ali i Zakon o vojnobezbednosnoj agenciji i vojnoobaveštajnoj agenciji, direktno utiču i na neka ne baš poželjna proširenja kapaciteta službi bezbednosti, pa čak i njihova preplitnja u radu. Dovoljno je da se podsetimo na uvođenja službi bezbednosti [po strukturi i nameni, kako: a.) javne, tako i b.) državne] na više mesta u Zakonik o krivičnom postupku (vidi čl.: 82, 83, 152, 153, 155, 156, 158, a posebno: 161.-187. ZKP-a.). To jest davanja im širokih mogućnosti za rad, takvih da ih praktično uvode u status *agencija za sprovođenje zakona* (Law Enforcement Agencies) (Princeton's WordNet definition, 2017, USLegal/Free Legal Information

and Help, 2017), iako su: *priroda rada* bezbednosnih agencija posmatranih u užem – kontraobaveštajnom i obaveštajnom smislu [specijalne tajne operacije i taktike, tehnike i metode, posebno tzv. raskolne operacije i dezinformacije (za koje se predviđa posebna kontrola od strane zakonodavne, izvršne i sudske vlasti)], i *načelo tajnosti u radu* ovih agencija, nespojivi sa *principom javnosti u radu agencija za sprovođenje zakona*. U Republici Srbiji takve agencije za sprovođenje zakona su, primera radi: Policija⁶ i Agencija za borbu protiv korupcije⁷, ali i niz drugih, osim, podvlačimo, bezbednosnih adencija.

Uočavamo da pojedini pripadnici struke, mada ne brojni, koji kritikuju pojavu problema u zaživljavanju kazneno-pravnog sistema, ne vide da je to proizašlo iz neadekvatno regulisanih: prava, obaveza, ovlašćenja, ali i odgovornosti, elemenata bezbednosne zajednice. Oni pretežno govore o neobučenosti kadrova kao o glavnom uzroku problema (Petrović, p. 2012.). Daleko su brojniji oni koji ukazuju na potrebu usavršavanja niza zakona od značaja za ovu problematiku, sa čime se i mi slažemo. Upravo iz tog razloga smo Vam dužni jednu logičku digresiju. Da ukažemo kako "svaki zakon kao osnov uređenja, ili intervencije, možemo i moramo da posmatramo dvostrano, kao samostalnu intelektualnu tvorevinu ali i kao pojavu sa određenim posledicama po stvarnost (Joldžić, V, 1995: 12)." Takođe i da "svaka kaznena intervencija u zakonitom društvu znači ustavno osnovanu i na materijalnom i procesnom zakonodavstvu zasnovanu intervenciju (Joldžić, V, 1995: 13)." To neminovno znači intervenciju koja je zasnovana na međusobno usklađenim elementima zakonodavstva.

Dobar primer usklađivanja zakona, na kome insistiramo, je legislativni teren Velike Britanije, koja je donoseći Uredbu o istražnim ovlašćenjima (Regulation of Investigatory Powers Act, 2000), istovremeno pristupila usaglašavanju sa njim čitavog niza ranije donetih zakona, pa tako i o: poštama (The Post Office Act, 1953), službama bezbednosti (The Security Service Act, 1989), službenoj tajni (The Official Secrets Act, 1989), tajnim službama (The Intelligence Services Act, 1949), krivičnom postupku i istragama (The Criminal Procedure and Investigations Act, 1996), policiji (The Police Act, 1997), finansijskim uslugama i tržištu (The Financial Service and Markets Act, 2000), terorizmu (The Terrorism Act, 2000), Specijalnoj komisiji za imigracione žalbe (The Special Immigration Appeals Commission Act, 1997), krivičnim delima i prekršajima (The Crime and Disorder Act, 1998), pri čemu su potom gotovo svi ovi zakoni često novelirani⁸. Šta više, 2013.g. donet je poseban zakon kojim je regulisano korišćenje dokaza pribavljenih od strane obaveštajnih službi, razume se samo u slučaju delikata uperenih protiv nacionalne sigurnosti [Justice and Security Act (JSA), 2013]. Na ovaj način su, noveliranjem kao i dogradnjom zakonodavstva, obezbeđeni: a.) mogućnost prikupljanja dokaznog materijala od raznovrsnih agencija za sprovođenje zakona, b.) podizanje nivoa

⁶ Vidi posebno čl.: 1.-3. Zakona o policiji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 6/2016.g.

⁷ Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 - odluka US, 67/2013 - odluka US, 112/2013 - autentično tumačenje i 8/2015 - odluka US.

⁸ Primera radi vidi tzv. Policing and crime act, 2017.

sigurnosti, i c.) legislativni uslovi da se rad bezbednosnih službi ne zlopupotrebi, a posebno ne sudari sa pravima građana.

Slično Britaniji su postupile i druge države, najčešće zadržavajući pravila rada i kompetencije *tužilačke istrage*⁹, ili pak, pod izvesnim uslovima i *istražnog sudstva*, kako su to regulisale: Nemačka (članom 162. svog ZKP-a), ali i Francuska (čl.: 28 – 1, 81., 82. ZKP-a Francuske¹⁰). Takođe su brojne države Evrope formirale i specifične policijske kao i njima srodne službe, sa zadatkom borbe protiv složenih i specijalizovanih oblika kriminala (Austrija, Francuska, Holandija, Nemačka...). Pri tom su, da bi sve to valjano funkcionisalo, uspostavile za to neophodne nove, te novelirale brojne druge potrebne zakone. Upravo kako smo to detaljno pokazali na primeru Velike Britanije.

Na žalost, nisu sve moderne države kvalitetno regulisale rad organa za sprovođenje zakona, pa ni Srbija. A ta neusaglašenost zakona, postojanje zakonskih praznina, kao i pravne nelogičnosti nekih legislativnih rešenja, često vode ka postupanjima koja se ispoljavaju kao: a.) prekoračenja ovlašćenja, pa čak i b.) izvršavanja legislativno nedozvoljenih radnji. To možemo da ilustrujemo primerom iz Srbije. Po osnovu traženja Poverenika za informacije, a u skladu sa aktuelnim tekstom Zakona o elektronskim komunikacijama, utvrđeno je da je MUP R. Srbije zadržanim podacima sa elektronskih komunikacija u 2016.g. pristupio čak 97040 puta iako je za to uputio samo 1124 oficijelna zahteva (Petrović, P. i Đokić, K., 2017: 15), to jest samostalno (a protivpravno) je pristupio u 99% (95916) slučajeva. Ovo je protivno ne samo Zakonu o elektronskim komunikacijama (čl.: 126., st. 1. i čl. 128., st. 2.) već upravo zbog toga i članu 359. (st. 1.) u vezi čl. 302. (st. 2. u vezi st. 1.) Krivičnog zakonika, pa čak i članovima 41. i 42. Ustava.

Obraćajući pažnju na Srbiju, moramo da naglasimo kako se, pored već uočenog problema činjenja bez ovlašćenja ili uz prekoračenja istih, problemi množe i iz niza drugih razloga. Smatramo da se problemi u praksi iskazuju iz više razloga:

1. nepostojanja dovoljnog broja službi formiranih za borbu sa sve složenijim oblicima kriminaliteta,
2. nedovoljne obučenosti, i
3. opremljenosti.
4. Takođe i da se iz prethodno navedenih razloga ispoljavaju "mršavi", ili nikakvi, rezultati na polju: uočavanja, istrage i presuđenja takvih pojava.

⁹ Vidi, primera radi čl. 160. i 161. Zakonika o krivičnom postupku Nemačke, to jest: Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 17. August 2017 (BGBl. I S. 3202).

¹⁰ Code de procédure pénale (version consolidée au 2 mars 2015), sa:
<http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=14295>.

5. Često se previđa da se zbog do sada ugrađenih normi u okviru krivičnog pravnog sistema često ugrožava poštovanje *principa tajnosti u radu* kadrova bezbednosnih agencija, naročito duževremenog rada.

6. Dokazi, pribavljeni specifičnim metodima rada bezbednosnih službi, pretežno u tajnosti, često i teško mogu da se posmatraju kao pravno valjani, ili pak da se naknadno konvalidiraju, te time učine oficijelno upotrebljivim na sudu.

Pri tom valja imati na umu da je u borbi sa raznovrsnim opasnostima po nekada teško, a veoma često i necelishodno te štetno, da se obelodane informacije obaveštajnog karaktera, iako bi bile korisne za krivični progon jednog broja lica. Da bi se ove teškoće ublažile, a rad pravosuđa učinio efikasnijim, neophodna su nova zakonodavno-pravna rešenja, kakva Srbija u ovom momentu ne poseduje, ali bi bilo korisno da ih formira. Primera radi analogno onom koje poseduje Britanija¹¹.

5. UMESTO ZAKLJUČAKA –ŠTA BI VALJALO DA SE ČINI?

Imajući u vidu sve napred pomenute momente ukazujemo da bi bilo logično da se izvrše ispravke grešaka uočenih unutar ZKP-a. Takođe i da se:

1. unutar bezbednosnih službi izvrši jasno razgraničenje:

a.) vrsta zadataka, otuda i

b.) nadležnosti,

2. pojedini od poslova, koji zahtevaju visoku obučenost i opremljenost, ali su usmereni na, uslovno rečeno, klasične policijske zadatke, prebace u isključivu nadležnost takozvane javne bezbednosti, te da se

3. rad kako klasične policije tako i bezbednosnih organa valjano kontroliše.

Dozvolite nam da pažnju, za trenutak, zadržimo upravo na probemima razvoja rada i kontrole bezbednosnih službi. Smatramo da je ovo moguće rešavati putem organizacionog uspostavljanja i povećanja kapaciteta tome posebno namenjenih institucija. Ne samo unutar Parlamenta. Uostalom, takav Srbija već poseduje. Ali su mu: a.) područje, b.) obim, i c.) kvalitet rada (na svim nivoima), omeđeni važećim a spornim odredbama ZKP-a i zakona koji regulišu rad bezbednosnih službi. Otuda upravo ove, legislativne, probleme valja otkloniti. Isto tako, da bi se postizali adekvatni rezultati rada ovih bezbednosnih službi takođe su im neophodni i stalni procesi modernizacije. Smatramo da je u ovom složenom procesu modernizacije neophodan i odgovarajući strateški politički pristup. A da bi ga valjano izgrađivali smatramo da je potrebno i stalno poređenje naših sa rezultatima država stabilne

¹¹ Velika Britanijaje je 2013.g. donela zakon kojim propisuje zatvoreni krivični postupak i posebnu službu branilaca za lica koja se optužuju da učestvuju u pripremama ili izvršenjima terorističkih akta. Vidi: Justice and Security Act 2013, Chapter 18, Part 2 Disclosure of Sensitive Material - Closed material procedure: General, Section 9 - Appointment of special advocate.

demokratije, uz primenu: *komparativno-pravnog, formalno-normativnog i normativno-hijerarhijskog metoda* (Joldžić, V. 2010: 50.-53., Joldžić, V., Batrićević, A. i Stanković, V. 2017: 11.-13.). Pri tome upozoravamo da države, čak iako su politički i istorijski slične, nisu identične. Sledstveno tome i da modeli organizacije zakonodavne, pravosudne i izvršne vlasti, formirani od strane mislilaca i zakonodavaca jedne ne mogu biti mehanički implementirani unutar druge države. Ali to ne sprečava da upoznajemo nova rešenja razvoja institucija za sprovođenje zakona. Upravo bi u tom procesu bilo korisno da se istovremeno ide na upoznavanje raznovrsnih, a često sučeljenih, razmišljanja domaćih i inostranih kadrova nauke i struke. Na primer upoznavanja sa razmišljanjima teoretičara tzv. *novog institucionalizma*, poput Peter-a Hall-a i Rosmarry Taylor (Peter, H., Rosemary, T., 1996: 936-957)", te njima sledujućih poslenika nauke. Razmišljanjima koja ukazuju na konstantnu pojavu novih institucija unutar država, ali i da se deo aktera odupire njihovom usvajanju, ili pak sprovođenju u život njihovih obaveza, kao i saradnji te subordinaciji, a posebno subordinaciji bezbednosnih organizacija civilnom vođstvu.

U postupku upoznavanja sa brojnim teorijskim ali i praktičkim pristupima formiranju raznovrsnih institucionalnih rešenja logički je ispravno da obratimo pažnju i na moguće ispoljene antagonizame (suprotnosti) u pristupu formiranju ovih rešenja. Antagonizme koji često mogu da vode i ka različitim a neželjenim posledicama. Ovo i iz jednostavnog razloga da već sada živimo u svetu "prepunom institucija". One se i u Republici Srbiji množe iz godine u godinu. Upravo ovo je po mišljenju brojnih autora dovelo i do grešaka u institucionalnom, a legislativnom, pristupu na polju razvoja bezbednosnih službi kao i onih ciljno usmerenih na izvršavanje zakona (policije, tužilaštva, sudstva, carine, inspekcija, uprava, direkcija, i sl).

Sve ovo o čemu smo do sada govorili upućuje nas i na neka dodatna razmišljanja. Podsećamo da su brojni autori, analizirajući izvršene reforme sveukupnog sistema bezbednosti unutar Republike Srbije, ukazali da problemi u osnovi proizilaze iz:

- konstrukcije ZKP-a (Škulić, M., Ilić, G., 2012; Stanarević, S., i Bodin, M. 2014: 84-104; Kostić, M. 2016: 68.- 84; Petrović, P., i Đokić, K. 2017), ali i
- tekstova zakona koji uređuju rad bezbednosnih službi.

Ukazuje se da važećim zakonima nije obezbeđen potreban i dovoljan stepen legitimnosti, a posebno u *obaveštajnom vođenju policijskih aktivnosti*. Specifičnih i specijalizovanih aktivnosti za koje smo mišljenja da bi trebalo da budu posebno profilisane. Ova, kao i naša napred izložena, razmišljanja navode nas na zaključak da se mora ići na proširenje kapaciteta državnog aparata, te da ih treba razvijati: a.) na terenu rada službi javne bezbednosti, b.) na terenu rada izvršne vlasti, i c.) uz izbegavanje ozakonjenja mešanja rada izvršne vlasti u ingerencije pravosuđa.

Takođe smatramo da je, institucionalno posmatrano, bolje da deo osoblja obaveštajnih agencija bude premešten u druge institucije, izuzev: suda, tužilaštava i advokature. Na taj način bi se obaveštajno bezbednosne agencije posvetile isključivo svojim osnovnim zadacima, dakle struci.

Naša do sada izložena zapažanja, kritika, kao i zaključci, zasnivaju se na široko prihvaćenom stanovištu da obaveštajne i kontraobaveštajne agencije ne mogu biti tretirane kao agencije za sprovođenje zakona. Otuda takođe smatramo da je potrebno da se:

1. izvrše za to neophodne izmene unutar ZKP-a Republike Srbije, o kojima je niz autora detaljno pisao,
2. donese zakon analogan Zakonu SAD o obaveštajnom nadgledanju u inostranstvu,
3. donese i Zakon o pravosudnoj policiji, kakav poseduju Francuska (Direction Centrale Police Judiciaire), Italija (Polizia Giudiziaria), Portugal (Policia Judiciária)..., i
4. razvije rad takozvane kriminalističko-obaveštajne analitike, kao procesa prikupljanja, obrade i interpretacije podataka koji mogu biti od ključnog značaja za sagledavanje naročito visoko tehnološkog kao i organizovanog kriminala pri ostvarivanju policijskih ciljeva (Atkin, H, 2000: 3.).

Mišljenja smo da bi se tek na ovakav, legislativno jasan način, postigli neophodni rezultati. Nadamo se da će se to i učiniti.

LITERATURA

- (1) Atkin, H. (2000) Criminal Intelligence Analysis: A Scientific Perspective. Richmond. *Ialeia Journal*, XIII (1).
- (2) Beljanski, S., Ilić G., Majić M. (2011): *Zakonik o krivičnom postupku*. Službeni glasnik, Beograd.
- (3) Đurđić, V. (2015) Perspektiva novog modela krivičnog postupka Srbije, Beograd, *Nauka, bezbednost, policija*, XX (2), str. 71.-95.
- (4) Fredman Jonathan, M (1997): Intelligence Agencies, Law Enforcement, and the Prosecution Team, New Haven, *Yale Law & Policy Review*, No 16, pp. 331-371.
- (5) Hall, P., Taylor, R. (1996) Political Science and the Three New Institutionalisms. London, *Political Studies*, XLIV (44), str. 936-957.
- (6) Joldžić, V., Batrićević, A. i Stanković, V. (2017): Pravni okviri za zaštitu životne sredine od negativnih tehnogenih uticaja, izd. IKSI, Beograd.
- (7) Joldžić Vladan (1995): Ciljevi i obim kaznene intervencije u svetlu društvenih promena, izdavač: IKSI, Beograd.
- (8) Joldžić, V. (2010): Ekološko pravo - Opšti i Poseban deo, IKSI, Beograd.
- (9) Joldžić, V. (2016): Computer devices using into copy and congenially rights infringenst - some criminal law questions, unutar: Thematic conference proceedings of international significance Archibald Reiss Days, Acdemy of criminalistic and police studies, Belgrade, Volume 3, str. 329-344.
- (10) Joldžić, V. (2015): Značaj razvojnog puta od ideja preko ideala do principa i normi, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Beograd, godina XXXIV, br. 2, str. 79-91.
- (11) Kangas, A., Vestheim, G. (2010): Institutionalism, cultural institutions and cultural policy in the Nordic countries (Research publication), Boras, *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift*, XIII (2), str.267-284.
- (12) Kostić Mladen (2016): Koncept bezbednosti, Beograd, *Vojno delo*, br. 7, str. 68-84.

- (13) Krivični zakonik Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr, 107/2005 - ispr, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.g.
- (14) Law Enforcement Intelligence: A Guide for State, Local, and Tribal Law Enforcement Agencies, COPS programs, COPS Office Response Center, October 28, 2004, ISBN: 1-932582-44-4.
- (15) Leng, Roger (1993) The right to silence in police interrogation: a study of some of the issues underlying the debate research. Research study (Great Britain. Royal Commission on Criminal Justice) (10). London: H.M.S.O.
- (16) Lidstone, K. (1987) The Reformed Prosecution Process in England: A Radical Reform? Law Book Company, Sydney, *Criminal Law Journal*, XI (6), str. 296-318.
- (17) Petrović, P. i Đokić, K. (2017): Crne tačke reforme službi bezbednosti u Srbiji, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd.
- (18) Petrović, P. (2012): Nadzor službi bezbednosti na Zapadnom Balkanu: Slučaj Srbija, izdavač Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd.
- (19) Piters Gaj (2007) Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam, Fakultet političkih znanosti, Zagreb.
- (20) Stanarević, S. i Bodin, M. (2014): Bezbednosna kultura kao društveni resurs nacionalne bezbednosti, Vojno delo, Beograd.
- (21) Škulić, M. i Ilić, G. (2012): Novi Zakonik o krivičnom postupku Srbije. Reforma u stilu "jedan korak napred – dva koraka nazad", Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd.
- (22) Škulić, M. i Ilić, G. (2012): Novi zakonik o krivičnom postupku Srbije. Kako je propala reforma: Šta da se radi? Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije, Beograd.
- (23) Škulić, M., Ilić, G. i Matić Bošković, M. (urednici) (2015): Unapređenje Zakonika o krivičnom postupku - de lege ferenda predlozi, izdavač: Misija OEBS-a u Srbiji.
- (24) Zakon elektronskim komunikacijama, *Službeni glasnik RS*, br. 44/2010, 60/2013 - odluka US i 62/2014.g.
- (25) Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 - odluka US, 67/2013 - odluka US, 112/2013 - autentično tumačenje i 8/2015 - odluka US.
- (26) Zakon o bezbednosno informativnoj agenciji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br.: 42/2002, 111/2009, 65/2014 - odluka US i 66/2014.g.
- (27) Zakon o bezbednosno informativnoj agenciji, *Službeni glasnik RS*, br. 42/2002, 111/2009, 65/2014 - odluka US i 66/2014.g.
- (28) Zakon o izmenama i dopunama Zakona o bezbednosno informativnoj agenciji, *Službeni glasnik R.S.*, br. 66/2014.g.
- (29) Zakon o policiji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 6/2016.g.
- (30) Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 116/2007 i 72/2012.
- (31) Zakon o vojnobezbednosnoj agenciji i vojnoobaveštajnoj agenciji, *Službeni glasnik RS*, br. 88/2009, 55/2012 – odluka US i 17/2013.g.
- (32) Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 46/2006, 49/2007. i 122/2008.g.
- (33) Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 i 55/2014.g.
- (34) Zakonik o krivičnom postupku, *Službeni list SRJ*, br.: 70/2001 i 68/2002, *Službeni glasnik RS*, br. 58/2004.

Internet izvori

- (1) A lexical database for English. Princeton. Preuzeto na dan 10.05. 2017., sa: <http://www.thefreedictionary.com/Law+enforcement+agencies>.
- (2) CODE D'INSTRUCTION CRIMINELLE DE 1808, snimljen na dan 21 8 2017 sa: http://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_instruction_criminelle_1808/code_instruction_criminelle_2.htm.
- (3) Code de procédure pénale (version consolidée au 2 mars 2015). Preuzeto na dan 10. 1. 2015, sa: <http://www.wipo.int/wipolex/en/details.jsp?id=14295>
- (4) European Commission - Commission Staff Working Document - Serbia 2016 Report, Brussels, 9.11.2016, SWD (2016) 361 final. Preuzeto na dan 24. 05. 2012., sa: https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf.
- (5) Foreign Intelligence Surveillance Act (Public Law 95–511 of October 25, 1978; 92 STAT. 1783). Preuzeto na dan 1. 08. 2017. sa: <https://www.dni.gov/index.php/ic-legal-reference-book/foreign-intelligence-surveillance-act-of-1978>
- (6) Princeton. A lexical database for English. Preuzeto na dan 10.08.2017., sa: <https://wordnet.princeton.edu/wordnet/tools/search/index.xml?q=law+enforcement+agency+definition+>
- (7) Foreign Intelligence Surveillance Act (Public Law 95–511 of October 25, 1978; 92 STAT. 1783). Preuzeto na dan 1. 08. 2017, sa: <https://www.dni.gov/index.php/ic-legal-reference-book/foreign-intelligence-surveillance-act-of-1978>.
- (8) Ilić, G. (unutar): AKTUELNE VESTI NA DAN 23. MAJ 2012. Preuzeto na dan 24. 05. 2012., sa: http://www.paragraf.rs/arhiva_vesti/230512.html#62.
- (9) Justice and Security Act (JSA) of the UK. Preuzeto na dan 1. 07. 2017, sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2013/18/contents/enacted>.
- (10) Policing and crime act, 2017. Preuzeto na dan 25. 05. 2017. sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/23/data.pdf>.
- (11) Princeton's WordNet definition. Preuzeto na dan 10.08.2017., sa: <http://www.thefreedictionary.com/Law+enforcement+agencies>
- (12) Regulation of Investigatory Powers Act 2000. Preuzeto na dan 10. 07. 2017, sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/23/contents/data.pdf>.
- (13) Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987 (BGBl. I S. 1074, 1319), die zuletzt durch Artikel 3 des Gesetzes vom 17. August 2017 (BGBl. I S. 3202)
- (14) The Crime and Disorder Act, of 1998. Preuzeto na dan 9.07.2017, sa: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/37/pdfs/ukpga_19980037_en.pdf
- (15) The Criminal Procedure and Investigations Act of 1996. Na dan 20. 08. 2017., sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996>.
- (16) The Financial Service and Markets Act. Preuzeto na dan 10.07.2017., sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/8/contents>
- (17) The Intelligence Services Act. Preuzeto na dan 10.7.2017., sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/13/contents>.
- (18) The National Security Act of 1947 – July 26, Public Law 253, 80th Congress; Chapter 343, 1st Session; S. 758., pod: Sec. 102 (b) 1 (d) (3). Preuzeto na dan 17.08.2017, sa: <https://global.oup.com/us/companion.websites/9780195385168/resources/chapter10/nsa/nsa.pdf>.
- (19) The Official Secrets Act of 1989. Preuzeto na dan 10.8.2017, sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/6>.

- (20) The Police Act. Preuzeto na dan 10.7.2017, sa:
<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/50/contents>.
- (21) The Post Office Act of 1953. Preuzeto na dan 10. 07. 2017., sa:
<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Eliz2/1-2/36/crossheading/general-offences/enacted>
- (22) The Security Service Act of 1989. Preuzeto na dan 11.08.2017., sa:
http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/5/pdfs/ukpga_19890005_en.pdf.
- (23) The Special Immigration Appeals Commission Act of 1997. Preuzeto na dan 10.07.2017., sa: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1997/68>.
- (24) The Terrorism Act of 2000. Preuzeto na dan 10.07.2017., sa:
<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/11/section/1>.
- (25) The unanimous Declaration of the thirteen united States of America. In Congress, July 4, 1776. Preuzeto na dan 8. 8. 2017, sa:
www.ushistory.org/declaration/document.
- (26) U.S. Code, Title 50, Chapter 36- FOREIGN INTELLIGENCE SURVEILLANCE, Subchapter I – VII. Preuzeto na dan 13. 08 2017, sa:
<https://www.law.cornell.edu/uscode/text/50/chapter-36>.
- (27) USLegal/Free Legal Information and Help: Law enforcement agency. Snimljeno na dan 10.08.2017., sa: <https://definitions.uslegal.com/l/law-enforcement-agency/>.

SOME THOUGHTS ON THE ADEQUACY FOR DELINEATION OF RESPONSIBILITIES BETWEEN THE POLICE AND INTELLIGENCE AND SECURITY AGENCIES

Text contains reflexions that result from scientific work on the Project 47011, which are related with the fundaments, appropriateness and necessity for demarcation of jurisdiction and mandates for collecting the evidences between the intelligence agencies and police. This, especially, having in mind possible or questionable validity of the evidences against crime which affects public safety but are obtained by intelligence agencies. Text also points on the wrong legal, from this reason also wrong practical treating of the intelligence agencies as law enforce agencies. Our text is aimed at understanding of: foundations, roads and ways of correcting the identified problems, starting from law-theoretical but also pointed at possible practical ways how to solve the perceived problems. It provides a vision of the authors presented as a sort of conclusions and on them based proposals.

*KEY WORDS: security agencies / law enforcement agencies /
theoretical approach / legislative roots of the problem / ways of
correcting*

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2017 / Vol. XXXVI / 2 / 91-110
Pregledni naučni rad
UDK: 343.988
316.4:172.4

IZVINJENJE I PRAŠTANJE KAO MEHANIZMI OTPORNOSTI I KAO FAKTOR U RESTORATIVNOM PROCESU*

Olivera Pavićević*

Ljeposava Ilijić*

Aleksandra Bulatović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Relaciju između individualnog i društvenog nivoa otpornosti moguće je sagledavati i kroz izvinjenje i praštanje kao faktora u iniciranju i oblikovanju restorativnog procesa. Razmatranje ključnih komponenti procesa izvinjenja i praštanja omogućava uvid u odnos između moralne i pravne utemeljenosti izvinjenja, u perspektivi interakcija između moralnih vrednosti koje dominiraju u zajednici i njenog pravnog sistema. Analizirajući proces izvinjenja i praštanja u okvirima individualne, socijalne i pravne komunikacije, autorke pronalaze argumente koji ukazuju na značaj ovog procesa za razvijanje otpornosti u okviru društvene i pravne prakse oslonjene na principe restorativne pravde. Cilj rada je da sugeriše da je na moralu zasnovana individualna otpornost jedan od faktora socijalne kompetencije.

Ključne reči: izvinjenje / praštanje / otpornost / društvena interakcija / restorativna pravda.

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS

* E-mail: oliverapavicevic4@gmail.com

* E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com

* E-mail: abulatovic@sezampro.rs

UVOD

Prevazilaženje nepovoljnih i traumatičnih okolnosti i događaja korišćenjem unutrašnjih i spoljnih resursa podrazumeva razvijanje kreativnosti i kapaciteta. U psihološkoj literaturi se opisana kompetencija označava kao otpornost (psihološki imunitet).¹ Suštinu koncepta otpornosti čini sposobnost oporavka od stresa, te ostvarivanje pozitivnih ishoda nakon pretrpljene traume, odn. to je ono što nas čuva kad su okolnosti teške.

Otpornost se manifestuje kao kompleksan pojam i to kako na planu spleta unutrašnjih i spoljnih determinanti, tako i na različitim nivoima u okviru kojih se posmatra. Pojam otpornosti se može analizirati na individualnom, grupnom, opštedruštvenom nivou u okviru različitih oblasti individualnog i društvenog života, kao i iz perspektive različitih teorijskih disciplina. Prirodu otpornosti diktiraju faktori kao što su unutrašnja snaga čoveka, socijalna podrška kojom raspolaže, priroda i stepen inteziteta traume ili problema, što otpornost čini varijabilnim multideterminisanim atributom (Levine, 2003). Specifični faktori individualne otpornosti koji se razmatraju u radu su izvinjenje i praštanje.

Suštinsko značenje izvinjenja jeste priznanje ljudskog dostojanstva i moralne vrednosti žrtve, poštovanje osećanja ljutnje žrtve koje putem izvinjenja treba da pređe u oprostaj i mogućnost da se davanjem izvinjenja opovrgne značenje ("poruka") dela kojim je naneta šteta. Izvinjenje ne može da poništi nečiji postupak kojim je norma prekršena, ali može da reformuliše implicitnu tvrdnju da čovek koji je povređen tim postupkom nema moralnu vrednost i ne zaslužuje moralni obzir. Upravo je ta moguća transformacija ono što izvinjenju daje restorativnu snagu.

U izvinjenju se mogu prepoznati tri komponente. Jednu komponentu čini priznanje učinjenog dela uz davanje tačnog i istinitog iskaza o onome što se dogodilo, čime se omogućava javna verifikacija iskustva žrtve. Drugi element izvinjenja je spremnost da se prizna i prihvati krivica.² Na ovaj način se dobrovoljno iskazuje da nema opravdanja, odbrane ili objašnjenja za učinjeno delo. Treća komponenta izvinjenja podrazumeva dogovor o prihvatanju socijalnih i pravnih konsekvenci tog čina, te spremnost učinioca da obeća (implicitno ili eksplicitno) da delo neće ponoviti i da će se pridržavati pravila (Tavuchis, 1991).

Čin izvinjenja "omogućava" praštanje kojem prethodi, a praštanje daje mogućnost da se uspostave i jačaju moralne i socijalne norme čime se neposredno utiče na solidnost društvene potke koja omogućava postojanje zajednice, tj. društvene otpornosti kao integralnog elementa društvene "tkanice", što znači da je društvena otpornost važan element kohezije u društvu, a pod tim podrazumevamo sposobnost zajednice da osigura dobrobit svojim članovima. Praštanje se uobičajeno razlikuje

¹ U psihološkoj literaturi je prihvaćen izraz iz engleskog jezika — rezilijentnost.

² U zapadnoj tradiciji to se uobičajeno izražava latinskim izrazom *mea culpa*.

kao čin odluke i kao emocionalni postupak: oštećeni praštanju pristupaju kao racionalnoj odluci razrešavajući prestupnika od kazne ili nadoknade materijalne štete, a emocionalno praštanje podrazumeva odbacivanje emocionalnog balasta negativnih osećanja prema prestupniku (Worthington, 2003). Veze između individualnog i društvenog nivoa otpornosti identifikuju se analiziranjem potencijala koje izvinjenje i praštanje kao mehanizmi socijalne interakcije (individualna, socijalna i pravna komunikacija) imaju za restorativni proces (kojim se u zajednici nanovo uspostavlja narušena funkcionalnost).

Suštinski, otpornost predstavlja ljudsku sposobnost da se uprkos nevoljama, rizicima i traumama razvijaju pozitivne vrednosti, stavovi i empatija.³ Na individualnom nivou, faktori otpornosti se sagledavaju kao individualna psihološka svojstva poput smelosti, fleksibilnosti, sposobnosti u rešavanju problema, inteligencije, smisla za humor i socijalne veštine (Kirmayer et al., 2011). Kao elementi jedinstvenog koncepta, izvinjenje i praštanje podrazumevaju prihvatanje lične odgovornosti, saosećanje sa tuđom nevoljom i prevazilaženje traume kroz razvoj individualnih i socijalnih kapaciteta za vođenje moralnog života (ljudski napor koji se manifestuje kao dostojan nepristrasnog odobravanja). Neka od najčešće razmatranih pitanja u vezi sa tim usmerena su na utvrđivanje koju ulogu izvinjenje i praštanje imaju u okvirima socijalnih kompetencija, kakva je priroda posledica koje se time iniciraju i na koji način su izvinjenje i praštanje povezani sa društvenim, običajnim i kulturnim praksama u različim mikro i makro sredinama i kakvo je mesto koje izvinjenje i praštanje imaju u okvirima pravno normiranog. Cilj rada je da sugeriše da je na moralu zasnovana individualna otpornost jedan od faktora socijalne kompetencije u okviru društvene i pravne prakse oslonjene na principe restorativne pravde.

ZNAČENJE IZVINJENJA I PRAŠTANJA

Izvinjenje je pojava na koju utiču različiti konteksti (običajni, kulturni, socijalni, institucionalni i dr.), sadrži različite komponente (emotivnu, kognitivnu, moralnu, pravnu i dr.), a kao teorijski koncept je složen i teško uhvatljiv što u savremenoj epohi utiče na rastući obim literature o izvinjenju u različitim disciplinama, kao što su psihologija, sociologija, religija, etika, kriminologija i pravo.

Izvinjenje prepoznavamo kao oblik društvene interakcije određen kulturnim normama koje se razlikuju u različitim kulturama, tradicijama, potkulturama, pa čak i porodicama. Socijalna funkcija izvinjenja potiče od preovlađujućeg ili partikularnog sistema normi koji određuje šta je primereno ponašanje u okviru neke zajednice. Nezavisno od sfere posmatranja (privatni odnosi, javna sfera, pa čak i međunarodni nivo), izvinjenje, po pravilu, dovodi do pomirenja i reparacije, jer stvara uslov za praštanje (Vines, 2007). Shodno tome, izvinjenje se može posmatrati kao

³ Izraz "otpornost" se žovijalno upotrebljava suprotno svojoj suštinskoj odrednici — da označi individualno osnaživanje za koje se cena plaća napuštanjem moralnih skrupula.

priznavanje konvencionalnog (normativnog) prekršaja, ali i kao priznavanje moralnog prekršaja. Čin izvinjenja može biti značajan kao priznavanje autoriteta hijerarhijske strukture na kojoj se temelje harmonični društveni odnosi (Tavuchis, 1991: 473). Šire konceptualizovanje izvinjenja kao faktora od značaja za vitalnost društvenog poretka Nicholas Tavuchis vidi kao zavisno od mere posvećenosti normama koje regulišu standarde ponašanja i institucionalne aranžmane (Tavuchis, 1991: 12). Što je veća usaglašenost pravila utvrđenih unutar raznih oblika društvene kontrole, to je veći uticaj izvinjenja na procese pomirenja u društvu.

Usaglašenost normativnog i moralnog normiranja povezana je sa pitanjem legitimiteta normativnog sistema koji važi u nekoj društvenoj zajednici. Richard Weisman objašnjava da izvinjenje kao popravni diskurs mobilise odanost zajedničkim vrednostima i osećanjima u ime određene zamišljene moralne zajednice. Strastveno očekivanje da članovi iste moralne zajednice imaju grižu savesti oko iste stvari uslovljeno je intenzitetom odanosti moralu određene zajednice. Izražavanje kajanja i nuđenje izvinjenja ili, suprotno tome, odbijanje da se pokaže kajanje ili ponudi izvinjenje, označavaju najdublje lično prihvatanje ili lično otuđenje pojedinca od zajednice (Weisman, 2006). Ovo je naročito izraženo u društvima koja prolaze kroz političku tranziciju i doživljavaju socijalni diskontinuitet, jer su takva društva u procesu izgradnje mehanizama društvene kontrole.

U teorijskim razmatranjima o izvinjenju rigidnom dualističkom stavu o izvinjenju ("ili jeste ili nije"), suprostavljeno je mišljenje po kome je oportuno razlikovati komponente ili vrste izvinjenja (Smith, 2008). U skladu sa tim, razvijena je multidimenzionalna teorija izvinjenja koja ukazuje na elemente izvinjenja koji odražavaju realnost, kontekst i situaciju (Allan et al., 2007). Multidimenzionalna teorija izvinjenja ukazuje da na dobrobit od izvinjenja koja determiniše njegov socijalni značaj, utiču različiti kontekstualni faktori kao što su: priznanje greške učinioca, izrazi kajanja i žaljenja, njegova spremnost da deluje u skladu sa njima, psihološke potrebe primaoca izvinjenja i njegova percepcija ozbiljnosti povrede, kao i nivo odgovornosti koji nameće zajednica u vezi sa učinjenim delom. Autentično izvinjenje, u zavisnosti od okolnosti, zahteva kombinaciju svih ili nekih od sedam njegovih osnovnih elemenata: priznanje, žaljenje, odgovornost, pokajanje, artikulaciju razloga, reparaciju i pozitivnu transformaciju učinioca dela (Macleod, 2008).

Forma u kojoj se pruža izvinjenje je najčešće verbalna ("govorni čin" kojim govornik izražava tugu ili žaljenje zbog moralne povrede i traži oprost od povređene strane), ali u interpersonalnoj i socijalnoj komunikaciji značaj imaju i gestovi. Teorijske rasprave o izvinjenju koje su zasnovane na filozofiji jezika, ukazuju na probleme da se proceni značaj i kvalitet izvinjenja i praštanja usled performativnog karaktera koji oni imaju (izgovaranje izvinjenja predstavlja zajedničku akciju svih učesnika), čime se naglašava da značaj konteksta može promeniti značenje onog što se izgovara (Austin, 1962, prema: Weisman, 2006). Interaktivni pristup jeziku upućuje na razumevanju izvinjenja kao oslobođenog od nekakvog fiksiranog standarda u odlučivanju da li su ponuda za izvinjenje i iskazano kajanje iskreni ili ne. Zato uloga reparativnog diskursa u projektu društvene rekonstrukcije moralne zajednice

postaje jedna od najvažnijih komponenti u procesu izvinjenja, praštanja i pomirenja. Moralna snaga izvinjenja i njegova suštinska važnost leži u redefinisaju odnosa između onoga koji je pogrešio i žrtve koja postaje centralna figura ovog odnosa (Tavuchis, 1991). Moć izvinjenja da inspiriše na praštanje povezana je sa iskrenim žaljenjem zbog učinjene greške, ali izvinjenje ne čini oprostaj izvesnim — izvinjenje omogućava oprostaj. Iskreno izvinjenje može da rehumanizuje dehumanizovni odnos između učinioca i žrtve, ali ne može, samo od sebe da popravi štetu (Minow, 1998).

Izvinjenje daje žrtvi moć da prihvati, odbije ili ignoriše izvinjenje, na osnovu njene procene da li je učinjenu grešku moguće oprostiti. Ovakva pozicija žrtve obezbeđuje snagu, poštovanje i osećanje posebnosti, a učinioca suočava sa posledicama njegovih radnji. Uspostavljanje moralne ravnoteže između učinioca i žrtve menja pozicije moći i onaj ko je imao priliku da naudi, u činu izvinjenja sebe stavlja u ranjivu poziciju onoga koji čeka praštanje, prepuštajući se gnevu ili oprost žrtve. Iskreno izražavanje žaljenja zbog učinjenog ima emocionalni i moralni kapacitet da ljutnju na učinioca pretvori u oprostaj kao prihvatanje izvinjenja od strane žrtve (Govier, Verwoerd, 2002). Izvinjenje omogućava obnavljanje odnosa između dve strane, jer usvajajući moralni doživljaj o učinjenom, učinilac menja svoj moralni stav i izražava moralno žaljenje drugoj strani. Dostizanje "moralnog ekvilibrijuma" zasnovanog na priznavanju greške počiva na iskrenom "žao mi je" kojim učinilac priznaje da je ono što je učinio povreda za koju je odgovoran, priznaje "moralni status" žrtve, priznaje činjenicu da ona nije zaslužila nanetu povredu i priznaje legitimitet žrtve da bude ogorčena i ljuta.

Kako čak i najiskrenije žaljenje u slučajevima izvršenja teških krivičnih dela nekad ne može biti dovoljno za oprostaj, promenu moralnog stava učinioca mora pratiti odšteta kao konkretan čin reparacije (Vines, 2007). Odštetom se garantuje da izvinjenje nije neiskreno jer bi takav postupak bio dodatno povređivanje žrtve. Izvinjenje ne bi trebalo shvatiti kao "jednokratno dat iskaz", već kao iniciranje procesa transformacije koji će se u budućnosti razvijati. Kada učinilac izražava žaljenje, on na taj način preuzima odgovornost za nanetu povredu i takvo izvinjenje poprima odlike moralnog čina. Puko izražavanje žaljenja bez priznanja krivice nije potpuno. Celovito, potpuno izvinjenje podrazumeva priznanje da je učinilac odgovoran za nanetu povredu žrtve, izražavanje tuge i posvećenosti ličnoj pozitivnoj transformaciji i preuzimanju obaveze obeštećenja, te iskreno prihvatanje krivice za učinjenu nepravdu (Dominello, 2014: 53).

IZVINJENJE KAO FAKTOR PSIHOLOŠKOG I MORALNOG KAPACITETA

Globalna interakcija na planeti i porast učesnika na globalnim mrežama povećava obim komunikacije. Zajednica postaje manje geografski određena i zamenjuje je zajednica formirana na zajedničkim kulturnim stavovima, društvenim odnosima i odgovornosti. Savremeni život na planeti koji povećava upotrebu tehnologije u komunikaciji istovremeno i povećava otuđenje i sposobnosti da se ljudima naudi na

daljinu. Pojačana interakcija stvara veće mogućnosti razdora i pojačava potrebu za mehanizmima za smirivanje te interakcije. Evoluciona biologija fokusira izvinjenje kao faktor koji omogućava održavanje dostignutog nivoa agresivnosti bez samouništenja, čime se izvinjenju daje veliki značaj u restorativnim procesima (Vines, 2007). U savremenim okolnostima, kada način zajedničkog života na planeti prolazi kroz opisane radikalne promene, izvinjenje dobija na značaju kao metod socijalnog ozdravljenja (Lazare, 2004).

Posmatranje izvinjenja u različitim ravnama omogućava njegovo potpunije sagledavanje kao faktora psihološkog i moralnog kapaciteta. Moralna funkcija izvinjenja obezbeđuje sklad između različitih normi u različitim kulturama i subkulturama. Suština korekcije narušenog moralnog života putem izvinjenja sastoji se u razumevanju i prihvatanju činjenice da je učinjena nepravda prema drugome. Izvinjenje se nudi za grešku, a ne za svaki gubitak. Gubitak može biti problem za žrtvu, ali moralno pitanje na koje izvinjenje odgovara jeste pitanje o tome da li je izazivanje tog gubitka bilo pogrešno. Kada se neko izvinjava potvrđujući da je pogrešio, tada se, zapravo, priznaje odgovornost za učinjeno delo.

Alternativna perspektiva dominantnim shvatanjima o moralu, izvinjenje smatra bitnim elementom etičke odgovornosti objašnjavajući da "izvinjenje nije slepa afirmacija sebe, već molba upućena drugome" (Levinas, 1979: 252). U takvoj perspektivi izvinjenje se razume kao poseban oblik delanja — "kao arhetipski cilj ljudske slobode, uključujući slobodu da se promeni svoj identitet u vremenu" (Celermajer, 2008: 16). Emmanuel Levinas ističe da izvinjenjem nastaje promena identiteta, jer osoba koja je uradila nešto pogrešno menja identitet postajući osoba koja je priznala grešku i kojoj je oprošteno, pa se na taj način premešta u drukčiji moralni prostor. Centralno mesto diskursa o ličnoj, moralnoj odgovornosti počiva na izvinjenju (Vines, 2007). Takvo razumevanje fokusira lične veze i lični osećaj odgovornosti jedne osobe prema drugoj, što dozvoljava asimetriju lične odgovornosti, jer odgovornost ne funkcioniše na osnovu reciprociteta ili uzajamnosti (Levinas, 1987: 75; 84). Imperativ je zadovoljenje potrebe drugog, a to izvinjenje i praštanje određuje kao realan proces što je suprotno shvatanju u glavnom toku diskursa o moralu po kome je reč tek o idealu kome se teži. Žrtva praštanjem odgovara na potrebu onoga koji je pogrešio — da dobije oprostaj. Ovako formirana perspektiva o izvinjenju, kao transformacijskom aktu i alternativnoj mogućnosti za uspostavljanje moralnog ekvilibrijuma, gradi okvir za razumevanje potencijala izvinjenja u oslobađanju od zaloge prošlosti, očuvanju časti i dolaženju do istine o učinjenom delu (Celermajer, 2008).

Socijalno-psihološke teorije izvinjenje vide kao moralni mehanizam čija funkcija jača moralne norme u zajednici uspostavljajući moralni balans između dve strane. Kathleen Gill smatra da šira javnost ima interes od dobrobiti izvinjenja. Osoba koja nije u stanju da se izvini predstavlja opasnost za društvo. Sposobnost za izvinjenje, čak iako to izvinjenje nije sasvim verodostojan čin, ukazuje na to da učinilac ima neke od osnovnih moralnih kapaciteta neophodnih za život u zajednici (Gill, 2000). Uspostavljanje moralne ravnoteže se zasniva na zajedničkim moralnim normama jer učinilac i žrtva prihvataju te norme kao sopstvene vrednosti.

Izvinjenje kao čin individualnog i socijalnog "ozdravljenja" podrazumeva praštanje kao odustajanje od prava žrtve na odmazdu i kao neutralisanje besa i ljutnje prema učiniocu. Perspektiva praštanja se ostvaruje zamenom negativnih osećanja pozitivnim osećanjem empatije prema onome ko je pogrešio i žrtvu povredio (Regehr, Gutheil, 2002). Moralni rasplet koji stoji u osnovi učinjenog dela uslovljen je spektrom važnih elemenata izvinjenja.

Izvinjenje i u javnom i u privatnom prostoru deluje tako što utiče na stvaranje pozitivnije slike o onome ko se izvinjava. Argument kojim se fokusira svojstvo izvinjenja da učinioca učini boljem u očima trećih lica počiva na revitalizujućem konceptu sopstva, jer se izvinjenjem obnavlja slika o sebi. Kanadski sociolog Erving Goffman je smatrao da je onaj ko daje izvinjenje ličnost koja ima potrebu da razlikuje onoga ko je kriv i onoga ko nudi saosećanje i krivicu kako bi se tako distancirao od "pogrešnog sebe" i ponovo pozicionirao u društvenoj zajednici (Goffman, 1971: 113).

ISKORAK OD IZVINJENJA KA PRAŠTANJU

Izvršavanje sankcionisanog dela ne predstavlja samo materijalni gubitak za žrtvu, već se njime ona degradira, ponižava i sramoti (Garvey, 1801, prema: OHara, 2003). Nekada, u prošlosti, pretnja odmazdom je simbolizovala potencijal da se efikasno uzvрати učiniocu dela u cilju ponovnog uspostavljanja socijalnog statusa. Vremenom je lična odmazda zamenjena zaštitom koju pružaju pravni poredak i formalni propisi, a civilizacijski razvoj je doneo proširivanje značaja šire društvene podrške žrtvama transgresija različitih normi kako bi se ublažilo narušavanje njihovog poštovanja i samopoštovanja.⁴

Praštanje je čin koji se suprotstavlja odmazdi, a podrazumeva da žrtve prihvataju da odgovore na učinjeno delo saosećanjem i velikodušnošću (Cariello, 2000: 1608).⁵ Kada se praštanje definiše, najčešće se kao glavni elementi navode:

- suspenzija ili prevazilaženje neprijateljskih osećanja prema učiniocu dela;
- pomirenje i obnova odnosa između učinioca i žrtve;
- uklanjanje posledica učinjenog dela (Vines, 2007).

Oproštaj (bez odobravanja ili opravdavanja izvršioca dela) omogućava da se ispolje razna lica učinioca (Gehm, 2003).

Praštanje je kompleksan proces koji podrazumeva niz aspekata: kognitivne, afektivne, bihejvioralne, motivacione, interpersonalne, kao i aspekt odlučivanja, što je

⁴ Društvena podrška žrtvi stoji u obrnuto proporcionalnoj vezi sa osvetničkim emocionalnim porivom žrtve i njoj bliskih lica. U evolucionim teorijama taj poriv je poznat kao "moralistička agresija" (Elliott, 1997). Reč je o veoma snažnom porivu sačinjenom od ljutnje, besa i želje za bezobzirnom osvetom (nezavisno od institucionalne kazne).

⁵ Praštanje bi trebalo razlikovati od milosti koja ne zahteva ni jedan od navedenih elementa, već jednostavno omogućava da se odustane od kažnjavanja.

uticalo da teorijski pristup praštanju bude veoma heterogen (Flanigan, 1992; Malcolm, Greenberg, 2000; Gordon, et al., 2000; McCullough, 2000; Baumeister et al., 1998; DiBlasio, 1998). Raspravama o praštanju dominiraju tri modela. U motivacionom modelu praštanja žrtve teže da zaleče oštećene odnose sa učiniocima sa tendencijom prestanka izbegavanja, odmazde i isključivanja, a to je uobičajeno u slučajevima kada je postojao važan i zanačajan odnos između aktera pre incidenta (McCullough, 2000). Drugi je tzv. REACH model u kome je aktivno praštanje "altruistički poklon" za učinioca, pri čemu žrtva zamenjuje negativne emocije pozitivnim, pa tako praštanje postaje strategija preživljavanja za žrtve (Worthington, Scherer, 2004; Shapland, 2016). Treći model praštanje vidi kao dobrovoljni i bezuslovni akt u kome se negativna osećanja zamenjuju samilošću i ljubavlju prema učiniocu (Enright, Coyle, 1998). Zajedničko svim modelima praštanja jeste upućivanje na prestanak negativnih osećanja i nebezbednosti, što je ideja bliska ideji restorativne pravde (Worthington, Scherer, 2004). Međutim, u istraživanjima restorativnih procesa u Velikoj Britaniji, pokazalo se da izvinjenje ne izaziva nužno oprostaj i da ga žrtve teških krivičnih dela veoma retko daju (Shapland, 2016).

OTPORNOST I PROCES IZVINJENJA I PRAŠTANJA

Postoji mnogo načina na koji se može koncipirati otpornost kao ljudska sposobnost da se nakon preživljene nesreće ili stresa vrati u normalno stanje. Jedinstveno svojstvo otpornosti zasnovano je na sposobnosti da se nevolja transformiše u lični, relacioni i kolektivni rast kroz jačanje postojećeg društvenog angažovanja, razvoj novih odnosa i kreativnost zajedničke akcije (Cacioppo, Reis, Zautra, 2011: 44 prema: Trkulja, 2015: 49). Koncept otpornosti podrazumeva održivost pozitivnog stava kod čoveka bez obzira na okolnosti nesreće i stresora kojima je izložen, pri čemu oni čak mogu dati neki novi smisao života koji se povezuje sa konceptima post-traumatskog rasta (Trkulja, 2015).

Stepen u kome su pojedinci u okviru neke zajednice podržani u razvijanju individualnih kapaciteta za izvinjenje i praštanje, te mera u kojoj se ona sagledava kao široko prihvaćena strategija za rešavanje konflikata, uslovljeni su različitim istorijskim, socijalnim, institucionalnim i kulturnim faktorima (kolektivne norme, te istorijske, geografske i socijalne karakteristike i načini na koje se definiše dobrobit u zajednici). Ovi faktori će uticati na značaj i ulogu izvinjenja i praštanja u jačanju otpornosti pojedinca i zajednice u kojoj živi. Analiziranje otpornosti otkriva njenu multidimenzionalnost (sistemska, kolektivna i komunitarna dimenzija) kao posledice mnoštva faktora koji na nju utiču.⁶

⁶ Većina autora smatra da otpornost podrazumeva niz zaštitnih faktora koji uključuju kognitivne sposobnosti, veštinu u rešavanju problema, veru i osećanje smisla, pozitivni pogled na život, bliske odnose sa odraslima (drugima u odraslom dobu), negu i podršku od strane ljudi koji poštuju pravila (Masten, Reed, 2002). Pojedini istraživači smatraju da zaštitni faktori obuhvataju inteligenciju, međuljudske odnose, zdrava verovanja, samopouzdanje i samoeфикаsnost (Bender et al., 2007).

Pojedinačni kvaliteti koji omogućavaju pojedincu fleksibilnost u stresnim situacijama i pomažu mu da se prilagodi i uči iz sopstvenog iskustva definišu otpornost, a na razvoj tih kvaliteta utiču različiti faktori i aspekti života, poput kulturnog porekla, vaspitanja ili iskustva (Rutter, 2012: 40-41). Individualni resursi koji jačaju socijalnu otpornost odnose se na uvažavanje drugih i razvijanje socijalne kompetencije (socijalne veštine u odnosu sa drugima) kroz osećanje povezanosti sa drugima. Socijalna kompetencija obuhvata kvalitete kao što su empatija, briga, fleksibilnost, veština komunikacije i smisao za humor (Benard, 1991). Takvi odnosi ohrabruju dobrobit, uključenost, komunikaciju i poštovanje, brigu o drugome, toleranciju, saradnju, empatiju i poverenje (Trkulja, 2015).

Adekvatno i efikasno izražavanje socijalnih emocija koje omogućava ljudima da iskažu osećanja na konstruktivan način i da izazivaju odgovarajuće reakcije kod drugih ljudi, predstavljaju faktore individualne i socijalne otpornosti koji čine deo procesa izvinjenja i praštanja. U tom smislu, izvinjenje i praštanje predstavljaju proces koji jača individualnu i socijalnu otpornost smanjujući jaz i distancu između suprotstavljenih strana putem razvijanja "kapaciteta za pozitivne emocije" (Bonanno, 2004: 20-21).

Pozicioniranost aktera u socijalnoj strukturi, lična istorija, životna dob, pol, obrazovanje i druge individualne karakteristike predmet su varijacija u individualnim strategijama otpornosti. Kolektivna i komunitarna dimenzija otpornosti potiču od kolektivnih narativa o otpornosti, nastalih u kolektivnoj istoriji stvaranja i promene centralnih kulturnih vrednosti i stavova i predstavljaju način na koji se kolektivni identitet menjao i prilagođavao neprilikama generišući kreativne solucije u susretu sa izazovima (Kirmayer et al., 2011). Ključne kulturne vrednosti, pozicioniranost aktera u socijalnoj strukturi i institucionalna uređenost zajednice značajno utiču na osmišljavanje strategije otpornosti na individualnom nivou. Protok ličnog i "istorijskog vremena" generiše individualne varijacije u izboru strategije otpornosti koja je u velikoj meri utemeljena na njenoj kolektivnoj i komunitarnoj dimenziji (Kirmayer et al., 2011).

Istraživanja koja su sprovedena u Kanadi o domorodačkim plemenima i njihovim kulturno različitim strategijama otpornosti pokazuju značajne razlike u specifičnoj istoriji, okruženju i načinu života pojedinih plemena i shodnim strategijama otpornosti unutar njih. Primeri veoma različitih narativa o otpornosti u okviru različitih plemena, opisuju različite sisteme verovanja, vrednosti i stavova koji određuju kolektivni identitet i njemu shodno razumevanje otpornosti (Kirmayer et al., 2011).⁷

⁷ Na primer, tradicija plemena Mi'kmaq koja leži u spiritualnim vrednostima mira, prijateljstva, reciprociteta i praštanja, sa posebnom pažnjom poklonjenom restituciji počinioca zlodela. Za njih, vrhunska vrednost pomirenja predstavlja kraj kolektivnog procesa praštanja. Ona se zasniva na ideji da ponovno uspostavljanje harmonije nakon incidenta kroz restorativni proces praštanja ima moralne konsekvence koje čine najznačajni izvor otpornosti te zajednice.

OTPORNOST I MORALNOST

Pomirenje omogućava lakše ili teže suočavanje sa zlom koje je naneto. Kao rezultat izvinjenja i praštanja, pomirenje je jedan od najdubljih procesa u ljudskoj interakciji koji implicira ono najgore i ono najbolje na šta su ljudska bića sposobna — proces pretvaranja mržnje u praštanje (Helmick & Templeton, 2001).

Traženje oprostaja nakon nanetih uvreda i počinjenih zlodela daleko nadilazi aktuelni društveni trend obnavljanja imidža u javnosti kroz skrušenu molbu za oprostajem. Praštanje kao uzvišeni ideal u stvarnom životu nije ostvariv bez preuzimanja odgovornosti. Na osnovu svog iskustva i rada sa mladim prestupnicima Michael Ungar insistira na zaključku po kome je izvinjenja bez preuzimanja odgovornosti primer nedostatka efektiviteta zbog čega ne može biti efikasno u restorativnim procesima — potreban je "aktivan oprostaj" koji podrazumeva preuzimanje odgovornosti za učinjeno nedelo putem izvršavanja aktivnosti koje istinski ukazuju na promenu i istinski pomažu žrtvi (Ungar, 2011). Time se u procesu praštanja izbegava prenošenje odgovornosti za učinjeno delo na žrtvu i zaista smanjuje rizik da će delo biti ponovljeno. Bez "aktivnog oprostaja" se ne može ostvariti suštinski pomak sa prvobitne pozicije u kojoj su se našli počinilac i žrtva.

Socijalna i institucionalna pozicioniranost aktera i kulturne norme grupe kojima je regulisan proces izvinjenja i praštanja u velikoj meri određuju socijalnu, moralnu i formalnu poziciju aktera koji delaju tom procesu. Otpornost kao strategija prevazilaženja nevolja i trauma podrazumeva moralno delanje i "moralnu koordinaciju" (Turiel, 2014). Izvinjenje i praštanje se kao moralni činovi dovode u vezu sa konceptom otpornosti u kome se otpornost sagledava kroz moralno delanje (Pavićević, 2016). U nekim situacijama izvinjenje zahteva izuzetnu moralnu hrabrost.⁸ To su situacije kada za neko delo nije normirana pravna sankcija ili kada učinilac uživa društvenu podršku (širu ili užu). Moralni zahtev stoji u osnovi individualne otpornosti iskazane u procesu izvinjenja, a odnosi se na kapacitet učinioca da kroz razvijanje samosvesti odbaci privilegije koje mu obezbeđuju različite vidove opravdanja i da putem izvinjenja započne proces transformacije svog moralnog identiteta.

Individualna otpornost žrtve u vezi je s prihvatanjem izvinjenja i oprostajem. Zajednička reakcija na događaj i učinioca i žrtve (samookrivljavanje, osećanje da je žrtva odgovorna za ono što joj se dogodilo) jeste osećanje krivice u vezi sa događajem (Shapland, 2016). Prvi korak u procesu praštanja počiva na sposobnosti žrtve da sagleda učinioca i njegovo zlo delo u kontekstu širih okolnosti, da bi time žrtva zapravo demonstrirala otpornost kroz aktivno delanje, tražeći adekvatan društveni i institucionalni odgovor na delo što je ključno za njeno "ozdravljenje" i vraćanje stvari "pod sopstvenu kontrolu" (Field, et al, 2013).

⁸ Moralna hrabrost se odnosi na transformaciju moralne odluke u konkretan akt, dok moralna otpornost služi predstavlja inhibiciju za nemoralno postupanje koje ima potencijal da predstavlja veliku prednost i korist za moralnog subjekta (Pavićević, 2016: 190).

Potencijalne neprijatnosti (suočavanje, sramota, prisustvo drugih lica) koje žrtva prolazi u procesu izvinjenja od strane učinioca mogu imati negativne efekte i na proces praštanja (Struthers et al., 2014). Pokušaj žrtve da u ovoj neprijatnoj situaciji izbegne sramotu može dovesti do iznuđenog prihvatanja izvinjenja i shodnog praštanja prestupniku. Eksplicitno praštanje, u tom smislu, može biti neiskreno, a žrtva tada nastavlja da gaji negativna osećanja i ljutnju prema prestupniku i nakon tvrdnje da je oprostila (Baumeister et al., 1998). Ako postoji težnja žrtve da poštuje društvene konvencije i očekivanja, to pristanak na praštanje čini iznuđenim, veštačkim aktom koji prikriva duboka osećanja ljutnje i besa.

Ono što čini kapacitet otpornosti žrtve jeste sposobnost očuvanja samopoštovanja nakon preživljene povrede, njenu konsolidaciju koja podrazumeva samosvest, hrabrost i čvrstinu u odnosu prema poziciranju sebe kao žrtve. Praštanje i prihvatanje izvinjenja i pored raznih opasnosti koje su uključene u ovaj proces (neiskrenost, formalizovanost, konvencionalnost, izbegavanje sramote) predstavlja potencijal za izbegavanje pasivizacije, trajne frustracije i uloge žrtve (Struthers et al., 2014).

Sagledavanje otpornosti u kontekstu izvinjenja i praštanja u ostvarivanju individualne i kolektivne dobrobiti, podrazumeva sposobnost za transformaciju i kod učinioca i kod žrtve. U intervjuima sa žrtvama teških nasilnih krivičnih dela pokazalo se da proces praštanja uključuje promene, kako u pogledu žrtve prema sebi, tako i prema prestupnicima (Shapland, 2016). U tom smislu, samosvest i odgovornost čine moralna svojstva izvinjenja i praštanja kao komponente individualne otpornosti koja izmiče oportunizmu i konformizmu. To znači da socijalna kompetencija kao faktor otpornosti nije samo socijalno-komunikaciona veština, već svojstvo povezano sa moralnom hrabrošću da se postupa na pravedan i ispravan način u (datom) kontekstu. Otpornost kao sposobnost adaptacije i prilagođavanja ne znači fleksibilnost oslobođenu moralnosti, već suprotno — sposobnost da se činjenice o novim okolnostima tretiraju i kao moralne činjenice koje su podvrgnute kritičkom promišljanju i emocionalnoj spoznaji kao garantima individualne slobode (Pavićević, 2016: 208). Institucionalni aspekt ispunjavanja uslova potrebnih za restorativni ishod, putem procesa izvinjenja i praštanja, u sklopu jačanja društvene otpornosti pozicioniran je u okviru koncepta restorativne pravde.

IZVINJENJE U PRAVU

Odnos između pravne ideje odgovornosti i moralne ideje o odgovornosti čini deo rasprave u kojoj su krajnosti tvrdnja da među njima ne postoji neminovna povezanost i stav da između pravne ideje odgovornosti i moralne ideje o odgovornosti postoji jaka podudarnost između. Sredina između ove dve krajnosti odnos pravnih i moralnih ideja o odgovornosti ne vidi u njihovoj čvrstoj koleraciji, ali odsustvo svake povezanosti smatra gubitkom legitimiteta koji zakon mora da ima da bi se primenjivao u određenoj zajednici (Vines, 2007). Interakcija između moralnog i pravnog sistema zajednice se odvija u okviru društvenog sistema i njegovih partikularnih delova. Pravna teorija definiše pravno rezonovanje kao veoma

institucionalizovan i formalizovan tip moralnog rasuđivanja, a pitanje individualne moralne autonomije je ograničeno moralnim sistemom kulturne grupe (McCormick, 1978). Odnos pravnog sistema prema informacijama koje nisu pravne podrazumeva njihovo pretvaranje u pravne informacije. Transformisanje nepravanih u pravne činjenice podrazumeva pretvaranje moralnog stava i procene u ono što je legalno određeno kao dozvoljeno, a time se otvar prostor za razmatranje u kojoj meri moralno značenje ostaje neizmenjeno u pravnom značenju i kako transformacija moralnog stava u pravnu činjenicu utiče na značenje moralnog stava i promenu njegovog karaktera (Vines, 2007). Jürgen Habermas u svojoj teoriji komunikativnog delovanja tvrdi da postoji *kolonizacija* svakodnevnog života (*lifeworld*) u zavisnosti od načina na koji juridifikacija utiče na svakodnevni život (Habermas, 1987)⁹. U nekim oblastima se na taj način kreira područje koje mora biti suštinski opravdano i u tom smislu je veoma blisko moralu. Funkcionalne smetnje nastaju kada se "pravne institucije" kao "socijalno integrisani koncepti" prevode u zakon, jer juridifikacija remeti unutrašnju logiku svakodnevnog života (Habermas, 1987). Za izvinjenje je relevantno određenje po kome *lifeworld* čini moralna zajednica i njen pogled na izvinjenje što u prvi plan dovodi pitanje o tome kako izvinjenje funkcioniše u pravnom domenu u odnosu na njegovo partikularno kulturno i moralno poreklo koje potiče iz podsistema neke određene zajednice (Vines, 2007).¹⁰

Izvinjenje, sa jedne strane, dovodi do pomirenja i moguće reparacije, a sa druge do praštanja. Ono može biti cilj po sebi, ali i deo većeg procesa. Uloga izvinjenja se razlikuje u kontestu privatnog prava i izvinjenja u javnom domenu. Javna namena izvinjenja može uključivati političke svrhe, sprečavanje nereda, pomirenje dve velike socijalne grupe (pri čemu postoji mogućnost manipulacije u navođenju velike grupe ljudi da se ponaša na određen način) (Vines, 2007). Različite grupe mogu na različite načine posmatrati potrebu za izvinjenjem. Razvoj zakonodavstva koje uključuje izvinjenje preuzeto iz običajnog prava, sugerise da postoji važnost izvinjenja u zakonodavstvu.

RESTORATIVNA PRAVDA I IZVINJENJE I OPROŠTAJ

Potencijal izvinjenja i praštanja u kontekstu individualnog (žrtve), društvenog (zajednice) i pravnog života, dobija svoj puni kapacitet u kontekstu restorativne pravde. Restorativna pravda je teorijski pristup društvenom reagovanju na kriminalitet nastao kao alternativan u odnosu na dominantni koncept retribucije (moralno prihvatljivo kažnjavanje za povredu koje je odmereno i ograničeno) koji se

⁹ Validnost govornih činova nije rutinsko pitanje jer se oni odvijaju u datom kontekstu onoga živog sveta (na engleskom: *lifeworld*, a na nemačkom: *lebenswelt*). Koncept *lifeworld* je definisan kao sveukupnost kulturnih vrednosti, društvenih normi i socijalizacijskih obrazaca koji omogućavaju interakciju aktera (Habermas, 1987). Pojedini autori pronalaze sličnosti između Habermasovog pojma "sistem", "lebenswelt" i "autopoetični sistem" iz teorije sistema čiji je autor Niklas Luhmann (Baxter, 2011; Vines, 2007).

¹⁰ Da li je reč o moralnoj obavezi javnog izvinjenja ili moralnoj potrebi za privatnim izvinjenjem — da li u pozadini izvinjenja stoji pravni ili moralni razlog?

u ispoljava kao tradicionalno krivičnopravno reagovanje. Ubuntu tradicija predstavlja autohtoni afrički modalitet restorativne pravde koji se oslanja na neprekinuti dijalog sa ciljem da se svi učesnici u dijalogu slože oko značenja i postupanja, ajedna od centralnih vrednosti ubuntu koncepta jeste oprostaj (Bangura 2005: 193–221).

Teorijski koncept restorativne pravde podrazumeva krivično delo koje je definisano kao akt koji narušava međuljudske odnose i odnose između ljudi i društvene zajednice. Za reparaciju — popravku štete nastale krivičnim delom, neophodno je aktivno učestvovanje u komunikaciji svih aktera (žrtve, počinioca i društvene zajednice), žrtvi se nadoknađuje šteta koju je pretpela krivičnim delom, a učiniocu olakšava proces društvene reintegracije. Osnovni principi često su utkani u definicije restorativne pravde, pa se u literaturi pod restorativnom pravdom podrazumeva *svaki program koji je prvenstveno orjentisan na uspostavljanje pravde putem popravljanja štete koja je krivičnim delom prouzrokovana, odnosno krivičnopravni sistem koji je više orjentisan na žrtvu, u kome se žrtvi popravlja pričinjena šteta, ali u kome se popravlja šteta i učiniocu i zajednici, odnosno, odnosi među svim zainteresovanim stranama* (Boutellier, 2002: 19; Breithwaite, 2003: 87).

Iako raste interes za proučavanje praštanja i među teoričarima i među praktičarima, zbog *isceliteljskih potencijala* praštanje ipak zauzima centralno mesto u konceptu restorativne pravde (VanOyen Witvliet et al., 2001; Worthington, Wade, 1999). To je uslovljeno sposobnošću praštanja da postigne emocionalni oporavak žrtve, kroz procese koji smanjuju osvetoljubivost i povećavaju empatiju (Strang, Sherman, 2003). Važnost razgraničenja više dimenzija praštanja u kontekstu restorativne pravde ističe perspektiva *nepraštanja*, koje se javlja kada žrtva razmišlja o prestupu i njegovim posledicama (Worthington, Wade, 1999). Odbojnost, gorčina, neprijateljstvo, mržnja, pa čak i bes, mogu da se tokom vremena sjedine u *nepraštanje* koje prepoznajemo kao kompleksan skup emocija. Nepraštanje se može opisati kao emocionalna posledica žrtvine percepcije jaza između željene pravde i osećaja nepravde. Dimenzije ovog jaza mogu se vremenom menjati, pa tako jaz može biti veći u slučaju uočavanja dodatnih nepravdi (na primer, ako je učinilac oslobođen optužbi), ili manji, u slučaju sprovođenja pravde (odgovarajuća kazne za učinioca ili zadovoljavajuće iskustvo posredovanja između učinoca i žrtve), ali svakako je nepravda koju žrtva oseća ono što uslovljava nepraštanje (Worthington, Scherer, 2004). Osećanje nepravde nije samo kognitivni sud o nejednakosti između trenutnog stanja i željenog ishoda, već je povezan sa negativnim emocijama. Bes i druge negativne emocije koje su prisutne kod osećanja nepravde, neposredno su proporcionalne veličini doživljene nepravde (Worthington, Wade, 1999).

Restorativni pristup podrazumeva direktnu komunikaciju učinioca i žrtve da bi se u toj komunikaciji smanjilo osećanje nepravde i nezadovoljstvo, ali samo pod uslovom da žrtva sama bira taj put (Gehm, 1992). U tom smislu, restorativna pravda se određuje kao prepoznavanje doprinosa oprostaja dobrobiti i žrtve i učinioca, pomoć žrtvi da se oslobodi negativnih snaga krivičnog dela, vraćanje prestupniku statusa ljudskog bića, olakšavanje reintegracije prestupnika u društvenu zajednicu, vraćanje

narušenog mira žrtvama i potencijalno substantivni doprinos mentalnom i fizičkom zdravlju žrtve (Zehr, 1985; Zehr, 1990; Van Biema, 1999; Cragg, 1992; Van Strokkom, 2002; Coyle, Enright, 1997; Witvliet et al., 2001).

Pristup praštanju u restorativnoj pravdi ima više dimenzija.

Praštanje učiniocu od strane žrtve odnosi se na svesne odluke žrtve da se oslobodi negativnih snaga krivičnog dela. Oslobođanje od negativnih snaga podrazumeva *isključivanje* (prekidanje) iz traume ili otpuštanje gorčine i osvete. Ovo smanjenje negativne motivacije, ne uključuje niti isključuje pozitivna osećanja prema učiniocu.

Vraćanje statusa moralnog građanina učiniocu. Krivično delo prekida međusobne odnose kao i odnose između pojedinaca i njihove društvene zajednice. Posledice kriminala su povrede, a iz njih proističu obaveze. Pravda kao vrednosno načelo podrazumeva napor da se postupa ispravno kako bi "stvari bile onakve kakave treba da budu" (Zehr, 1980, 1985, 1990). Restorativni ishod podrazumeva obnavljanje veze između ljudi i zajednice i eliminisanje otuđenosti koja se među ljudima javlja kao posledica krivičnog dela. Oproštaj nije čin sam za sebe ili neko psihičko stanje, već se odnosi na mogućnost da se učinilac iskupi za ono što je uradio, nakon čega može da u zajednici i u sopstvenoj percepciji povрати status moralnog građanina. Oproštaj u ovom kontekstu ima simbličan smisao i izražava spremnost da se ponovo prihvati prestupnici kroz proces odgovornosti, kajanja, reparacije i "praštanja" (Dickey, 1998).

Restorativna pravda ne podrazumeva postojanje nekakvog apsolutnog standarda prema kome bi se procenjivalo da li je došlo do oprostaja i da li je on uopšte izvodljiv. Potrebno je da učesnici iskuse promene u shvatanju i odnosu prema sebi, drugima i zajednici. Oproštaj se izražava kao transformacija koja omogućava žrtvi da vidi svoje iskustvo i krivično delo u drugačijem svetlu (Fow, 1996).

Restorativni proces u kontekstu restorativne pravde podrazumeva da medijatori održavaju neutralnost u pogledu praštanja, kao poželjnog ishoda medijacije. Cilj dijaloga u procesu restorativne pravde je restauracija sve tri strane: žrtve, učinioca i društvene zajednice (što je takođe, jedan od osnovnih principa restorativne pravde). Potrebe žrtve su primarne, njena sloboda izbora je neupitna, a oproštaj ne može biti bezuslovan. Posrednici u restorativnom procesu (medijatori) u obavezi su da čuvaju emocionalnu sigurnost žrtve i nastoje da omoguće autentičan dijalog koji podržava proces ozdravljenja u okviru kog nastaje promena odnosa prema učiniocu, tj. dolazi se do oprostaja (Armour, Umbreit, 2004).

Za mnoge žrtve, paradoksalno, termini kao što su "oprostaj" i "pomirenje" tumače se kao devalvacija njihove krivične viktimizacije ili kao označavanje njihove legitimne ljutnje i besa kao neprikladnih. Međutim, kada je žrtvi omogućeno da doživi elemente praštanja i pomirenja, praštanje i pomirenje se pokazuju kao moćan potencijalni ishod procesa medijacije, uz pomoć dijaloga i uzajamne pomoći žrtve i učinioca.

ZAKLJUČAK

Patnja je neizostavan deo ljudskog života, a kriza može dati životu smisao u zavisnosti od načina na koji mislimo o njoj. Viktor Frankl smatra da ako postoji smisao u životu uopšte, onda mora postojati značenje u patnji (Frankl, 1984: 76). Pošto je ljudsko delovanje zasnovano na zajedničkim vrednostima i proceni svrsishodnosti, naše reakcije su rukovođene prosuđivanjem u duhu tih vrednosti. Koncept ljudskog egzistencijalnog delanja se preklapa sa socijalnim konstruktom otpornosti. Egzistencijalno ljudsko delanje je sposobnost individue da u okviru posebnog društvenog i istorijskog konteksta ostvari smisao i svrhu ljudskog postojanja i u skladu sa njima pravi izbore i preduzima radnje shvaćene kao "slobodna volja" (Frankl, 1992). Prevazilaženje različitih trauma kroz izgradnju smisla podrazumeva namerni izbor zasnovan na ličnoj slobodi i iskustvu pojedinca koji mu omogućuju da u najtežim uslovima razume date okolnosti i aktivno se odnosi prema njima. Pronaći snagu u okolnostima koje podrazumevaju traumatizaciju i viktimizaciju predstavlja sposobnost koja čini otpornost. Otkrivanje novog značenja, smisla i puta u teškim životnim trenucima i okolnostima doprinosi ostvarivanju pozitivnih nasuprot očekivanih negativnih posledica. Samosvest, osvrtnost na prošlost kroz kritičko mišljenje i orijentacija ka konstruktivnom delanju u budućnosti načini su na koji restorativni procesi funkcionišu omogućavajući da se "ponovo krene dalje" (Breithwaite, 2002). Izvinjenje i praštanje su jedan od mehanizama za ponovno uspostavljanje ravnoteže u društvenim odnosima i institucionalnoj praksi. Oni značajno oblikuju potencijal otpornosti na individualnom i socijalnom nivou jer doprinose oporavku, kako pojedinca i zajednice, tako i učionice i žrtve. Otpornost se sagledava u različitim dimenzijama čovekove egzistencije, a ne samo kao sposobnost adaptacije na teške okolnosti. To je način da se razvijanjem slobode, odgovornosti, samosvesti i saosećanja razrešavaju konflikti u pravcu ostvarivanja buduće zajedničke dobrobiti. Složenost ovih procesa ukazuje na značaj društvenih, kulturnih i institucionalnih karakteristika zajednice oličene u pristupu ili odsustvu težnje za razvijanjem tolerancije i pomirenja.

Restorativna pravda obuhvata izvinjenje i praštanje u institucionalnoj pravnoj praksi. Sveobuhvatan pristup u sudskom postupku zahteva kontekstualnu pravdu, pre nego konzistentnu pravdu, kao i ozbiljan angažman sa posebnostima specifičnih slučajeva u traženju rešenja problema, te optimalnih pravnih lekova za sve nepravde koje se kriju iza tih posebnosti a što je komplikovano postići (Braithwaite, 2002). Pitanje o tome šta je prava kazna, zamenjuje se pitanjem o pravom rešenju problema, jer je "pravo kažnjavanje" po retributivnoj teoriji, najčešće loše rešenje za problem. Restorativna pravda promoviše reintegraciju učinilaca u zajednicu potvrđivanjem njihove vrednosti kao ljudskih bića, putem njihovog redefinisanja kao podjednako vrednih građana, nasuprot javnom poniženju i osudi (Harris et al., 2004). Centralna premisa restorativne pravde konstruisana je u komunitarističkoj teorijskoj tradiciji, jer su ključni akteri u restorativnom procesu žrtva i učinilac, ali i sama zajednica, pa bi zbog toga, kada je to moguće, u proces za otklanjanje posledica krivičnog dela, trebalo uključiti sve aktere tako što će se istovremeno pružati pomoć i

podrška potrebna i žrtvi i učiniocu, jer je to način da zajednica bude angažovana u restorativnom procesu (Bulatović, 2015: 138).

Popravljanje štete podrazumeva odgovornost i obaveze. Prihvatanje odgovornosti podrazumeva obavezu učinioca da štetu popravi u što je moguće većoj meri (na primer, putem izvinjenja, stvarne ili simbolične naknade štete, radom u korist žrtve ili zajednice i slično). Osim štete nastale usled izvršenja, krivično delo stvara određene obaveze i za zajednicu koja je odgovorna za pružanje podrške žrtvi, za vođenje računa o blagostanju svojih članova i za podržavanje napora usmerenih ka (re)integrisanju učinioca u lokalnu zajednicu, što takođe može da doprinese i saniranju posledica krivičnog dela, odnosno popravljanju štete i narušenih odnos (Ćopić, 2015: 58). Traganje za izražavanjem kajanja i istinskog izvinjenja predstavlja sastavni deo svih savremenih penoloških teorija. Izvinjenje i kajanje u uspostavljanju pravde imaju veliki značaj kao jedna od centralnih dinamika u pomirenju žrtve i učinioca. Restorativni pristupi naglašavaju kretanje u odnosima između žrtve i učinioca kao katalizator za transformaciju oba. Ti odnosi imaju kvalitet dinamičkog procesa zasnovanog na osećaju koji proističe iz interakcije sa okolnostima, aktivnostima i psihološkim resursima.

Društvena dobrobit se pozicionira kao ključni element društvene kohezije, tj. osnovne strukture društva, svojevrsne "društvene tkanice" koju čine društvena jednakost, društveni kapital i poverenje kao refleksija spremnosti članova društva da međusobno sarađuju kako bi preživeli i povećavali društveno blagostanje. Da bi opstali na okupu, tj. da se tkanica ne bi pocepala, elementi koji je čine moraju biti funkcionalni. Kvalitet društvene tkanice zasnovan je na ravnomernosti i pravilnosti "tkanja", tj. izgradnji konsenzusa u društvu zarad regulisanja i upravljanja odnosima među članovima društva, a direktno je proporcionalan kapacitetu društva da se suprotstavi devijantnim društvenim pojavama kao što su nasilje i kriminal. U formiranju društvene kohezije učestvuju različiti faktori poput kvaliteta vlasti na svim nivoima društvene zajednice (lokalnom, nacionalnom, međunarodnom), organizaciono rukovođenje i distribucija resursa ili kvalitet usluga i postojanje različitih vidova podrške članovima zajednice koji imaju potrebu za njom.

Dinamička priroda dobrobiti podrazumeva da njen visok nivo omogućava da bolje odgovorimo na izazove, da se na inovativan i konstruktivan način angažujemo u odnosima s drugim ljudima i nosimo sa svetom koji nas okružuje. Ako dobrobit odredimo kao visoko uspešan način da postignemo dobre ishode u brojnim različitim oblastima života, postizanje dobrobiti je krajnji cilj ljudskih napora i realizacija društvene transformacije.

LITERATURA

- (1) Allan, A. et al., (2006). Exploration of the association between apology and forgiveness amongst victims of human rights violations. *Behavioral Sciences and the Law*, 24(1): 87-102.
- (2) Armour, M. P., & Umbreit, M.S. (2004). The Paradox of Forgiveness in Restorative Justice. In: Worthington, Jr. (Ed.) *Handbook of Forgiveness*. University of Minnesota: Center for Restorative Justice and Peacemaking, pp. 1-14

- (3) Bangura, Abdul (2005). Post-election conflict resolution in Africa: Lessons from African peace paradigms. In: Adebayo, Akanmu (ed.) *Managing Conflicts in Africa's Democratic Transitions*, Maryland: Lexington Books.
- (4) Baumeister, R. F., Exline, J. J., Sommer, K. L. (1998). The victim role, grudge theory, and two dimensions of forgiveness. In: Worthington, E. L. Jr. (ed.), *Dimensions of Forgiveness: Psychological Research and Theological Perspectives*, Templeton Foundation Press: Philadelphia, pp. 79–104.
- (5) Baxter., H. (1987). System and Life-World in Habermas's "Theory of Communicative Action". *Theory and Society*, 16(1): 39-86.
- (6) Bender H, A. et al. (2007). Use of harsh physical discipline and developmental outcomes in adolescence, *Development and Psychopathology*, (19): 227–42.
- (7) Bonanno, G. A., Papa, A., & O'Neill, K. (2001). Loss and human resilience. *Applied and Preventive Psychology*, (10): 193–206.
- (8) Breithwaite, J. (2003). Restorative Justice and a Better Future, In: Johnstone, G. (ed.) *A Restorative Justice Reader – texts, sources, context*. pp. 83-97. Devon: Willan Publisher.
- (9) Butelliere, H. (2003). Victimization and Restorative Justice: moral background and Political Consequences. In: Walgrave, L. (ed.) *Restorative Justice and the Law*, Devon: Willan Publishing, pp. 19-30.
- (10) Bulatović, A. (2015). Restorativna pravda i odnos učinioca i žrtve krivičnog dela. *Temida*, 18(3-4): 131-143
- (11) Cariello, M. D. (1999). Forgiveness and the Criminal Law: Forgiveness Through Medicinal Punishment. *Urban Law Journal*, 27(5): 1607-1612
- (12) Celermajor, D. (2008). Apology and the possibility of ethical politics, *Journal of Cultural and Religious Theory*, 9(1): 14-34.
- (13) Coyle, C. T., Enright, R. D. (1997). Forgiveness intervention with post abortion men. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65(6): 1042-1046.
- (14) Cragg, W. (1992). *The practice of punishment*. London: Rutledge.
- (15) DiBlasio, F. A. (1998). The use of decision-based forgiveness intervention within intergenerational family therapy. *Journal of Family Therapy*, 20: 77–94.
- (16) Dickey, W. J. (1998). Forgiveness and crime: The possibilities of restorative justice. R. D. Enright and J. North (Eds.). *Exploring forgiveness* (pp. 106-120). Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- (17) Dominello, F. (2014). Protecting the Right to Be a 'Bigot' in the Wake of the 'Apology to Australia's Indigenous Peoples'. *Macquarie Law Journal*, Vol. 14, pp. 47-71. Available on: <https://ssrn.com/abstract=2631311>
- (18) Enright D. R., Coyle T. C. (1998). Researching the Process Model of Forgiveness within Psychological Interventions. In: Everett, L. Worthington (Ed), *Dimensions of Forgiveness: Psychological Research and Theological Perspectives*. Templeton Foundation Press.
- (19) Enright, R. D. & Kittle, B. A. (1999). Forgiveness in Psychology and law: The Meeting of Moral Development and Restorative Justice. *Fordham Urban Law Journal*, 27(5): 1620-1631
- (20) Field, C., Zander, J., Hall, G. (2013). Forgiveness is a Present to Yourself as Well: An Interpersonal Model of Forgiveness in Victims of Violent Crime. *International Review of Victimology*, 19(3): 235-247.
- (21) Flanagan, B. (1992). *Forgiving the unforgivable*. Macmillan: New York
- (22) Fow, N. R. (1996). The phenomenology of forgiveness and reconciliation. *Journal of Phenomenological Psychology*, 27, pp. 19-234.
- (23) Freedman, S. R., Enright, R. D. (1996). Forgiveness as an intervention goal with incest survivors. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, pp. 983-992.

- (24) Gehm, J. B. (2003). The Function of Apology in the Criminal Justice System. A *Restorative Justice Reader*. G. Johnstone. Cullompton, Willan Publishing, pp.280-285.
- (25) Gehm, J. R. (1991). The function of forgiveness in the criminal justice system. In J. Messmer & H-U, Otto (Eds). *Restorative justice on trial: Pitfalls and potentials of victim-offender mediation* international research perspectives (pp. 541-550). Boston: Kluwer Academic Publishers
- (26) Gill, K. (2000). The Moral Function of an Apology. *Philosophical Forum*, 31(1):11-27.
- (27) Goffman, E. (1971). *Relations in public: Microstudies of the public order*. New York: Basic Books.
- (28) Gordon, K. C., Baucom, D. H., Snyder, D. K. (2000). The use of forgiveness in martial therapy. In: McCullough, M. E., Pargament, K. I. & Thoresen, C. E. (Eds.), *Forgiveness: Theory, Research, and Practice*, Guilford Press, New York. pp. 203–227.
- (29) Govier, T., Verwoerd, W. (2002). The Promise and Pitfalls of Apology. *Journal of Social Philosophy*, 33(1): 67-82
- (30) Habermas, J. (1987). *The Theory of Communicative Action* (Thomas McCarthy trans, 1987, original German ed 1981), Vol. 2. Polity Press.
- (31) Ivković, M. (2010). Habermasova koncepcija sistemske kolonizacije sveta života. *Sociologija*. Vol. LII (2010), br. 1. str.1-22.
- (32) Kirmayer, J. L., Dandeneau, S., Marshall, E., Kahen-tonni Phillips, M. & Jessen Williamason, K. (2011). Rethinking Resilience from Indigenous Perspectives. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 56(2): 84-91
- (33) Kittle, B. (1999). Forgiveness in the criminal justice system Necessary element or impossible dream. *The World of Forgiveness*, 2, pp. 3 - 11.
- (34) Lazare, A. (2004). *On apology*. New York: Oxford University Press
- (35) Levinas, E. (1979). *Time and the Other*. Translated by Richard A. Cohen. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- (36) Levinas, E. (1979). *Totality and Infinity*; trans. Alphonso Lingis, The Hague-Boston- London: Martinus Nijhoff Publishers and Duquesne University Press, 1969; 2nd edition, 1979; Springer, 1980 (in English).
- (37) Levine, S. (2003). Psychological and social aspects of resilience: a shyntesis of risks and resuorces. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 5(3): 273–280.
- (38) McCormick, N. (1978). *Legal Reasoning and Legal Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- (39) Macleod, L. (2008). *A Time for Apologies: The Legal and Ethical Implications of Apologies in Civil Cases*. Cornwall Public Inquiry, Phase 2 Research and Policy Paper; Final Paper April 12, 2008, Available at: www.attorneygeneral.jus.gov.on.ca/inquiries/cornwall/en/report/research papers/Phase 2 RP/3Macleod_Apologies
- (40) Malcolm, W. M., Greenberg, L. S. (2000). Forgiveness as a process of change in individual psychotherapy. In: McCullough, M. E., Pargament, K. I., Thoresen, C. E. (eds.), *Forgiveness: Theory, Research, and Practice*, pp. 179–202. Guildford Press, New York
- (41) Masten, A. S., Reed, M. G. (2002). Resilience in development. In: C. R. Snyder, S. J. Lopez (Eds.), *The Handbook of Positive Psychology*, New York: Oxford University Press, pp. 74-88.
- (42) McCullough, E. M. (2000). Forgiveness as human strength: Theory, measurement, and links to well-being. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19(1): 43-55
- (43) Minow, M. (1998). *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History After Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press.
- (44) O'Hara, E. A. (2003). Victims and Criminal Punishment. Conference: Owen D. Jones, Law and Behavioral Biology 5 (October 27, 2003) Conference hosted by the

- Gruter Institute for Law and the Behavioral Sciences in Squaw Valley, California, and Symposium participants at Chicago-Kent School of Law.
- (45) O'Hara, E. A. (2004). Apology and Thick Trust: What Spouse Abusers and Negligent Doctors Might Have in Common. *Chicago-Kent Law Review*. 79:1055. Available on: <http://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol79/iss3/27>
 - (46) Pavićević, O. (2016). *Otpornost i moralno delanje*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 - (47) Raymond, G. H., Petersen, L. R. (ed.) (2001). *Forgiveness and Reconciliation, Religion, Public Policy and Conflict Transformation*, Introduction (pp. 1-3). Templeton Foundation Press.
 - (48) Regehr, C., Gutheil, T. (2002). Apology, justice, and trauma recovery. *Journal of the American Academy of Psychiatry and Law*, 30, 425-430.
 - (49) Smith, N. (2008). *I Was Wrong: The Meanings of Apologies*. Cambridge University Press.
 - (50) Struthers, C. W., et al. (2014). The role of victim embarrassment in explaining why apologies affect reported (but not actual) forgiveness. *Journal of Language and Social Psychology*, 33, pp. 517-525.
 - (51) Tavuchis, N. (1991). *Mea Culpa: A Sociology of Apology and Reconciliation*. Stanford. CA: Stanford University Press.
 - (52) Trkulja, T. (2015). Social Resilience as a Theoretical Approach to Social Sustainability. *Defendologija*, 36(2): 47-60.
 - (53) Turiel, E. (2014). Morality, epistemology, development, and social opposition. In: M. Killen, J. G. Smetana (eds.), *Handbook of moral development* (2nd Ed.), pp. 3–22. New York, NY: Psychology Press.
 - (54) Umbreit, M. S. (2001). *Handbook of victim offender mediation*. San Francisco: Jossey-Bass.
 - (55) Umbreit, M. S., Vos, B., Coates, R. B., & Brown, K. A. (2003). *Facing violence: The path of restorative justice and dialogue*. Monsey NY: Criminal Justice Press.
 - (56) Ungar, M. (2011). Why Apologies are Overrated "I am so sorry for the harm I have caused" Rather than seeking forgiveness, how about making things right instead? *Psychology Today*. Available on: www.psychologytoday.com/blog/nurturing-resilience/201103/why-apologies-are-overrated-i-am-so-sorry-the-harm-i-have-caused
 - (57) Ungar, M. (2008). Resilience across Cultures, *British Journal of Social Work*, 38(2): 218–235.
 - (58) Van Biema, D. (1999). Should all be forgiven? *Time*, March 22. Available on: <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,22227,00.html>
 - (59) Van Dijk, J. (2009). Free the Victim: A Critique of the Western Concept of Victimhood. *International Review of Victimology*, 16(1): 157-177.
 - (60) Van Strokcom, B. (2002). Moral emotions in restorative justice conferences: Managing shame, designing empathy. *Theoretical Criminology*, 6(3): 339-360.
 - (61) Vines, E. P. (2007). The Power of Apology: Mercy, Forgiveness or Corrective Justice in the Civil Liability Arena? UNSW Law Research Paper No. 2007-30; Public Space: *The Journal of Law and Social Justice*, Vol. 1, No. 1, 2007. Available on: <https://ssrn.com/abstract=987424>
 - (62) Wade, N. G., Worthington, E. L., Jr. (2002). Overcoming interpersonal offenses: Is forgiveness the only way to deal with unforgiveness? *Journal of Counseling and Development*, 81(3): 343-353.
 - (63) Weisman, R. (2006). Showing Remorse at the TRC: Towards a Constitutive Approach to Reparative Discourse. *Windsor Yearbook of Access to Justice*, Vol. 24, No. 2. Available on: <https://ssrn.com/abstract=1816450>

- (64) Witvliet, C., Ludwig, T. E., Vander Laan, K. (2001). Granting forgiveness or harbouring grudges: Implications for emotion, physiology, and health. *Psychological Science*, 12(2): 117-123.
- (65) Witvliet, C., Worthington, E. L., Rott, L. M., Sato, A. F., & Ludwig, T. E. (2008). Retributive Justice, Restorative Justice and Forgiveness: An Experimental Psychophysiology Analysis. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44(1): 10-25
- (66) Worthington, E. L. Jr. & Scherer, M. (2004). Forgiveness is an emotion-focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: theory, review, and hypotheses. *Psychology and Health*, 19(3): 385-405.
- (67) Worthington, E. L., Jr. (2003). *Forgiving and Reconciling: Bridges to Wholeness and Hope*. Inter Varsity Press, Downers Grove, IL.
- (68) Worthington, E. L., Jr., Scherer, M. (2004). Forgiveness is an emotion-focused coping strategy that can reduce health risks and promote health resilience: Theory, review, and hypotheses. *Psychology and Health*, 19(3): 385-405
- (69) Worthington, E. L., Jr., Wade, N. G. (1999). The social psychology of unforgiveness and forgiveness and implications for clinical practice. *Journal of Social and Clinical Psychology* 18, 385-418.
- (70) Zehr, H. (1980). *Mediating the victim offender conflict*. Elkert, IN: Mennonite Central Committee Office on Criminal Justice
- (71) Zehr, H. (1985). *Retributive justice, restorative justice*. Mennonite Central Committee, US Office of Criminal Justice.
- (72) Zehr, H. (1990). *Changing lenses*. Scottsdale, PA: Herald Press.

APOLOGY AND FORGIVENESS AS A MECHANISM OF RESILIENCE AND AS A FACTOR IN THE RESTORATIVE PROCESS RESTORATIVE

The relationship between the individual and social level of resilience can also be viewed via apology and forgiveness as a factor in the initiation and design of the restorative process. Reviewing the key components of the apology and forgiveness process provides an insight into the relationship between the moral and legal basis of apology, as outlined by the perspective of the interaction between moral values that dominate in the society and its legal system. Analyzing the process of apology and forgiveness in the framework of individual, social and legal communication, the authors find arguments that point to the significance of this process for developing resistance within the framework of social and legal practice relying on the principles of restorative justice. The aim of the paper is to suggest that individual resistance based on morality is one of the factors of social competence.

*KEY WORDS: apologizing / forgiving / resilience / restorative
justice / social interaction*

PRIVREDNA KRIVIČNA DELA U PRAVU REPUBLIKE SRBIJE

Vladimir Miletić*
Prvi osnovni sud u Beogradu

U radu se analiziraju sa aspekta pravne teorije i sudske prakse pojam, karakteristike i sistematika privrednih krivičnih dela prema novim zakonskim rešenjima u Republici Srbiji. Radi se o izuzetno društveno opasnim oblicima protivpravnih ponašanja odgovornih lica, pravnih lica, ali i fizičkih lica kojima se krše propisi u oblasti privrednog poslovanja uopšte ili u pojedinim oblastima privrede (trgovina, proizvodnja, platni promet, finansijski ili fiskalni sistem, osiguranje itd.) i kojima se prouzrokuje šteta imovini drugih pravnih lica ili društvenoj zajednici u celini. Krivična dela protiv privrede su najteži oblici privredne delinkvencije gde još spadaju i privredni prestupi i privredni prekršaji za čije su učinioce propisane kazne zatvora, novčane kazne i mere bezbednosti.

KLJUČNE REČI: zakon / privreda / povreda / ugrožavanje / krivično delo / odgovornost / sankcija

UVOD

Od najstarijih vremena istorija beleži različite slučajeve pojavnog ispoljavanja kažnjivih, protivpravnih i zabranjenih ponašanja (Orlović, 2013:28-51) pojedinaca i grupa u raznim sferama društvenog života, a posebno u oblasti privređivanja, poslovanja, proizvodnje i prometa dobara i vršenja usluga, odnosno u oblasti obezbeđenja javnog reda i mira, bezbednosti javnog saobraćaja ili zaštite životne sredine. Sva ta nedozvoljena, zabranjena i kažnjiva ponašanja u oblasti društvenih

* E-mail: vlad.miletic@gmail.com

odnosa, uopšte mogu se nazvati jednim zbirnim imenom – javnopravni delikti, kazneni delikti ili delinkvencija.

O pojmu privredne delinkvencije, iako se radi o staroj pojavi, jer je nastankom privrede nastala i prva društvena organizacija u obliku države – u savremenoj (pa i starijoj) krivičnom pravnoj, kriminološkoj, bezbednosnoj, socijalno-patološkoj literaturi ne postoji jedinstveno shvatanje. Šta više često se pojam privredna delinkvencija zamenjuje pojmom ekonomske (ili čak finansijske) delinkvencije. Tako se pod privrednom delinkvencijom podrazumevaju sva kažnjiva dela koja su usmerena na zloupotrebe i druge vidove protivpravnosti u vezi sa organizacijom i funkcionisanjem privrednog sistema i finansijskog poslovanja (Stevanović, 2013:101-103). Postoje i takva shvatanja (Bošković, 1998: 283-288) koja razlikuju privrednu delinkvenciju u širem i u užem smislu. U širem smislu privredna delinkvencija obuhvata sva protivpravna ponašanja koja su izvršena na štetu društvene imovine (ova shvatanja su posebno bila zastupljena u bivšoj SFR Jugoslaviji kako bi se istakao povišeni stepen pravne zaštite društvene imovine). U užem smislu privredna delinkvencija obuhvata samo kažnjiva, zabranjena, protivpravna ponašanja koja su upravljena protiv privrede, odnosno protiv organizovanja, upravljanja i funkcionisanja privrednog sistema države.

Ekonomska ili privredna delinkvencija (Novoselec, 2001: 71-86) podrazumeva sve oblike kriminalne aktivnosti koje su usmerene protiv ekonomskog sistema i njegovog funkcionisanja, bez obzira da li su preduzete u sklopu ekonomskog poslovanja ili izvan njega. No, u teoriji ima i takvih shvatanja koja smatraju da je pojam ekonomske delinkvencije uže sadržine od privredne delinkvencije. Prema ovom shvatanju ekonomsku delinkvenciju čine nedozvoljene aktivnosti usmerene isključivo protiv ekonomskih odnosa, dok privredna delinkvencija pored ovako shvaćene ekonomske delinkvencije obuhvata i delikte protiv službene dužnosti u privredi, pa čak i imovinsku delinkvenciju.

1. KARAKTERISTIKE PRIVREDNE DELINKVENCije

Nesto je manje neslaganja među teoretičarima kada se analiziraju karakteristike privredne delinkvencije. To je i logično jer navođenje više ili manje karakteristika nije od većeg značaja prilikom određivanja sadržine ove vrste delinkvencije (Bedi, 2013: 412-429).

Kada govorimo o privrednoj delinkvenciji (Sučević, 1997: 171-173) onda na prvom mestu ističemo da ona obuhvata sveukupnost protivpravnih, društveno nedopuštenih, zabranjenih i kažnjivih ponašanja pojedinaca ili pravnih lica koja su upravljena na zajednička društvena dobra ili vrednosti. Ta društvena dobra predstavljaju, zapravo, objekt zaštite privredne delinkvencije. Njega čini skup različitih društvenih vrednosti i interesa kao što su: 1) privreda (kao sveukupnost privrednih aktivnosti domaćih i inostranih privrednih subjekata), 2) jedinstveno tržište u smislu nesmetanog kretanja robe, sredstava, novca i ljudi, 3) poreski i carinski sistem kao deo monetarno-fiskalnog sistema, 4) poslovanje (unutrašnji

robni promet i spoljnotrgovinsko poslovanje) i 5) sigurnost platnog prometa kao osnova, baza finansijskog sistema države (Novoselec, 2007: 371-434).

Pod privredom (Pavišić, Grozdanić, Veić, 2007: 213-221) se podrazumeva skup delatnosti kojima se ostvaruje proizvodnja i raspodela dobara i vrše usluge neophodne za život ljudi. Proizvodnja je uslov postojanja društva i pokretač njegovog razvoja. Kao takva ona predstavlja neprekidan proces kojim se zadovoljavaju ljudske potrebe za dobrima i uslugama, a s druge strane kojim se stvaraju uslovi za opstanak, pa i dalji razvoj društva u celini. Odnosi koji vladaju u procesu proizvodnje, vršenja usluga i raspodele dobara predstavljaju najvažnije društvene odnose. To je i razlog zašto se ovi odnosi ne prepuštaju stihiji, već se organizovano uređuju i usmeravaju. Tako sistematski uređeni odnosi, koji se zasnivaju na određenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, čine privredni sistem države (Kovčo Vukadin, 2007: 435-493).

Dakle, privredna delinkvencija je uperena upravo protiv društvenih odnosa koji vladaju u procesu proizvodnje, vršenja usluga i raspodele dobara. To su različite delatnosti kojima se povređuje, ugrožava ili ometa normalan i zakonit tok procesa proizvodnje, udruživanje rada i sredstava i slobodno odvijanje poslovanja i prometa robe i usluga na celokupnoj teritoriji države ili ugrožava poverenje u novac, znakove za vrednost i hartije od vrednosti (sigurnost platnog prometa) ili se pak, povređuju pojedina privredna dobra. Poseban značaj sa aspekta pravne zaštite imaju carinski i poreski sistem kao važan segment monetarno-fiskalnog sistema države u celini.

Danas privrednu delinkvenciju karakteriše izuzetno veliki broj različitih oblika i vidova ispoljavanja protivpravnih ponašanja pojedinaca i pravnih lica koja su usmerena protiv privrede u celini ili njenih pojedinih vidova, segmenata. Šta više uočava se i tendencija povećanja broja ove vrste delikata zbog sve dinamičnijih privrednih odnosa i privrednog poslovanja. Ta tendencija je prisutna u gotovo svim savremenim zakonodavstvima, pa tako i u zakonodavstvu Republike Srbije na početku trećeg milenijuma, i odraz je sve većeg umnožavanja privrednih delatnosti i njihovog širenja na nove prostore, uz istovremeno umnožavanje, širenje, ekspanziju, pa i internacionalizaciju nezakonitih i protivpravnih radnji sa ciljem da se brzo i na lak način pribavi protivpravna imovinska korist. Promene koje su nužna karakteristika razvoja privrede dovode i do promena u oblasti inkriminacija tako da je ovde prisutna velika dinamika u sferi određivanja broja, obima, sadržine i oblika ispoljavanja privredne delinkvencije (Pavlović, 1996: 233-268). To ukazuje da privredna delinkvencija (Kaleb, 2006: 67-91) pokazuje izuzetno veliku prilagodljivost savremenim privrednim kretanjima i to ne samo u pojedinim državama, već i u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Prikrivenost privredne delinkvencije se ispoljava u vidu izuzetno velike "tamne" ili "sive" brojke. To znači da iskazani podaci o kretanju, obimu, strukturi i dinamici ove vrste delinkvencije retko kada odgovaraju stvarnom stanju u društvu, u životu. Ova je karakteristika (Orlović, Pajčić, 2007: 695-738) posledica, između ostalog, i čvrste povezanosti svih subjekata u okviru ekonomskih (privrednih) odnosa, dugotrajnosti tih odnosa, interesnoj povezanosti i sl. Pored toga, ove subjekte karakteriše i prilično "dobro" poznavanje zakonskih i podzakonskih propisa koji uređuju privredno

poslovanje, tako da svoju nedozvoljenu aktivnost najčešće i usmeravaju upravo ka marginama dozvoljenog privrednog poslovanja koristeći određene praznine, nedorečenosti, nelogičnosti, pa i česte izmene privrednih propisa koji su neumitni pratilac brzog ekonomskog razvoja (Novosel, 2007: 739-783).

Privrednu delinkvenciju dalje, karakteriše postojanje blanketnih privrednih propisa (Vešović, 1981: 30-38). Za utvrđivanje postojanja i vrste nekog od delikata potrebno je da se konsultuje neki drugi zakon ili podzakonski propis iz oblasti privrednog prava ili privrednog poslovanja, odnosno drugi opšti akt. Radnja izvršenja se u ovim slučajevima sastoji upravo u postupanju protivno tim drugim propisima, njihovom svesnom kršenju ili nepostupanju po njima.

Privredna delinkvencija (Derenčinović, 2003: 3-9) ima karakter *delicta propria*. Radi se, naime, o deliktima koji mogu biti učinjeni samo od određenih lica, dakle, lica koja imaju određeno zakonom predviđeno svojstvo odgovornog lica u privrednom društvu ili drugom privrednom subjektu (Terek, 1998: 144-146), domaće ili strano službeno lice. Najveći broj ovih dela se može učiniti samo u postupanju preduzeća, ustanova ili organizacija koje obavljaju privrednu delatnost (Jovašević, 2017: 195-208.). Privrednu delinkvenciju (Selinšek, 2006: 78-101) čine različite vrste delikata zavisno od vrste objekta zaštite, obima i intenziteta nastale posledice, svojstva učinoca, načina i sredstva izvršenja dela.

2. VRSTE PRIVREDNIH DELIKATA

Pojedini oblici javnopravnih delikata postojali su, dakle, od najstarijih vremena i u svim periodima razvoja društvene zajednice, odnosno u svim društvenim sistemima. No, danas, obzirom na obim u kome se vrše, na njihovu raznovrsnost, opasnost ugrožavanja ili povrede zaštićenih dobara i veliku prouzrokovanu materijalnu štetu pojedincima, pravnim licima, pa i čitavoj društvenoj zajednici, ovi delikti, posebno u oblasti privrede u celini ili njenim pojedinim segmentima, vidovima ili oblastima poslovanja dobijaju poseban značaj i pobuđuju posebnu pažnju ne samo stručne, već i opšte javnosti, pa i celog društva. Sva ta interesovanja i naponi samo su rezultat traženja odgovora na pitanje na koji se način, kojim merama i kojim sredstvima društvo može i mora blagovremeno, na zakonit, efikasan i kvalitetan način uspešno suprotstaviti svim oblicima i vidovima delinkvencije uopšte, pa tako i privredne delinkvencije.

Jedna od mera koju društvo ima na raspolaganju u borbi sa nabujalim i naraslim oblicima i vidovima kršenja propisa u oblasti društvenog i privrednog života jeste i privredno kazneno pravo (Simović, Jovašević, Simović, 2016: 2-5) u najširem smislu reči. Ovo kazneno pravo (Petrović, Jovašević, Ferhatović, 2016: 13-16) propisuje sistem delikata, određuje pravila o odgovornosti i kažnjivosti njihovih učinilaca za različite privredne delikte i uređuje postupak izricanja i izvršenja sankcija prema učiniocima ovih kažnjivih dela. U tom smislu pozitivno kazneno pravo (Jovašević, 2012: 241-262) Republike Srbije danas karakteriše postojanje tri vrste delikata – kažnjivih ponašanja. To su: a) krivična dela, b) privredni prestupi i c) prekršaji. Materija svake od ove tri vrste javnopravnih delikata regulisana je propisima

posebne oblasti kaznenog prava, pri čemu pored niza sličnosti ili identičnih rešenja, ove grane prava moraju da izgrađuju i primenjuju specifične načine, metode i sredstva borbe protiv učinilaca kažnjivih ponašanja, primenjujući pri tome i posebna pravila postupanja. Postojanje tri vrste kažnjivih dela u savremenom kaznenom pravu Republike Srbije rezultat je, na prvom mestu, određenih specifičnih društvenih potreba i koncepcija koje su u tom pogledu usvojene u konkretnom društvenom, pravnom i privrednom sistemu i načina njegovog reagovanja na nedozvoljena i kažnjiva ponašanja pojedinaca i pravnih lica u cilju zaštite prava, sloboda i interesa društva kao zajednice, pravnih lica, ali i svakog pojedinca.

Privredna delinkvencija, dakle, predstavlja sveukupnost protivpravnih, zabranjenih, kažnjivih ponašanja fizičkih i pravnih lica kojima se krše zakoni, drugi propisi i opšti akti u oblasti privrednog poslovanja i kojima se prouzrokuje šteta (najčešće imovinskog, materijalnog karaktera) drugim fizičkim i pravnim licima, pa i celoj državi, odnosno međunarodnoj zajednici u celini. To su različiti oblici ispoljavanja činjenja (Selinšek, 2007: 218-221) ili nečinjenja (propuštanja) kojima fizička ili pravna lica kao subjekti privrednog poslovanja u većoj ili manjoj mjeri prouzrokuju povrede ili ugrožavaju privredu u celini ili pojedine vidove, segmente privrednog poslovanja (carinski sistem, fiskalni – poreski sistem, finansijski sistem, trgovinu, proizvodnju, unutrašnji robni promet, spoljnotrgovinsko poslovanje, osiguranje itd).

No, napadajući privredna dobra, vrednosti ili interese kršenjem, povredom propisa iz oblasti privrednog poslovanja, istovremeno se povređuje ili ugrožava i imovina, odnosno imovinska prava i interesi drugih fizičkih ili pravnih lica ili čak države u celini čime se prouzrokuje imovinska šteta većem ili manjem iznosu (Jovašević, Ikanović, 2012: 213-221). Sva ta različita ponašanja koja se odvijaju u oblasti povrede, narušavanja ili kršenja pravila privrednog poslovanja, odnosno njegovog zakonitog, efikasnog, kvalitetnog i blagovremenog funkcionisanja predstavljaju različite vrste delikata - kaznenih dela.

3. POJAM I KARAKTERISTIKE PRIVREDNIH KRIVIČNIH DELA

Najteži oblik privredne delinkvencije predstavljaju privredna krivična dela. To su krivična dela protiv privrede koja su predviđena u: a) Krivičnom zakoniku iz 2005.godine¹ u glavi dvadeset drugoj i b) sporednom, pomoćnom ili dopunskom krivičnom zakonodavstvu. Kao što i sam naziv ove glave kaže, objekt zaštite ovih privrednih krivičnih djela je trojako određen. To su (Jovašević, 2017: 156-162): 1) privreda (kao sveukupnost privrednih aktivnosti domaćih i inostranih privrednih subjekata), 2) jedinstveno tržište Republike Srbije u smislu nesmetanog kretanja robe, sredstava, novca i ljudi i 3) finansijski, poreski i carinski sistem.

Pod privredom (Gačić, 1989: 39-41) se podrazumijeva skup delatnosti kojima se ostvaruje proizvodnja i raspodela dobara i vrše usluge neophodne za život ljudi.

¹ Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016.

Proizvodnja je uslov postojanja društva i pokretač njegovog razvoja. Kao takva ona predstavlja neprekidan proces kojim se zadovoljavaju ljudske potrebe za dobrima i uslugama, a s druge strane, kojim se stvaraju uslovi za opstanak, pa i dalji razvoj društva u celini. Odnosi koji vladaju u procesu proizvodnje, vršenja usluga i raspodele dobara predstavljaju najvažnije društvene odnose. To je i razlog zašto se ovi odnosi ne prepuštaju stihiji, već se organizovano uređuju i usmjeravaju. Tako sistematski uređeni odnosi, koji se zasnivaju na određenom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, čine privredni sistem države (Kovčo Vukadin, 2007: 435-493).

Krivična djela protiv privrede su uperena upravo protiv društvenih odnosa koji vladaju u procesu proizvodnje, vršenja usluga i raspodele dobara. To su različite delatnosti kojima se povređuje, ugrožava ili ometa normalan i zakonit tok procesa proizvodnje, udruživanje rada i sredstava i slobodno odvijanje poslovanja i prometa robe i usluga na celokupnoj teritoriji Republike Srbije ili ugrožava poverenje u novac, znakove za vrednost i hartije od vrednosti (sigurnost platnog prometa) ili se pak, povređuju pojedina privredna dobra (Orlović, 2009: 1-25). Poseban značaj sa aspekta krivičnopravne zaštite imaju carinski i poreski sistem kao važan segment monetarno-fiskalnog sistema države u celini (Ibrahimpasić, 1956: 55-62).

Krivična dela protiv privrede treba razlikovati od privrednog kriminaliteta (Daničić, 2007: 1055-1078). U privredni kriminalitet spadaju, pored krivičnih dela iz ove glave Krivičnog zakonika, i krivična dela koja su predviđena u drugim glavama Zakonika, ali kojima se pored privrede napadaju i druga društvena dobra i vrednosti koja imaju pretežniji, prevalentniji značaj, pa su ona i sistematizovana u druge odgovarajuće glave kao krivična dela protiv npr. (imovine, službene dužnosti, životne sredine, opšte sigurnosti ljudi i imovine, bezbednosti javnog saobraćaja itd.). Prema tome, privredni kriminalitet je širi pojam od krivičnih dela protiv privrede. U privredni kriminalitet, pored krivičnih dela protiv privrede, ulaze i sva druga krivična dela kojima se ugrožavaju odnosi u privredi ili nanosi šteta privrednom poslovanju ili njenim dobrima, bilo da su predviđena u osnovnom krivičnom zakonodavstvu ili u sporednom, pomoćnom ili dopunskom krivičnom zakonodavstvu.

Pored krivičnih dela kojima se ugrožavaju privredni odnosi, dobra i vrednosti postoje i druge kažnjive delatnosti kojima se ostvaruju iste posledice. To su privredni prestupi i privredni prekršaji koji predstavljaju delatnosti pravnih lica i njihovih odgovornih lica kojima se povređuju pravne zabrane u oblasti privrednog poslovanja.

Veći broj krivičnih dela iz ove glave ima blanketni karakter (Vešović, 1981: 30-38). Za utvrđivanje bića tih dela potrebno je da se konsultuje drugi zakon ili podzakonski propis iz oblasti privrednog prava ili privrednog poslovanja, odnosno drugi opšti akt. Takva dela su npr. poreska utaja, nedozvoljena trgovina, nedozvoljena proizvodnja, kao i sva ostala dela gdje je upotrebljen izraz "neovlašćeno" ili "nedozvoljeno". Radnja izvršenja se ovde sastoji upravo u postupanju protivno tim drugim propisima, njihovom svesnom kršenju ili nepostupanju po njima.

Neka dela iz ove glave imaju karakter *delicta propria*, jer mogu biti učinjena samo od određenih lica, lica koje imaju određeno zakonom predviđeno svojstvo

odgovornog lica u preduzeću ili drugom privrednom subjektu (Terek, 1998: 144-146). Najveći broj ovih dela se može učiniti samo u postupanju preduzeća, ustanova ili organizacija koje obavljaju privrednu delatnost (Orlović, Pajčić, 2007: 695-738), a to je prema članu 112. stav 21a. KZ svaka delatnost proizvodnje i prometa roba, vršenja usluga i obavljanja drugih delatnosti na tržištu radi sticanja dobiti ili ostvarivanja drugog ekonomskog interesa.

Kao odgovorno lice (Rogić Hadžalić, Novosel, 2006: 56-98) u smislu učinioca ovih dela prema članu 112. stav 5. KZ (posle novele iz decembra 2012.godine) smatra se lice koje na osnovu zakona, propisa ili ovlašćenja vrši određene poslove upravljanja, nadzora ili druge poslove iz delatnosti pravnog lica, zatim lice kome je faktički povereno obavljanje tih poslova, kao i službeno lice ako se ne radi o krivičnim delima protiv službene dužnosti.

Privredna krivična dela (Novoselec, 2009: 78-92) ili krivična dela protiv privrede, poslovanja, sigurnosti platnog prometa, jedinstva tržišta, te krivična djela iz oblasti carina ili oblasti poreza su uglavnom umišljajna dela. Iz nehata može biti učinjen samo mali broj dela: prouzrokovanje stečaja, odavanje poslovne tajne, pranje novca.

4. SISTEMATIKA PRIVREDNIH KRIVIČNIH DELA

Privredna krivična dela u krivičnopravnom sistemu Republike Srbije predstavljaju izuzetno brojna krivična dela. Tako ih Krivični zakonik predviđa u glavi dvadesetdrugoj, u odredbama čl. 223-245. KZ. Pošto se radi o velikom broju inkriminacija, moguće je izvršiti njihovu deobu prema različitim kriterijumima.

Prva je podela privrednih krivičnih dela prema izvoru, pa se razlikuju: a) krivična dela predviđena u Krivičnom zakoniku – osnovna, prava ili apsolutna privredna krivična dela i b) krivična dela predviđena u sporednom, pomoćnom, dopunskom krivičnom zakonodavstvu – dopunska, nepravna ili relativna privredna krivična dela.

Sledeća deoba privrednih krivičnih dela se može izvršiti njihovom neposrednom objektu zaštite. Tako se privredna krivična dela se mogu sistematizovati na: 1) opšta privredna krivična dela – krivična dela koja se mogu izvršiti u svim oblastima privrede i privrednog poslovanja, b) monetarna (finansijska) krivična dela – krivična dela koja za objekt zaštite imaju monetarni ili finansijski sistem, c) fiskalna krivična dela – krivična dela koja za objekt zaštite imaju poreski i carinski, dakle, fiskalni sistem, d) stečajna krivična dela - krivična dela koja za objekt zaštite imaju zakonito sprovođenje stečaja privrednih subjekata, e) privatizaciona krivična dela - krivična dela koja za objekt zaštite imaju zakonito sprovođenje postupka privatizacije preduzeća i drugih privrednih subjekata, f) berzovna krivična dela – krivična dela koja za objekt zaštite imaju zakonito funkcionisanje berzanskog poslovanja i g) trgovačka krivična dela – privredna krivična dela koja za objekt zaštite imaju zakonito odvijanje trgovine.

Sledeća je deoba privrednih krivičnih dela na (Jovašević, 2012: 241-263): 1) opšta privredna krivična dela- krivična dela koja mogu da se izvrše u svim oblastima privrednog poslovanja ili privrednog života i 2) posebna privredna krivična dela –

krivična dela koja mogu da se izvrše samo u pojedinim, tačno određenim oblastima, segmentima ili vidovima privrednog poslovanja (npr. trgovine, proizvodnje, bankarstva, berze, osiguranja i sl.).

No, privredna krivična dela mogu da se razlikuju i s obzirom na svojstvo njihovog učinioca. Prema ovom kriterijumu sva privredna krivična dela se mogu sistematizovati u dve grupe. To su: 1) privredna krivična dela koja može da izvrši svako lice i 2) privredna krivična dela koja može da izvrši samo određeno lice, lice sa posebnim, specijalnim svojstvom npr. službeno ili odgovorno lice, zastupnik, predstavnik (*delicta propria*).

I konačno, privredna krivična dela možemo sistematizovati s obzirom na oblik krivice učinioca sa kojim preduzima radnju izvršenja. Tako se razlikuju: 1) umišljajna privredna krivična dela – koja se preduzimaju sa umišljajem i koja su brojnija, gde se opet izdvajaju krivična dela koja se preduzimaju sa direktnim umišljajem (gde je namera, cilj, pobuda učinioca elemenat njihovog bića) i 2) nehatna privredna krivična dela – koja se preduzimaju sa nehatom kao blažim oblikom krivice npr.: pranje novca, prouzrokovanje stečaja, odavanje poslovne tajne.

ZAKLJUČAK

Od najstarijih vremena istorija beleži različite slučajeve pojavnog ispoljavanja kažnjivih, protivpravnih i zabranjenih ponašanja pojedinaca i grupa u raznim sferama društvenog života, a posebno u oblasti privređivanja, poslovanja, proizvodnje i prometa dobara i vršenja usluga. Ukupnost takvih nedozvoljenih, zabranjenih i kažnjivih ponašanja fizičkih i pravnih lica u oblasti privrede, poslovanja naziva se privredna, ekonomska ili finansijska delinkvencija.

O pojmu privredne delinkvencije, iako se radi o staroj pojavi, jer je nastankom privrede nastala i prva društvena organizacija u obliku države, u literaturi ne postoji jedinstveno shvatanje. Tako se najčešće pod privrednom delinkvencijom podrazumevaju sva kažnjiva dela koja su usmerena na zloupotrebe i druge vidove protivpravnosti u vezi sa organizacijom i funkcionisanjem privrednog sistema i finansijskog poslovanja. U okviru ove delinkvencije, zavisno od vrste, prirode, značaja i karaktera delikta, razlikuju se tri vrste kažnjivih dela. To su: a) privredna krivična dela, b) privredni prestupi i c) privredni prekršaji.

Najteži i najopasniji oblici i vidovi ispoljavanja privredne delinkvencije smatraju se krivična dela. Ona su predviđena u Krivičnom zakoniku (prava privredna dela) ili u sporednom, dopunskom krivičnom zakonodavstvu (neprava privredna krivična dela) za čije učinioce –odgovorna lica i pravna lica su propisane kazne i druge vrste krivičnih sankcija. Radi se o veoma brojnoj grupi krivičnih dela sa različitim oblicima ispoljavanja radnje izvršenja (u vidu činjenja – aktivne radnje ili nečinjenja – pasivne radnje), sa različitim posledicama koje se ogledaju na privredu u celini ili pojedine vidove, segmente privrednog poslovanja sa namerom pribavljanja protivpravne imovinske koristi za učinioca ili drugo fizičko ili pravno lice.

LITERATURA

- (1) Bedi, D. (2013). Analiza suzbijanja gospodarskih prijevара u Republici Hrvatskoj, *Policija i sigurnost*, Zagreb, 3, str. 412-429.
- (2) Bošković, M. (1998). *Kriminalistika metodika*, Beograd: Policijska akademija.
- (3) Derenčinović, D. (2003). Sedam pitanja u vezi utvrđivanja pojma odgovorne osobe u hrvatskom kaznenom pravu i sudskoj praksi, *Pravo i porezi*, Zagreb, 9, str. 3-9.
- (4) Gačić, B. (1989). Neki novi pojavni oblici privrednog kriminaliteta, *Pravna misao*, Sarajevo, 9-10, str.39-41.
- (5) Jovašević, D. (2012). Korporativno krivično pravo u Republici Srpskoj, *Pravna riječ*, Banja Luka, 33, str. 241-263.
- (6) Jovašević, D., Ikanović, V. (2012). *Krivično pravo Republike Srpske, Posebni deo*, Banja Luka: Univerzitet Apeiron.
- (7) Jovašević, D. (2017). *Krivično pravo, Posebni deo*, Beograd: Dosije.
- (8) Kaleb, Z. (2006). *Gospodarska kaznena djela iz područja trgovačkih društava i vrijednosnih papira*, Zagreb: Narodne novine.
- (9) Kovčo Vukadin, I. (2007). Gospodarski kriminalitet – kriminološka obilježja, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, 2, str. 435-493.
- (10) Novosel, D. (2007). Financijske istrage i progon počinitelа gospodarskog kriminaliteta, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, 2, str. 739-783.
- (11) Novoselec, P. (2007). Aktualni problemi hrvatskog gospodarskog kaznenog prava, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, 2, str. 371-434.
- (12) Orlović, A., Pajčić, M. (2007). Policijski izvidi kaznenih djela gospodarskog kriminaliteta, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, Zagreb, 2, str. 695-738.
- (13) Orlović, A. (2009). Gospodarski kriminalitet u Kaznenom zakonu – modus operandi, *Policija i sigurnost*, Zagreb, 1, str. 1-25.
- (14) Orlović, A. (2013). *Gospodarski kriminal u Republici Hrvatskoj*, Split: Pravni fakultet.
- (15) Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007). *Komentar Kaznenog zakona*, Zagreb: Narodne novine.
- (16) Pavlović, Š. (1996). Neka pitanja gospodarskog kriminaliteta u Republici Hrvatskoj, *Zbornik radova, Aktualna pitanja hrvatskog gospodarstva i pravne prakse*, Zagreb, str. 233-268.
- (17) Petrović, B., Jovašević, D., Ferhatović, A. (2016). *Krivično pravo 2*, Sarajevo: Pravni fakultet.
- (18) Rogić Hadžalić, D., Novosel, D. (2006). Pokazatelji gospodarskog kriminaliteta 1998-2004.godine, Zagreb: Narodne novine.
- (19) Selinšek, Lj. (2006). *Gospodarsko kazensko pravo*, Ljubljana: Založba GV.
- (20) Selinšek, Lj. (2007). *Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela*, Ljubljana: Založba GV.
- (21) Simović, M., Jovašević, D., Simović, V. (2016). *Privredno kazneno pravo*, Istočno Sarajevo: Pravni fakultet.
- (22) Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/1013, 108/2014 i 94/2016.
- (23) Stevanović, Z. (2013). *Socijalna patologija*, Novi Pazar: Internacionalni univerzitet.
- (24) Terek, D. (1998). Prikaz nekih kaznenih djela vezanih za gospodarsko poslovanje, *Računovodstvo i financije*, Zagreb, 1, str. 144-146.
- (25) Vešović, M. (1981). Problematika blanketnih krivičnih djela na štetu društvene imovine, *Pravna misao*, Sarajevo, 9-10, str.30-38.

ECONOMIC CRIMES UNDER THE LAW OF REPUBLIC OF SERBIA

The author analyzes concept, characteristics, elements, forms of manifestation and system of economic crimes as particular form of public offences in criminal law of the Republic of Serbia from the scope of judicial theory and court practice. Economic crimes are extremely dangerous social forms of illegal misconduct by authorized persons, legal entities and entrepreneurs. In the field of economic and financial businesses in general, but particularly in trade, manufacturing, system of payment, financial or fiscal system, insurance etc., derogation of regulations cause damages and loss to other legal entities' property or community as a whole. Economic crimes are the most difficult form of economic delinquency, including commercial criminal offences and economic offences for which the perpetrators have been fined and suspended sentence and protective measures were imposed.

KEYWORDS: *law/ economy/ violation/ endangerment/ criminal offence/ responsibility / sanction*

OTMICA KAO OBLIK TERORISTIČKOG DELOVANJA

Marko Krstić*

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Policijska uprava u Šapcu

Otmica je postala karakteristična taktika u repertoaru modernog terorizma, gde najozbiljnije preteći životima svojih žrtava, vidovi ovog zločina se kontinuirano intenziviraju, postaju sve ozbiljniji, a svet dosta zabrinut zbog rizika od finansiranja terorizma, gde je ovaj vid terorističkog delovanja postao jedan od najznačajnijih i najefikasnijih terorističkih metoda finansiranja danas. Vršanjem otmica, naročito u prošlosti, teroristi su nastojali da izvrše određeni stepen psihičkog pritiska kako bi postigli promenu politike ili realizovali određene zahteve, poput isplata velikih otkupnina i puštanja drugih terorista iz zatvora. U današnje vreme, otmica za otkup je postala teroristička aktivnost koju obavezno prati finansijska dobit kao jedini cilj, i koja predstavlja njenu pokretačku snagu u poslednjim godinama. Za razliku od drugih terorističkih napada kao npr. bombardovanja gde se žrtve neselektivno biraju, u otmicama su žrtve pažljivo odabrane. Vršeci otmice, u najvećem broju slučajeva, terorističke grupe teže da postignu dve vrste ciljeva: političke ili finansijske, pa će stoga autor u ovom radu nastojati da identifikuje i elaborira karakteristične obrasce terorističkih otmica i uzimanja talaca. Danas su incidenti ove vrste u ekspanziji, jer su teroristi na polju otmica više angažovani nego u prošlosti, mogu se javiti u bilo koje vreme i na bilo kom mestu, i nijedna zajednica ili država nije imuna prema ovoj pojavi.

KLJUČNE REČI: otmica / otkup / taoci / finansijska dobit / politički ustupci

* E-mail: marko.krstic.1982@gmail.com

UVODNA RAZMATRANJA

Terorizam je, svakako, jedna od najozbiljnijih transnacionalnih nevojnih pretnji bezbednosti u posthladnoratovskoj eri, gde je tokom poslednjih decenija prošlog veka postao sve brutalniji i učestaliji, ne diferencirajući pri tom nevine žrtve od realnih političkih ciljeva, što za posledicu ima konstantni i nekontrolisani strah od novih napada. Karakteristike terorizma vezane su za njegovo manifestovanje, što ga čini specifičnim krivičnim delom, a krivična dela terorizma, kao oblika političkog kriminaliteta, sadrže visok stepen društvene opasnosti, a u njihovom izvršenju ispoljava se jak intenzitet bezobzirnosti, drskosti i nehumanosti. Bez razumevanja političke prirode terorizma nije moguće proniknuti ni u njegove ciljeve, niti ga razlikovati od ostalih vidova nasilja. On se kontinuirano menja po formi, sadržini, modalitetima organizovanja, načinima delovanja, tehničkoj opremljenosti, i iako je prošao gotovo sve svoje pojavne oblike, neosporno je postao najozbiljnija pretnja sa kojom se svet susreće na ovom stepenu razvoja civilizacije.

Ovaj politički fenomen se gotovo uvek koristi u negativnom kontekstu, a politička motivisanost i primarno politički ciljevi ga suštinski diferenciraju od običnog kriminaliteta, a pri tome postoji ogromna raznovrsnost u definisanju njegove suštine. Kao kriminalni fenomen, terorizam se ne može razumeti van konteksta ukupnog kriminalnog zbivanja i celine društvenih i političkih odnosa koji opterećuju savremeno društvo. Opštepoznata je činjenica da se terorističkim aktom žele realizovati određene političke aspiracije i pobude, čiji je spektar dosta širok i svakako iziskuje detaljno sagledavanje svih aspekata, koji jednom terorističkom aktu daju političku konotaciju

Priprema i izvođenje terorističkih akcija iziskuje dosta novca i stabilne izvore finansiranja, zbog čega terorističke organizacije pribegavaju raznim formama organizovanog kriminaliteta, gde najčešće vrše razbojništva u bankama, kidnapovanje zbog plaćanja otkupa, ucene, iznude i reketiranja, bave se sivom ekonomijom, kupovinom i prodajom oružja na svetskom ilegalnom tržištu i pranjem novca. Međunarodna zajednica je do sada bila relativno uspešna u ograničavanju finansiranja terorizma, tako da su se terorističke organizacije okrenule alternativnim načinima finansiranja svojih aktivnosti. Postoje brojne metode koje teroristima omogućuju generisanje novčanih tokova, a jedan od njih je svakako otmica za otkup koja je postala sve popularnija među terorističkim grupama širom sveta i taktika koju oni koriste za pridobijanje javne pažnje. Uzimanje talaca i otmice su se intenzivirale i prerasle u međunarodni problem u zadnjih nekoliko decenija, a od sredine 90-ih, dramatično su porasle i postale poželjna taktika terorističkih grupa.

Međunarodni terorizam je sve više motivisan netolerancijom i ekstremizmom i njegovi akteri sve češće pribegavaju otmicama radi otkupa, u svrhu postizanja političkih ciljeva, jer veruju da politički sistemi nikada neće odgovoriti na njihove političke zahteve, osim kroz praksu aktivnosti obojenih nasiljem. Otmica je savremeni zločin i smatra se najvažnijim oblikom tzv. novog kriminala, što naročito važi za otmicu političkog tipa, pod kojom se podrazumevaju sve akcije koje su

izvršene radi ostvarenja političkih ucena bilo koje vrste, ali i one iznuđivačke otmice gde se otkupnina ne traži iz koristoljublja, već iz političkih pobuda.

Finansijska dobit je na prvom mestu, pre nego političke koncesije, teroristi pribegavaju selektivnom odabiru ljudi za otmicu, koja je svakako upečatljiva, obzirom da su mnoge druge vrste terorističkih napada (npr korišćenja eksplozivnih naprava za izvođenje napada) neselektivne u vezi sa žrtvama napada. Nije poznat tačan broj otmica izvršenih od strane terorista širom sveta, delom zbog prirode ovog dela kao i načina kako vlade, porodice ili korporacije često reaguju na talačke situacije; mnogi od pregovora za otkup i isplatu novca ostaju tajna, tako da je potpuna i precizna informacija o ovoj pojavi oskudna i gotovo nemoguće proveriti. Postavlja se pitanje da li postoji dosledan teroristički obrazac u izvršenju otmica, i bez obzira da li se koristi kao političko sredstvo ili za finansijsku dobit, korisno je za razumevanje ideologija i modus operandi terorističkih organizacija.

OTMICE IZVRŠENE OD STRANE TERORISTIČKIH GRUPA

Terorizam je fenomen koji je izuzetno težak za definisanje, delom zbog toga što je ovaj termin evoluirao tokom godina, a i delom što je povezan sa aktivnošću koja je dizajnirana da bude subjektivna (Cronin, 2003). U nemogućnosti da realizuju svoje nerealne ciljeve konvencionalnim sredstvima, teroristi nastoje da izvrše ogroman pritisak na javnost i ciljnu metu, tj. neprijatelja, svojim aktom nasilja, uprkos ograničenim materijalnim resursima koji su im obično na raspolaganju (Hudson, 1999).

Razumevanje terorizma kao društvene konstrukcije ima očigledne implikacije na način na koji mu se približavamo kao objektu znanja i predmeta za naučne rasprave (Jackson & Jarvis, 2011). On predstavlja oblik individualnog, nelegitimnog, neinstitucionalnog nasilja, i uvek je usmeren protiv određenih insitucije nekog društva, tj. in concretum protiv neke države (Simeunović, 2002).

Terorizam je predmet mnogih diskusija i debata, a nedostatak opšteprihvaćene definicije omogućava različite interpretacije u zavisnosti od namere autora i od političkih zahteva vladajućih struktura (Stepanova, 2008). Jedinstven stav o definiciji terorizma ne postoji iz razloga jer se toj reči često daje subjektivna konotacija, koja se koristi da bi se opravdalo vlastito ponašanje i osudilo ponašanje drugih (Bhatia, 2007). Termin terorizam je skovan da opiše sistematski podsticaj straha i anksioznosti da kontroliše i usmeri civilno stanovništvo (Crainshaw, 1981). Ovaj strah je preveden u politički pritisak na donosioc odluka, i služi da promeni politiku na način koji će služiti interesima terorista (Ganor, 2009).

U rečniku engleskog jezika, terorizam se objašnjava kao "ubijanje ljudi u političke svrhe" (Simpson & Edmund, 1989); dok slično tome, mnogi teoretičari u ovoj oblasti ga opisuju kao upotrebu ili pretnju nasiljem pod specifičnim okolnostima u specifične svrhe (Wolf & Frankel, 2007). Nedostatak konsenzusa o tome šta predstavlja terorizam i ukazuje na njegovu neizbežno političku prirodu, možda je najbolje inkorporirana u aforizmu ili klišeu da je "za jednu osobu neko terorista a za drugu borac za slobodu" (Golder & Wilijams, 2004).

Zbog svoje negativne konotacije, "terorista" je etiketa koja automatski diskredituje bilo pojedince ili grupe na koje je prikačena, što ih dehumanizuje i stavlja van okvira normi prihvatljivog društvenog i političkog ponašanja (Kapitan, 2003). Savremeni terorizam se navodno razlikuje od starog po jednoj novoj strukturi, novoj vrsti kadrova, i novog odnosa prema nasilju (Tucker, 2001). Problem koji se izdvaja u diskusijama na ovu temu je povećanje pogubnosti terorizma i ulozi religije u motivisanju njegovih aktera i njegove smrtonosnosti, koja obuhvata period do namerne potrage za odgovarajućim katastrofalnim oružjem (Crenshaw, 2007).

Obzirom da terorizam izmiče svakom preciznom definisanju, onda bar treba podvući crtu i diferencirati ga od nekih drugih vidova nasilja i prepoznati neke njegove crte koje ga čine tako specifičnom i izrazitom pojavom, fenomenom političkom nasilja (Hofman, 2000). Svesno ili pogrešno, moderni teroristi, sistematski i organizovano sprovode terorističko nasilje, uvereni su da ubijanja, kidnapovanja, pljačke, iznude, bombaške akcije, paljevine, legalni vidovi političkog delovanja i borbe za postizanje ciljeva (Savić, 2004). Teroristi ne poštuju granice, kako geografske, tako i moralne, frontovi su svuda a ulozi su veliki, terorizam ne samo da ubija ljude, on takođe pretili demokratskim institucijama, potkopava ekonomiju države i destabilizuje regione, (Tilly, 2004) i kao i svi politički fenomeni, terorizam je definisan dualnošću između prezentovanih ideja i njihove realizacije (Chailand & Blind, 2007)

Terorizam je upečatljiva politička pojava i uvek nastaje sa političkim motivima i uvek egzistira u polju politike i ukoliko ne postoji politička motivisanost, odnosno politički cilj, ne može se govoriti o terorizmu (Simeunović, 2009). Potraga za uzrocima terorizma, kao i potrazi za "lekom za neku teško izlečivu bolest", neće dati konačno rešenje, ali, kao sa bilo kojim bolešću, delotvoran lek će zavisiti od precizne dijagnoze, mnogostrukosti faktora rizika, kao i njihove interakcije jednih sa drugima (Richardson, 2006). Što se tiče otmice (lat. raptus), etimološki pojam ove reči označava grabež, hvatanje, nasilno oduzimanje i vođenje, dok su rečniku nemačkog jezika otmica znači tajno ili nasilno dovesti nekoga na neko nepredviđeno mesto (Duden, 2011). Najčešći je slučaj da se izraz kidnapovanje upotrebljava kao sinonim za otmicu uopšte, kao što je to slučaj u anglosaksonskom pravu, a ima i slučajeva da se ovim izrazom označava svako uzimanje talaca (Milošević, 1990). Krivično delo otmice pretrpelo je izvesnu transformaciju tako da je područje krivične odgovornosti prošireno i ne neke nove, teže oblike manifestovanja koji nisu bili obuhvaćeni dosadašnjim inkriminacijama (Bošković, 1998). U sklopu širokog spektra nasilja koji su došli do izražaja poslednjih nekoliko decenija, ispoljava se sve učestalije uzimanje talaca u vidu otmice aviona i brodova kao i zadržavanje putnika kao talaca, otmice istaknutih ličnosti javnog i kulturnog života, političara i državnika ili članova njihovih porodica. Uzimanje talaca je u najvećem broju slučajeva imalo za cilj da se izdejstvuje oslobađanje političkih zatvorenika ili izvesne političke ustupke¹ (Avramov & Kreća, 1999). Otmica je krivično delo koje sublimira u sebi primenu sile,

¹ Pod pojmom talac podrazumeva se lice dobrovoljno dato ili prinudno oteto, kao залог ili garancija za izvršenje neke obaveze, obećanja, ugovora i sl.

pretnje, obmane, ili nekog drugog sredstva u cilju odvođenja ili zadržavanja nekog lica u nameri da se ono ne pusti na slobodu sve dok se od njega ili nekog drugog lica lica ne iznudi novac ili kakva druga korist ili da se ono ili neko drugi prinudi da nešto drugo učini, ne učini ili trpi (Aleksić, Škulić & Žarković, 2004).

U našem krivičnom zakonodavstvu otmica je definisana na sledeći način: "Ko silom pretnjom, obmanom ili na drugi način odvede ili zadrži neko lice u nameri da od njega ili drugo lica iznudi novac ili kakvu drugu imovinsku korist ili da njega ili koga drugog prinudi da nešto učini, ne učini ili trpi". (Čl.134, st.1). Uzimanje talaca predstavlja poseban oblik međunarodnog terorizma u širem smislu, i u članu 392 st.1 KZ Republike Srbije se kaže da "ko izvrši otmicu nekog lica i prti da će ga ubiti, povrediti ili zadržati kao taoca u nameri da prinudi neku državu, ili međunarodnu organizaciju da nešto učini ili ne učini." (Čl. 392, st. 1) (Stojanović, 2012). Najteži oblik otmice, inače tipične za terorističke grupe i koji je zaprećen kaznom zatvora od najmanje pet godina, postoji onda kada je ona izvršena od strane organizovane kriminalne grupe (stav 5) (Stojanović & Perić, 2011).

Otmica se može pojaviti kao poseban oblik terorističkog delovanja, u cilju realizacije drugog krivičnog dela, kao njegov javni oblik, deo njegovog sadržaja, ili biti usmerena na olakšanje izvršenja, odnosno prikrivanje tog istog krivičnog dela (Aleksić & Škulić, 2011). Statistika pokazuje da između 14 i 15% svih terorističkih incidenata u svetu spada u kategoriju otmica ili talačkih situacija (Wilkinson, 2002). Uzimanje talaca radi otkupa može biti uslovljeno samo željom da se dođe do novca, ali ako je taj novac namenjen političkoj borbi, odnosno finansiranju budućih terorističkih akcija postoji težnja da se ovo delo okvalifikuje kao terorističko (Kovačević, 1992).²

Od 1960. godine pa nadalje, terorističke grupe sve češće pribegavaju otmici kao političkom oružju, gde su uglavnom na meti poznate osobe, tj. ciljevi su prvenstveno političke a ne finansijske prirode (oslobađanje zatvorenika). Takođe, islamističke terorističke grupe se naročito ističu u vršenju otmica za otkup kao značajnom sredstvu za finansiranje njihovih troškova, a za američku vladu i njene zvaničnike, otmica radi otkupa predstavlja "najznačajniji izvor finansiranja terorističkih aktivnosti danas"³ (Kidnapping for Ransom, 2013). Otmice radi političke ucene, prema statistikama, iznosile su 7,9% svih ukupnih terorističkih akcija u poslednjoj deceniji 20. veka i još uvek se smatraju bitnim instrumentom terorističkih kolektiviteta (Mojsilović, 2008). U slučajevima kada za teroriste tipični i pogodni

² Do 70-ih godina prošlog veka otmice su bile karakteristične samo za južnoameričke terorističke grupe, međutim, kada je 1970. godine baskijska teroristička organizacija ETA u San Sebastianu otela nemačkog konzula kako bi iznudila puštanje na slobodu zatočenih baskijskih terorista, praksa je počela je da se primenjuje širom Evrope. Od tog vremena otmice i otkup otetih postali su prepoznatljiv obarazac terorističkih grupa u pribavljanju finansijskih sredstava (Petković, 2009).

³ Dženkins, Džonson i Ronfeld (Jenkins, Jonson i Ronfeld) su izvršili analizu 77 međunarodnih talačkih incidenata koji su se dogodili od avgusta 1968. do juna 1975. godine. U 52 od ovih incidenata, taoci su bili diplomate, počasni konzuli, ili drugi predstavnici vlade koji služe u inostranstvu, dok u ostalim slučajevima uključuju članove olimpijskog tima, jevrejske emigracije, putnike na aerodromima, posade trajekta, lekare, studente i misionare (Jenkins, Janera & Ronfeldt, 1977).

ciljevi ne padnu pod njihov uticaj ili pak teroristička kampanja ne zadrži pun zamah, oni pribegavaju nasilnim aktima kako bi preusmerili pažnju na sebe, ali cilj ovih operacija nije da se ubiju nevine osobe, već da ih koriste kao marionete u potrazi za publicitetom i pažnjom (Hofman, 1980).

Neki slučajevi otmica, kao npr. otmica izvedena u Bogoti 1980. godine pokazuje koliko se jedan teroristički čin može razgranati u pogledu broja država kojih se tiče. Naime, tada su pripadnici kolumbijske gradske gerilske organizacije M-19 upali u zgradu ambasade Dominikanske republike, gde su kao taoce zadržali 60 diplomata i gostiju, među kojima su se pored domaćina nalazili šefovi diplomatskih misija još 18 država. Zahtevi otmičara su bili da se iz kolumbijskih zatvora oslobodi 311 osuđenih gerilaca i drugih političkih zatvorenika, kao i otkupnina od 5 000 000 dolara, zatim da se u svetskim medijima objavi proglas njihove organizacije usmeren protiv režima u Kolumbiji, kao i da im se stavi na raspolaganje avion kojim bi otišli u zemlju po svom izboru. Ovo je tipičan primer na koji način se postavljaju međunarodni teroristički zahtevi, ciljevi koji se iza njih kriju, i kao ključna stvar, poimanje sveta na kome se temelji teroristička logika (Dimitrijević, 1982).

U govoru koji je održao u Londonu, Dejvid Koen (Cohen), sekretar Odeljenja američkog trezora, opisao je otmicu radi otkupa kao "ozbiljnu pretnju" i ocenio da su terorističke organizacije zaradile oko 120 000 000 \$ za otkup između 2004. i 2012. godine. Otmica radi otkupa nesumljivo poprima transnacionalni karakter, a jedna studija procenjuje da je došlo do ekspanzije od čak 275% u otmicama stranih državljana u deceniji pre 2008. godine (Financing terror part III, 2015). Otmica je univerzalno smatra kao teško krivično delo, i mnogo otmica kroz istoriju nema otvorenu političku motivaciju, ali, pošto je ranih 70-ih godina prošlog veka bilo mnogo izvršenih otmica u političke svrhe širom sveta, nastala je zabrinutost činjenicom da ono što počne kao "nepolitičko" kidnapovanje, kasnije preraste u događaj od velikog političkog značaja (Turner, 1998). Za talačke situacije je karakteristična konvencionalna mudrost da pređašnji ustupci teroristima ohrabruju iste za dodatne napade, ali nasuprot tome, smatra se da ako teroristi unapred znaju da neće ostvariti nikakvu korist, onda neće ni uzimati taoce (Brandt & Sandler, 2009).

Otmica radi otkupa se često doživljava kao zločin niskog rizika, gde je cena niska, a nagrada visoka i često jedna uplata za otkup ima potencijal da pokrije nekoliko meseci operativnog rada. Zadnjih godina džihadske Salafist grupe koje operišu na području više država, učestalo koriste kidnapovanja kao terorističku instrument. Ogroman region i prisustvo zapadnih građana, humanitaraca, rudara i zaposlenih u naftnim kompanijama ili turista, praktično onemogućuju da se sve potencijalne mete drže izvan opasnosti (Jesus, 2013). Još jedan primer strateških efekata terorističkih otmica može se naći u Iraku 2004. godine, kada su irački pobunjenici kidnapovali i pretili da će odseći glavu zvaničnicima stranih državljana, radnika po ugovoru, i novinarima. U zamenu za oslobađanje talaca, otmičari su tražili, između

ostalog, da vlada povuče snage ili da preduzeća prestaju sa radom⁴ (Jenkins, 2004). Oteto lice je u potpunoj vlasti otmičara, koji faktički nesmetano raspolažu njegovim životom, telesnim integritetom i slobodom i nastupajući sa takve pozicije, otmičar postavlja otetom, ili nekom drugom licu zahteve čije izvršenje istovremeno znači i realizovanje cilja otmice, stavljajući otetom do znanja da će ga snaći isto ili još veće zlo ako zahtevi ne budu ispunjeni (Milošević, 2001).

Pružanje velikog publiciteta terorističkim otmicama, u značajnom meri povećava pritisak javnosti na predstavnike vlasti da se povinuje zahtevima terorista⁵ (Perešin, 2007). Uzimanje talaca i otmica je dobro poslužio teroristima kao dodatna taktika za kampanju protiv koaliционih snaga, gde prerasta u jedan od najcenjenijih i najefikasnijih oružja u savremenom terorističkom arsenalu. S druge strane, motiv profita je postao još jedna pokretačka snaga za ekspanziju otmica u poslednjih nekoliko godina, jer su nakon Hladnog rata, mnoge levičarske grupe izgubile njihovu tradicionalnu finansijsku podršku iz bivšeg SSSR, što je prinudilo teroriste da se okrenu alternativnim modelima finansiranja (Yun, 2008).

Uzimanje talaca od strane terorista uključuje najmanje tri stadijuma. U prvoj fazi, teroristi moraju da planiraju i određuju resurse za taj incident, nakon čega sledi logistička obrada objekta napada, a ako je samo izvršenje uspešno, treća faza se sastoji od pregovaranja između terorista i vlada. Verovatnoća da teroristi uspeju u fazi pregovora je direktno uslovljena fazom izvršenja, dok je procenat uspešnosti otmice je veći u odnosu na druge terorističke akte iz razloga što teroristi imaju mogućnost da biraju najsigurnije mesto držanja talaca, čime se samo povećava ciljna ranjivost (Gaibulev & Sandler, 2008).

Politička otmica je samo jedan od nekoliko novih taktika koje koriste teroristi, koja je u zadnjih nekoliko godina postala jedna do najproduktivnijih i najuspešnijih taktika ovih grupa, i koja je dosta profitabilna. Otmica terorističkih grupa je više pretnja oružjem, a njena prava snaga leži u efektima njegove prinude a jedan od ciljeva je provokacija države (Elster, 2004).

Teroristi teže da delegitimiziraju državni režim i nametnu ogromne troškove okupacionim snagama, pomoću otmica, ubistava reklama i provokacija, koje su ključne taktike ovih grupa. Iako su ove i slične analize veoma korisne u identifikaciji strategija terorizma, oni ne izlaze iz okvira koherentnosti, razumeju njegovu logiku i razmatraju najbolje odgovore na njih (Kudd & Walter, 2006). Otmice predstavljaju finansijske aspekte terorizma i neophodno je utvrditi u kojoj meri ovi oblici kriminalnih aktivnosti izlažu i opterećuju finansijske sisteme pojedinih država

⁴ Prema Akcionom planu američke finansijske radne grupe (FATF), AQIM je sam prikupio najmanje 65 miliona \$ isplate u 2005. godini, a u 2011. značajan deo svog godišnjeg budžeta, koji se popeo na ukupno oko 15 miliona evra (Rolins & Wiler, 2012).

⁵ Jedan od najboljih primera sposobnosti terorista da skrenu pažnju i izmanipulišu medijima je primer američkih talaca koji su oti u Bejrut u 1985. godine. Aleks P. Šmid (Alex P. Schmidt) zaključuje u analizi ovog slučaja da je ogromna medijska izloženost i zabrinutost porodica otetih samo koristilo teroristima. Iako je rezultat bio uspešan i za taoce i za teroriste, ovo je svakako podrivalo politiku američke vlade koja navodi da ne postoje "ni pregovori ni ustupci" u ovakvim slučajevima, što je sigurno povećalo šanse za slične akcije.

rizicima i ranjivostima i koliko su povezani sa pranjem novca i finansiranjem terorizma (Negotiation with terrorist, 2009).

OTMICA VAZDUHOPLOVA – EFIKASAN OBRAZAC TERORISTIČKOG DELOVANJA

Otmica i drugi oblici vazdušnog terorizma su se razvili kao sredstvo za vojno postizanje političkih ciljeva na račun nevinih, gde i dalje spadaju u najefikasnija sredstva za pridobijanje svetske pažnje. Tokom prvih godina civilnog vazduhoplovstva, ključni problemi putnika su bili veština pilota i stanje vazduhoplova, dok tokom poslednjih decenija glavna preokupacija je da li putnik namerava da iskoristi priliku i skrene pažnju medija na revolucionarni uzrok ili problem (Dempsey, 2003). Avio-otmica je mesto gde lice ili grupa ljudi preuzima avion silom, preteći da će učiniti štetu, a većina ovih otmica podrazumeva držanje ljudi kao talaca za otkup, a veliki broj se takođe izvodi radi političkog uticaja⁶ (Stovall et.al., 1970). Terorizam u vazdušnom saobraćaju predstavlja implementaciju nasilja i manifestovanje moći nad nedužnim licima, tj. taocima, koji su privremeno lišeni slobode, odnosno nad kojima se vrši zastrašivanje radi iznudiivanja određene koristi za onoga ko ga vrši. Ovaj vid terorizma podrazumeva i nasilje nad taocima s ciljem vođenja borbe protiv vlasti države kojoj pripada vazduhoplov koji je meta terorizma, gde se ispoljava moć onoga ko nameće teror taocima, s ciljem da iznudi izvesne političke ustupke od vladajućih struktura protiv kojih se vodi politička borba (Pejanović, 2003).

Prelomni događaj u terorističkim transnacionalnim incidentima je otmica El Al Boeing 707 22. jula 1968. godine, na letu iz Rima do Tel Aviva sa 10 članova posade i 38 putnika, uključujući tri otmičara, pripadnika Narodnog fronta za oslobođenje Palestine (PFLP). Ovaj događaj je važno spomenuti zbog niza razloga, prvi, to je bio jasan dokaz državnog sponzorstva nakon što je avion sleteo u Alžir, koji je iskoristio situaciju i zadržao pojedine taoce do 1. septembra 1968. godine, kada je dogovor konačno postignut (Sandler, 2005). Naime, tokom 70-ih niz otmica dogodio u kojem dominantan motiv je bio finansijska dobit, a najnovija serija otmica takođe je obojena političkim motivima, ili drugačije prirode od onih iz doba hladnog rata 1970-ih i prve polovine 1980-ih su prošle u težnjama da se kroz otmice promovišu politički ciljevi koji s odnose na postojeće međunarodne konflikte. Ove kategorije otmica, koje su ujedno i najopasnije i najteže za kontrolisanje jer su militanti spremni da preuzmu ogroman rizik za svoja politička ubeđenja, a imaju malo staha od zatvora ili smrti, su karakteristične za Bliski istok kao produkt izraelsko-arapskog

⁶ U napadima na Njujork je bilo prvi put da su otmičari koristili komercijalne avione kao ratno oružje i predstavlja prvi koordinirani izrežiran napad ove vrste. Do tada je rizik od vazdušnih otmica bio uglavnom na avio-kompanijama i avio-putnicima. To je označilo početak perioda enormnog povećanja rizika od vazdušnih otmica, i takođe je značilo da recipročni sporazumi između zemalja nisu više bili efikasni i delotvorni u smanjenju otmica aviona (Scxuler, 2010).

sukoba, dok je u proteklih dvadeset pet godina, politički motivisana otmica činila više od dve trećine svih otmica širom sveta.⁷

Prilikom realizacije otmica, taktika koju primenjuju otmičari je jedan od glavnih aduta za siguran uspeh, a njihovi taktički postupci u dosadašnjoj praksi su pokazali da su u modalitetima izvođenja veoma slični a u većini slučajeva čak i identični: 1. Zajednički istovetan način je najava otmice u trenutku kada se avion podigao na dovoljnu visinu i kad je isključena mogućnosti brzog vraćanja na taj aerodrom ili sletanja na drugi; 2. Zatim sledi objavljivanje otmice, odnosno, uspostavljanje kontrole nad posadom koja upravlja avionom, gde se koristi pretnja i upotreba vatrenog oružja; 3. Ucene i iznude su veoma različite ali su sublimirane u jednom broju, u kome se one kontinuirano ponavljaju, zavisno od motiva i cilja, povodom koga je otmica i izvedena (Pejanović, 1992).

Iako su otmice aviona faktički stagnirale od početka 1973. godine, nije samo prisutan akademski interes u boljem razumevanju redosleda realizacije otmice aviona od 1968-1972. godine. Bolje razumevanje procesa može imati značajne političke implikacije, jer razumevanje samog postupka može uticati na proces prevencije ovih incidenata (Hsy, 1976). Prve avionske otmice su se pojavile kasnih 1930-ih i 1940-ih godine prošlog veka, dok je kasnije, tokom prvih 12 godina moderne ere vazdušnog saobraćaja (1948-1960), bilo 29 uspešnih otmica. U narednih 6 godina (1961-1967) bilo je ukupno 16, a zatim u 1968. godini 30 uspešnih otmica 17 američkih aviona. Motivi za otmicu aviona su raznovrsni, a najstariji incidenti se vezuju za političke izbeglice i traženje azila (Dempsey, 1987). Napredak je obezbedio teroristima nove ciljeve i nove mogućnosti; putovanja avionom pružaju mobilnost teroristima i priliku da izraze bunt i nezadovoljstvo na svakom delu sveta, a nedavni događaji na televiziju, radiju, komunikacionim satelitima-takođe su blagodet za pružanje publiciteta teroristima (Jenkins, 1974). Otmica vazduhoplova i kidnapovanja diplomata, zapravo predstavljaju, in ultima linea akte ucenjivačkog karaktera, politički obrazac primenjivan u 1976. godine, koji se objašnjava time što se na relativno jednostavan način pojedinačni interes, za koji se bori neka grupa ili organizacija, internacionalizuje i tako, na sebe skreće pažnju svetske javnosti (Pašanski, 1987). Zabrinjavajuća tendencija ka daljoj ekspanziji vazdušnog terorizma kao sredstva političkog pritiska i propagande u 1980. godini je došla do kraja, čemu su doprineli različiti faktori:

- Raspoređivanje i brzo poboljšanje tehničkih sredstava obezbeđenja aerodroma, čime je otežano teroristima da tajno nose oružje;
- Stvaranje i efikasna upotreba specijalnih antiterorističkih timova;

⁷ 28. septembra 1977. godine, Japan Airlines 472 je otet na putu od Pariza do Tokija od strane japanske Crvene armije (JRA), nakon nestanka goriva u Mumbaju, u Indiji. Teroristi su usmerili avion da sleti u Daku, Bangladeš, gde su preuzeli putnike i članove posade kao taoce, zahtevajući 6 miliona \$ i oslobađanje devet članova JRA iz zatvora. 1. oktobra, tadašnji premijer Fukuda je najavio da će japanska vlada prihvatiti zahteve otmičara i platiti otkupninu, pod izgovorom da je ljudski život važniji od svega (Forest, 2012).

- Implementacija protivmera od strane nekih država protiv lidera terorističkih struktura kao odmazda i represalija za već počinjena teroristička dela terorizma protiv vazduhopolova;
- Promene u percepciji otmice kao eksplicitno terorističkog akt, pre nego kao čin "čin borbe za slobodu". Od sredine 1980-ih, kvalitativno drugačiji oblik terorizma se pojavio u oblasti vazduhoplovstva, oblikovan i podržan u medijskom sektoru koja ubrzava njegov rast i ekspanziju (Arasly, 2007).

TALAČKA KRIZA NA OLIMPIJSKIM IGRAMA U MINHENU 1972.

Minhenski masakr predstavlja prekretnicu u istoriji međunarodnog terorizma i inicirao je donošenje trajnih antiterorističkih mera. U svetlu ovog događaja poznati francuski filozof DŽon Sartr (Sartre) je ponudio opravdanje za ubistvo 11 nevinih izraelskih sportista od strane Crnog septembra (Black September) militantne palestinske oslobodilačke organizacije, gde je izjavio da je "terorizam zastrašujuće oružje, ali da potlačeni i siromašni nemaju drugi izbor." Ova grupa je izvršila upad u Olimpijsko selo u Minhenu i otela devet članova izraelskog olimpijskog tima, od kojih dvoje ubija. Na kraju je operacija završena tragično, kada je pogrešan i netaktički pokušaj spasavanja od strane zapadnonemačkih vlasti kulminirao u pucnjavi koja je oduzela živote svih devet talaca, i svih, osim troje terorista (Briggs, 2011).

Ova godina je inače bila prekretnica kada je u pitanju percepcija terorizma, koji je do septembra 1972. imao više "lica", jer su Irski katolici, Baskijski separatisti i Tamislki tigrovi želeći autonomiju, bili povezani sa terorističkim aktivnostima. Nakon septembra 1972. godine, sinonim za teroristu je bio čovek sa maskom, palestinac, a njegova organizacija ogranak PLO. Počelo je sa sastankom tri lica u jednom kafeu u Rimu u julu 1972., da bi se završilo dva meseca kasnije na malom, prethodno nepoznatom nemačkom vojnom aerodromu, čije će ime postati sinonim za nesposobnost i propust u svetlu kontraterorizma (Medhurst, 2007).

U samom početku, veoma se malo se znalo o napadačima, koliko ih je bilo, ko su, i koji su im zahtevi, ali su taoci, sa druge strane, brzo su identifikovani kao sportisti i treneri iz izraelskog olimpijskog tima, ali se nije znao njihov tačan broj. Crni septembar je izdao saopštenje gde je ponudio je spisak zahteva koji je uključivao hitno oslobađanje 234 palestinskih i nearapskih "revolucionara" iz zatvora u Izraelu i Nemačkoj. Osoba je zadužena za pregovor bio je komesar Minhenske policije i šef olimpijskih Bezbednosnih snaga, Manfred Šreiber (Schreiber), gde je njegov tim pregovarača uspešno proširio rokove nametnute od strane terorista u kojima su pretili da će početi ubijaju taoce ako im zahtevi ne budu ispunjeni (Kenyon & Rockwood, 1972).

Drama je počela tako što su oko 05.00 sati, teroristi ubili dva izraelska člana olimpijskog tima i zarobili njih pet. Zbog neočekivanog haosa, teroristi nisu uspeli da lociraju osam dodatnih izraelskih Olimpijskih članova u apartmanima 2, 4 i 5. Dvoje izraelskih sportista je pobeglo na sigurno, i upozorili vlastina incident. U narednih

sat vremena su teroristi su izdali niz zahteva, napisanih na engleskom jeziku⁸ (Sodelbloom, 2003).

Nažalost, plan spasavanja je propao i usledila je krvava razmena vatre između nemačkih zvaničnika i palestinskih terorista. Palestinci su aktivirali bombu u jednom helikopteru, ubijaju sve na brodu, a teroristi u drugom helikopteru ubijaju preostale taoce, pri čemu su tri palestinska pripadnika zarobljena od strane Nemačke. Mesec dana kasnije, 29. oktobra, 1972. godine, zapadno-nemački avion Lufthanza je otet od strane palestinskih terorista koji su zahtevali da se tri zarobljena njihova pripadnika puste na slobodu, nakon čega su nemci kapitulirali i oslobodili teroriste. (The Olympics: Terror at Munich Unit III: Historical Context of Terrorism, 2012).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Otmica predstavlja savremeni zločin i smatra se najvažnijim oblikom tzv. novog kriminala, uspešno kidnapovanje zahteva dobro planiranje i logistiku, i to spada u najteže izvodljive terorističke operacije. Uspešnim kidnapovanjem teroristi mogu u toku pregovora da dođu do novca, do oslobađanja iz zatvora istomišljenika, kao i do ogromnog publiciteta, te je zbog toga ovakve operacije potrebno maksimalno kontrolisati. Moderni teroristi pokušavaju da iskoriste liberalne vrednosti demokratskih država, prisile vlade da poštuju njihove zahteve, kao rezultat fizičkih, psiholoških i ekonomskih licitacija terorističkih napada.

Terorističko nasilje je jedna vrsta signalizacije kojima teroristi pokušavaju da utiču na uverenja svog neprijatelja i stanovništvo koje oni predstavljaju. Ovo krivično delo prerasta u jedan od najekspanzivnijih zločina na svetu, a usled povećane opasnosti od otmica, policijski organi u pojedinim zemljama pridaju ogromnu pažnju preduzimanju posebnih mera zaštite određenih kategorija lica, za koje se pretpostavlja da su najranjivija i da bi se mogli naći na meti otmičara. Oni koriste nasilje da istaknu svoju snagu i odlučnost u naporu na iznude ustupke od svojih protivnika i pridobiju poslušnost i podršku svojih sledbenika.

Kada se sagledaju incidenti u vezi sa otmicama ponaosob, izazovi uključuju činjenicu da mnoge zemlje odbijaju da priznaju bilo kakve otkupnine ili političke koncesije koji proizilaze iz otmice, dok sa svoje strane terorističke grupe retko pružaju informacije o tome koliko novca dobijaju u zamenu za oslobađanje talaca. I, naravno, sva buduća istraživanja treba da istraže nove ideje o tome kako da efikasno utiču na ishod

⁸ Nemački magazin Špigl je periodično obrađivao 2.000 stranica datoteka iz domaće obaveštajne službe (BVF), i zaključio da su dvoje nemačkih nacionalista isporučili Palestincima lažne pasoše, odvezli ih do Nemačke, a verovatno pomogli i oko snabdevanja oružjem. Mesec dana pre masakra, policija u Dortmundu šalje (BVF), belešku o "pretpostavljenoj zaveri od strane palestinskih terorista" i ukazuje na sastanak u Nemačkoj između Abu Daoud (Abou Daoud), mozga operacije u Minhenu. Kada je uhapšen u oktobru u Minhenu, imao je kod sebe čitav arsenal oružja koji se podudaraju sa onim korišćenim u otmici. Prema dokumentima Špigla, on je planirao dalje napade u Nemačkoj po nalogu PLO, a kasnije je osuđen na 26 meseci zatvora, odnosno nekoliko dana kasnije je pušten i pobeo je u Bejrut. Samo nekoliko dana ranije, oni su oslobodili i troje preostalih terorista koji su učestvovali u masakru u Minhenu, nakon što je PLO oteo Lufthanzin avion (Johnson, 2012).

otmice incidenata gde i kada se one pojave. Konačno, istraživanja u ovoj oblasti mogu dosta rasvetliti i razjasniti sumnjivu isprepletanost organizovanog kriminala i terorizma, gde npr. postoje dokazi saradnje i povezanosti na polju otmice i podele profita.

Sve u svemu, otmice izvršene od strane torističkih grupa se zanimljiv i relativno jedinstven fenomen. Dok globalna analiza trendova otmica čini korisnu polaznu tačku, na mnoga od važnijih pitanja na ovom polju se može odgovoriti samo kroz rigorozne uporedne studije slučaja grupa, pojedinačnim incidentima i kontekstima. Oni uključuju opštu procenu opasnosti, proučavanje talaca, strategije preživljavanja, proučavanje efikasne strategije pregovaranja, pitanja upravljanja krizama, strategiju bezbednosti, kao i razne posebne analize slučaja. Oni imaju tendenciju da pokazuju učestalost sadašnjih i budućih bezbednosnih pretnji terorističkih otmica i prezentuju sveukupan pregled ove problematike u cilju skretanja pažnje na njen realan uticaj.

LITERATURA

- (1) Arasly, J. (2004). Terrorism and Civil Aviation Security: Problems and Trend. Paper presented to a meeting of the Combating Terrorism Working Group of the PFP Consortium, Sarajevo, The quarterly journal, 75-102.
- (2) Aleksić, Ž., Škulić, M., Žarković, M. (2004). Leksikon kriminalistike, "Živojin Aleksić", Beograd, 230
- (3) Avramov, S., Kreča, M. (1999). Međunarodno javno pravo, Savremena administracija, Beograd, 342-343
- (4) Bhatia, A. (2008). The discourses of terrorism. Jurnal of pragmatics 14, Department of Hong Kong, 31, 279-289, DOI: 10.1016/j.pragma.2008.05.016.
- (5) Brandt, P., & Sandler, T. (2009). Hostage taking: Understanding terrorism event dynamics. Journal of Policy Modeling 31, 758-778, DOI:10.1016/j.jpolmod.2008.07.003
- (6) Briggs, E. (2011). The Munich Massacre: submitted in partial fulfilment of the requirements of the degree of BA (Hons) in A thesis History University of Sydney,6
- (7) Bošković, M. (1998). Kriminalistika- Metodika, Policijska akademija, Beograd, 65
- (8) Bošković, M., Jovičić, D. (2002). Kriminalistika metodika, Viša škola unutrašnjih poslova, Banja Luka,
- (9) Chaliand, G., & Blind, A. (2007). The History of Terrorism From Antiquity to al Qaeda, University of California press Berkeley, Los Angeles, 23
- (10) Crenshaw, Martha. 2007. "The Debate over "New" vs. "Old" Terrorism." Presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Chicago. www.start.umd.edu/start/publications/New_vs_Old_Terrorism.pdf
- (11) Crenshaw, M. (1981). The Causes of Terrorism, Comparative Politics, 13 (4), 379-399.
- (12) Cronin, A. K. (2003). Behind the Curve Globalization and International Terrorism
- (13) International Security, 30-58.
- (14) Dempsey, P. (1987). Aerial piracy and terrorism: unilateral and multilateral responses to Aircraft hijacking, Connecticut Journal of International Law,(2) 2.
- (15) Dempsey, P. (2003). Aviation Security: The Role of Law in the War Against Terrorism, Columbia Journal of Transnational Law, 41 (3) ,649.
- (16) Duden Universalwörterbuch (2011). Bibliographisches Institut GmbH, Germany, 517
- (17) Dimitrijević, V. (1982) .Terorizam, "Niro Radnička štampa", Beograd, 95

- (18) Elster, J. (2004). Kidnappings in civil wars. Paper presented at Workshop on "Techniques of Violence", Oslo, 20-21 August.
- (19) Forest, J. F. (2012). Global trends kidnapping by terrorist groups. *Global change&peace and Security, Formerly: pacifica rewiev: Global change&peace and Security*, 24 (3), 311-330,
- (20) Gaibullov, K., & Sandler, T. (2009). Hostage Taking: Determinants of Terrorist Logistical and Negotiation Success. *Journal of Peace Research* 46, (6), 739–756.
- (21) Ganor, B. (2009). Trends in Modern International Terrorism, DOI 10.1007/978-0-38773685 3_2, 12
- (22) Golder, B., & Williams, G. (2004). What is terrorism? Problems of legal definition, *UNSW Law Journal*, 27(2), 270.
- (23) Hofman, B. (1988). The contrasting ethical foundations of terrorism in the 1980, *British International Studies Asociations Annual Conference, University College of Wales,Rand corporation, Santa Monica* 16-18
- (24) Hofman, B. (2000). Unutrašnji terorizam, *Narodna knjiga – Alfa, Beograd*, 34,
- (25) Hsy, A., & Quandt, E. (1976). Statistical Analyses of Aircraft Hijacking and Politica Assassinations, *Research Memo 194, Econometric research program Princeton University* 1-11.
- (26) Hudson, R. (1999). The Sociology and Psychology of Terrorism, Who becomes a terrorist and why? A Report Prepared under an Interagency Agreement by the Federal Research Division, *Library of Congress*,12,
- (27) Jackson, R., Jarvis L., Jeroen J., Gunnibhg, & Smith M. (2011). What's New About the New Terrorism and How Dangerous Is It? *Terrorism and Political Violence*, 13, 1-14
- (28) Jenkins, B. (1974). Kidnapping and terrorism, *Research Security Administrators Quarterly Seminar*, 1-8.
- (29) Jenkins, B., Janera J., & Ronfeldt. (1977). Numbered live: Some statistical observations from 77 international hostage epizodes, *Conflict – a international jurnal, USA*, P905, 3
- (30) Jenkins, M. (2004). The New Age of Terrorism, *RAND Corporation, Santa Monica*, 127
- (31) Jesus, C. E. (2013). Kidnappings as a terrorist instrument of Aquim and Mujao, *Paix et Sécurité Internationales*, 1, ISSN 1114-7326, 161-166.
- (32) Jonson, A. (2012). Revisiting the 1972 Munich Massacre. *World affair aviation Security: The Role of Law in the War Against Terrorism* <http://www.worldaffairsjournal.org/blog/alan-johnson/revisiting-1972-munich-massacre>, 6
- (33) Kapitan, T., & Sterba, J. (2003). The Terrorism of 'Terrorism'. *Terrorism and International Justice*, Oxford, 47-66.
- (34) Kenyon, J., & Rookwood, J. (2010). The 1972 Munich massacre, or was it rescue? *Journal of Qualitative Research in Sports StudieS*, 4, (1), DOI: 10.13140/RG.2.1.2999.2169
- (35) Kidnapping for Ransom as a Source of Terrorism Funding (2013). *CSS Analysis in Security Policy*, 141, 3
- (36) Kudd, A., & Barbara, W. (2006). The Strategies of Terrorism, *International Security*, 31(1), 49-80,
- (37) Kovačević, S. (1992). Terorizam i Jugoslavija, "Arkada Štampa", Beograd, 40
- (38) Medhurst P. (2007). The Black September Attacks at the 1972 Munich Olympics, by CDR Ward Reed, *MC USN Roots of Roots of Terrorism September, Roots of Terrorism LC 514*,
- (39) Milošević, M. (1990). Otmica - relikat prošlosti, zločin budućnosti, *Dečije novine, Gornji Milanovac*, 16
- (40) Milošević, M. (2001). Sistem državne bezbednosti, *Policijska akademija, Beograd*,

- (41) Mojsilović, Ž. (2008). Mogućnost upotrebe pregovaranja u suprotstavljanju savremenom terorizmu, *Bezbednost*, 3/08, Beograd, 10
- (42) Pašanski, M. (1987). Savremene kamikaze, "Niro" Književne novine, Beograd, 15
- (43) Pejanović, L.J. (1992). Otmica vazduhoplova kao vid ugrožavanja bezbednosti civilnog saobraćaja i mere zaštite, Magistarski rad, Fakultet bezbednosti, Beograd, 91
- (44) Pejanović, L.J. (2003). Terorizam i protivteroristička dejstva u vazdušnom saobraćaju, *VIZ*, Beograd, 25
- (45) Perešin, A. (2007). Mass Media and Terrorism , *Medijska istraživanja*, 1/1, 10
- (46) Petković, M. (2009). Terorizam - rat u kontinuitetu, *Vojno delo*, 4/2009, Beograd, 5
- (47) Negotiation with terrorist (2009). IIASA Policy Brief #06, With funding from United States, Institute of Peace and Smith Richardson Foundation,
- (48) Richardson, L. (2006). The Roots of Terrorism: An Overview, New York, Routledge, 1.
- (49) Rollins, J., & Wyler, L. (2012). Terrorism and Transnational Crime, Foreign Policy Issues for Congress, CRS Report for Congress-Prepared for Members and Committees of Congress, 1-37.
- (50) Sandler T. (2005). Collective versus unilateral responses to terrorism. *Public Choice* , 124,75–93, DOI: 10.1007/s11127-005-4747-y C
- (51) Simpson J., Weiner E. (1989). The Oxford English Distionary, Oxford University press, United Kindom.
- (52) Schuler, D. (2010). A Short History of Air Hijacking, <http://theglitteringeye.com/a-short-history-of-air-hijacking/>.
- (53) Smith, S. (2015). Financing Terror, Part III: Kidnapping for ransom in the Philippines. *Strife Journal*, Special Issue I (2015), ISSN 2052 3882 (I).
- (54) Söderblom, J. (2003). Counter Terrorism Responses and Failures at the 1972 Munich Olympic Massacre. *Analyst for the Terrorism Intelligence Centre*,3,
- (55) Stepanova, E. (2008). Asymetrical conflict ideological and structural aspects. *Sipri Research Report*, Oxford University press, 23,
- (56) Stovall H., Scherdt S., Hayter B., & Storey, *Airline hijackings-1970s* <https://modernamerica.com/Airline+hijackings+--+1970s>
- (57) Savić, A. (2004). Terorizam - od tradicionalnog do postmodernog, *Bezbednost*, Beograd, 661
- (58) Simeunović, D. (2002). Teorija politike, "Nauka i društvo", Beograd, 159,
- (59) Simeunović, D. (2009). Terorizam, "Edicija Krimen", Beograd, 16,
- (60) Stojanović, Z. (2012). Komentar krivičnog zakona, četvrto dopunjeno izdanje, "Službeni glasnik", Beograd, 1024,
- (61) Stojanović, Z., Perić O. (2011). Krivično pravo posebni deo, *Pravna knjiga*, Beograd, 46
- (62) The Olympics: Terror at Munich Unit III: Historical Context of Terrorism (2012). *Lesson HUIII-L2 –TheOlympics:TerroratMunich–rev.*
- (63) Tilly, C. (2004). Terror, Terrorism, Terrorists. *Columbia Universit Sociological Theory* , 22 (1), *Theories of Terrorism: A Symposium* New York, 5-13.
- (64) Tucker, D. (2001). Terrorism and PoliticalViolence, *Terrorism and PoliticalViolence* 13, 14
- (65) Turner, M. (1998). Kidnapping and Politics. *International Journal of the Sociology of Law* 26, (2), 145–160
- (66) Wilkinson, P. (2002). Terorizam protiv demokratije. "Golden marketing", Zagreb, 80
- (67) Wolf, Y. , & Frankel, O. (2007). Terrorism: Toward an overarched account and prevention with a special reference to pendulum interplay between both parties. *Aggression and Violent Behavior* , 12, 259-279.
- (68) Yun, M. (2008). Hostage Taking and Kidnapping in Terrorism: Predicting the Fate of Hostage. *Crime & Justice International*, 22,
- (69) Škuljić M., Aleksić Ž. (2011). Kriminalistika, Pravni fakultet, Beograd, 300

KIDNAPPING AS A FORM OF TERRORIST WORK

Kidnapping has become a typical tactic in the repertoire of modern terrorism, which seriously threatens the lives of their victims, types of this crime are continuously intensified, becoming more serious, and the world is quite concerned about the risk of terrorist financing, where this form of terrorist activity has become one of the most important and most effective terrorist financing methods today. By performing abduction, especially in the past, terrorists have sought to exert a certain degree of psychological pressure to achieve change in policy or implement certain requirements, such as payment of large ransom and the release of other terrorists from prison. Nowadays, kidnapping for ransom has become a terrorist activity that is due to follow the financial profit as the only goal, and that is its driving force in recent years. Unlike other terrorist attacks, as an example: bombed sites where the victims are indiscriminately chosen, in kidnapping the victims are being carefully selected. By performing abduction, in most cases, terrorist groups seek to achieve two kinds of objectives: political or financial, and therefore will the author of this paper seek to identify and elaborate characteristic patterns of terrorist kidnappings and hostage-taking. Today are the incidents of this kind in expansion, because the terrorists in the field of abduction are more involved than in the past, can occur at any time and at any place and no one community or country is immune to this phenomenon.

KEYWORDS: kidnapping / ransom / hostages / financial gain / political concessions.

SOCIO-KULTURNA OBELEŽJA UPOTREBE DROGA

Srđan Kljajević*

Upotreba droga je sveprisutna pojava u geografskom i istorijskom smislu. Socio-kulturni kontekst igra značajnu ulogu u pogledu uticaja na obrazce upotrebe droga. Uticaj savremene kulture na upotrebu droga može se sagledati sa aspekta specifičnih kulturalnih uticaja i šireg konteksta zapadne kulture. Kulturalni uticaji posredovani su faktorima socijalne strukture. Fenomen globalizacije doprineo je širenju rizičnih faktora zapadne kulture povezanih sa upotrebom droga na ostale delove sveta. Cilj rada je prikaz najznačajnijih socio-kulturnih etioloških faktora za upotrebu droga, kao i kritički osvrt na dosadašnje napore društva u smislu suočavanja sa ovom pojavom.

KLJUČNE REČI: droge / etiologija / socio-kulturni kontekst / globalizacija.

UVOD

Upotreba droga je transnacionalni i transkulturni fenomen prisutan na svim kontinentima sa manje više sličnim stopama prevalence. Prema podacima Kancelarije Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal (UNDOC, 2006; UNDOC, 2012) oko 200 miliona ljudi u svetu uzrasta između 15 i 64 godine povremeno koristi drogu, što čini oko 5% svetske populacije. Taj udeo pokazuje relativnu stabilnost tokom vremena. U razdoblju od 2006. do 2010. godine prevalenca iznosi između 3,4 i 6,6%, odnosno između 153 i 300 miliona ljudi koji su koristili neku vrstu droge. Redovno korišćenje droge, definisano kao bar jednom u mesecu unošenje u organizam, konstatuje se kod oko 100 miliona ljudi. Od tog broja oko jedne četvrtine ispunjava kriterijum zavisnosti. Između 0,5 i 1,3% uzroka smrti u populaciji uzrasta od 15 - 64 godine povezano je s upotrebom droge. Kanabis je najzastupljenija

* E-mail: srdjan.kljajevic06@gmail.com

nelegalna psihoaktivna supstanca sa relativno stabilnom prevalencom od 2,8 do 4,5% odraslog stanovništva u 2006. godini u odnosu na 2010. godinu kada je ona iznosila oko 2,5-5%. Na osnovu podataka iz 2010. godine može se konstatovati da se broj korisnika opijata procenjuje između 26 i 36 miliona. Od tog broja skoro polovinu čine korisnici heroina. Upotreba heroina je u porastu u pojedinim regijama Afrike i Azije, dok je u većini evropskih zemalja njegova upotreba stabilna ili u opadanju, a upotreba sintetičkih opijata u porastu. Upotreba kokaina poslednjih godina je u značajnom porastu. Procenjuje se da kokain upotrebljava 0,5 i 6% populacije korisnika droga, s tim što je upotreba najzastupljenija u uzrasnoj kategoriji između 15. i 34. godine. Kokain je takođe prilično popularan u Evropi gde se procenjuje da ga koristi od 3 i 3,5% populacije koja upotrebljava droge.

Što se tiče Srbije, u obuhvatnom istraživanju koje je sproveo Jugović (2004) na uzorku od 3111 ispitanika uzrasta preko 17 godina, konstatovano je da se najveća učestalost probanja droge odnosi na marihuanu (32%). U odnosu na uzrast, marihuana se najčešće upotrebljava između 26 i 29 godina (43% bar jednom). Značajne razlike postoje i prema polu mladih koji koriste marihuanu, odnosno tri puta više su zastupljeniji muškarci od devojaka. Prevalenca upotrebe drugih droga prisutna je u znatno manjem obimu. Ekstazi je probalo 9% ispitanika, hašiš 7%, a LSD, heroin i kokain u 2% slučajeva. Na osnovu novijih istraživanja o upotrebi droga u populaciji učenika srednjih škola u Beogradu došlo se do podatka da 75% njih nema bilo kakav kontakt sa drogom, 4,4% samo proba drogu ali je ne koristi, 11,27% samo koristi drogu, dok 2,8% učenika i koristi i rastura drogu. Marihuana je dominantna droga koja se proba ili koristi, a u znatno manjem procentu kokain i spid (Radovanović, 2016).

Upotreba droga proizvod je međuzavisne interakcije bioloških, faktora ličnosti i socio-kulturnih faktora (Kovačević i Đukanović, 2009; Scheier, 2010). Biološki i psihološki faktori ukazuju na individualnu vulnerabilnost i predisponiranost za upotrebu droga, međutim nijedna društvena pojava ne može se posmatrati izolovano od konteksta u kom se dešava. Društveni kontekst je određen specifičnom kulturom na datom području, ukoliko se kultura definiše široko, kao kompleksan fenomen koji uključuje znanje, verovanja, umetnost, moral, zakon, običaje i bilo koju sposobnost ili naviku stečenu od strane čoveka kao člana društva (Golub, Johnson & Dunlap, 2005). Upotreba droge snažno je povezana sa socio-kulturnim ritualima, subkulturom i socio-strukturalnim faktorima, što doprinosi da doživljeno iskustvo više zavisi od percepcije pojedinca nego od farmakoloških svojstava droge (Milhet, Moloney, Bergeron & Hunt, 2011). Faktori (sub)kulture ne ostvaruju svoj uticaj na ponašanje direktno, već posredno putem mehanizama socijalizacije u kojima naznačajniju ulogu imaju porodica, škola i vršnjačka grupa kao njeni agensi (Rot, 2010). Formiranje identiteta pod uticajem nepovoljnih socio-kulturnih prilika može dati znatan doprinos razvoju pozitivnog stava prema drogama, što je jedan od preduslova kasnije upotrebe.

Posledice korišćenja droge, pored izrazito negativnog uticaja na psiho-fizičko zdravlje korisnika, mogu se sagledati i sa socijalnog aspekta. Radna nesposobnost zavisnika, poremećeno porodično funkcionisanje, troškovi tretmana i uključenost u kriminalne aktivnosti prateće su pojave upotrebe droga. Cohen (1998) je izvršio

procenu budžetskih troškova u odnosu na celoživotni tok zavisnika od droga. Rezultati studije pokazali su da prosečni teški zavisnik od droga košta budžet SAD 370.000 – 970.000 dolara. Upotreba i zavisnost od droga, zbog pratećih ekonomskih, socijalnih i zdravstvenih posledica, zahtevaju naučno-istraživačku pažnju usmerenu ka identifikaciji najznačajnijih etioloških faktora na osnovu kojih je moguće planirati strategije suočavanja sa ovim problemom.

ISTORIJSKI PREGLED MEĐUZAVISNOSTI SOCIO-KULTURNIH PRILIKA I UPOTREBE DROGA

Upotreba droga nije nov fenomen. Istorijski podaci o prisustvu droge u ljudskim zajednicama stari su koliko i pisana istorija, mada postoje mišljenja da su je koristili i preistorijski ljudi (Gwinnell & Adamec, 2008; Jerotić, 2008; Saniotis, 2010). Tokom vremena sa evolucijom društva i kulture došlo je i do evolucije obrazaca upotrebe droga. Povezanost upotrebe droga i socio-kulturnih prilika u različitim društveno-istorijskim kontekstima može se sagledati sa kulturno-religijskog, medicinskog i ekonomskog aspekta. Prva biljka sa psihoaktivnim svojstvima koja se pominje u istoriji je mak (Petrović, 2003). Sumeri su na glinenim pločicama ostavili zapise o načinu pripremanja maka i njegovim lekovitim svojstvima, a takođe je poznato da je korišćen u medicinske svrhe od strane Vavilonaca, Grka i Arapa. Drevne kulture koristile su i različite halucinogene gljive u religijske svrhe. Dejstva halucinogenih gljiva ostvaruju snažne audio-vizuelne efekte, tako da su često bile predmet obožavanja. U Meksiku su pronađene mnoge freske i kameni artefakti koji svedoče o apoteozima gljive (Petrović, 2003; Šulc, 2012). Upotreba gljive *Amanita muscaria* zauzimala je centralno mesto u religijskim ritualima proteklih 4000 godina u centralnoj Aziji (Crocq, 2007). Korišćenje halucinogena u kulturno-religijske svrhe i danas je široko rasprostranjeno u šamanističkim i tradicionalnim društvima (Saniotis, 2010). Religijske norme i zakoni mogu i indirektno podstaći upotrebu droga. Sveta muslimanska knjiga Kuran striktno vernicima zabranjuje upotrebu alkohola, što je za posledicu imalo masovnu upotrebu hašiša na prostorima sa pretežno muslimanskim stanovništvom (Jerotić, 2008).

Sve do početka 19. veka droge su bile dostupne samo privilegovanim slojevima stanovništva u pojedinim društvima ili su bile primenjivane u medicinske svrhe (Jerotić, 2008). Frojd je eksperimentisao sa kokainom i razmatrao moguće terapijske primene u odnosu na digestivne bolesti, zavisnost od alkohola i morfina, anesteziju i sl. (Kostić, 2008). Prvi radikalni uticaj medicine, odnosno farmakologije na buduću masovnu upotrebu droge povezuje se sa sintetizovanjem heroina 1898 godine u nemačkoj firmi Bajer (Gwinnell & Adamec, 2008). Heroin je kao bezbedan lek protiv tuberkuloze pušten u slobodnu prodaju, ali naknadno i povučen zbog kontraindikacija. Posledice ovog *pronalaska* na globalno društvo u socio-patološkom smislu vidljive su i danas. Sintetičke droge amfetamin i ekstazi takođe su proizvedene za medicinske potrebe, ali su ubrzo postale široko prisutna narkotička sredstva među populacijom mladih, pre svega u tehno subkulturama (Jerome, Schuster & Yazar-Klosinski, 2013; Rasmussen, 2015).

Kako širenje upotrebe droga može biti povezano sa globalnim političko-ekonomskim interesima može se videti kroz Opijumske ratove vođene u 19. veku. Kada je Kina zabranila uvoz opijuma iz Velike Britanije došlo je do Prvog opijumskog rata 1842 godine. Kao posledica poraza Kine u ovom ratu bilo je prisilno nametanje uvoza britanskog opijuma. Posle petnaest godina dolazi i do Drugog opijumskog rata u kome svoj interes pored Velike Britanije vide SAD i Francuska. Nemogućnost Kine da se izbori sa najmoćnijim svetskim silama i ekonomskim propadanjem, dovodi do intenzivne proizvodnje domaćeg opijuma (Petrović, 2003). Ubrzo Kina postaje najveći svetski proizvođač opijuma, ali po cenu masovnog širenja zavisnosti od ove droge na svojoj teritoriji.

U 20. veku upotreba droga je postala problem svetskih razmera. Ova činjenica dovela je do prohibicije proizvodnje, stavljanja u promet, a delimično i upotrebe droga. Prohibicija droga postala je međunarodno prihvaćena strategija i inkorporirana u brojne dokumente Ujedinjenih nacija (Radulović, 2004). Kriminalizacija upotrebe droga imala je uticaj na društveni položaj zavisnika i povremenih potrošača, koji su bili prinuđeni da se uključe u subkulturu kriminala. Prohibicija je paradoksalno pretvorila drogu u visoko profitabilnu robu i otvorila prostor za delovanje organizovanih kriminalnih grupa koje su koristile sve pogodnosti fenomena globalizacije. Trgovina drogom postala je najznačajnija i najprofitabilnija delatnost savremenog transnacionalnog organizovanog kriminala sa godišnjim prihodima od najmanje 500 milijardi američkih dolara (Radulović, 2004). Na taj način droga stoji u uzajamnom odnosu sa globalnom ekonomijom, jer se novac zarađen od trgovine drogama uključuje u legalne tokove. Nijedna država savremenog sveta nije izuzeta od posledica upotrebe droga bez obzira na nivo društvenog razvoja i oblik političkog uređenja.

SOCIO-KULTURNI ETIOLOŠKI FAKTORI U SAVREMENOM DRUŠTVU

Socio-kulturni kontekst savremenog društva može uticati na ispoljavanja ponašanja povezanih sa upotrebom droga na različite načine. Prema modelu koji su predložili Durant i Taker (Durrant & Thakker, 2003) obrasci upotrebe droga pod direktnim su uticajem kulturalnih i socijalno-strukturalnih faktora, dostupnosti droga i funkcija koje upotreba droge ima. Socijalno-strukturalni i kulturalni faktori uticaj ostvaruju posredno, preko kulturne identifikacije i socijalnog učenja. Uticaj savremene kulture na upotrebu droga može se grubo podeliti na specifične kulturalne uticaje i širi kontekst zapadne kulture.

Kulturno specifični uticaji deluju posredstvom normi koje utiču na prihvatanje obrazaca upotrebe droge u zavisnosti od tipa droge, istorijskog perioda, setinga i pripadnosti grupi (Spooner & Hetherington, 2004).

Stavovi prema drogama značajno variraju u pogledu toga o kojoj vrsti droge se radi. Na osnovu istraživanja sprovedenog u Australiji na uzorku ispitanika starosti 14 i više godina konstatovano je da prihvatljivost upotrebe supstanci negativno korelira sa težinom posledica koje izaziva i njenim krivično-pravnim statusom (AIHW,

2002). Supstanca koja se najčešće povezuje sa težim posledicama odnosi se na heroin (50%), zatim sledi kanabis (24%), alkohol (8%) i cigarete (3%).

Kulturalni uticaji na upotrebu droga menjaju se tokom vremena. Korišćenje kanabisa je danas u odnosu na sredinu prošlog veka znatno učestalije i prihvatljivije, pre svega među mladima. Ovaj trend je direktna posledica velikih kulturnih promena tokom šezdesetih godina prošlog veka i formiranja različitih subkultura koje su imale pozitivan stav prema upotrebi droga. Upotreba ekstazija i sličnih sintetičkih droga pre 30 godina bila je gotovo nepoznata, dok je danas široko rasprostranjena zbog velike dostupnosti i aktuelnosti elektronske muzike (Jerome et al, 2013; Rasmussen, 2015; Riley & Hayward, 2004).

Brojni istraživači se slažu da prilikom razmatranja upotrebe droga i povezanih posledica veću pažnju treba obratiti na faktor setinga (Fast, Shoveller, Shannon & Kerr, 2010; McNeil & Small, 2014; Rhodes, 2009; Spooner & Hetherington, 2004). Seting uključuje aspekte socijalnog i fizičkog okruženja u kom se upotreba droga odvija. U tom smislu urbanizacija predstavlja rizični faktor jer obezbeđuje specifične okolnosti koje pogoduju upotrebi droga, kao na primer veliki broj klubova u kojima se sluša elektronska muzika. Istraživanja o uticaju socijalnog i fizičkog okruženja na ponašanja povezana sa upotrebom droga ističu važnost uticaja na okolinu da bi se minimizirao štetni uticaj.

Specifični stavovi, norme i vrednosti povezane sa upotrebom droga variraju u zavisnosti od pripadnosti različitim grupama. Grupe se definišu na osnovu kriterijuma kao što su godine, religija, pol, seksualna orijentacija i subkultura. Upotreba droga može imati funkciju uklapanja i zbližavanja sa članovima grupe. Kao primer se može uzeti LGBT populacija za koju postoje brojni empirijski nalazi o povišenim stopama upotrebe supstanci u o odnosu na opštu populaciju (Cochran, Mays, Alegria, Ortega & Takeuchi, 2007; Green, & Feinstein, 2012; McCabe, Hughes, Bostwick, West & Boyd, 2009). U subkulturama homoseksualaca upotreba droga predstavlja faktor prilagođavanja normama grupe. To je potencijalni motivator za upotrebu droga kod mladih homoseksualne orijentacije koji su se skoro priključili novoj socijalnoj grupi koja podržava njihov seksualni identitet. Kulturne norme i vrednosti na ovaj način demonstriraju svoj uticaj na početak upotrebe droga kod pojedinaca koji se sa njima identifikuju. U ovom smislu treba napomenuti da nije samo povezivanje sa određenom grupom u osnovi početka upotrebe droga, već mehanizam socijalnog učenja i potkrepljenja devijantnog ponašanja. Potkrepljenje je prisutno na različitim nivoima. Prvo, sami pripadnici grupe mogu delovati kao potkrepljivač, zatim potkrepljivač može biti recipročni devijantni govor među članovima grupe i na kraju pozitivne reakcije na devijantna ponašanja (Van Lier & Koot, 2008). U istraživanju sprovedenom na uzorku od 206 muških adolescentnih dijada analizirane su teme u toku razgovora trajanja 25 minuta. Konstatovano je da socijalno potkrepljenje (pozitivan afekt, gestikulacija) snažno korelira sa temom razgovora. Među nedevijantnim dijadama socijalno potkrepljenje je pratilo normativnu konverzaciju. Suprotno, među devijantnim dijadama socijalno potkrepljenje pratilo je teme povezane sa kršenjem pravila (devijantni trening). Autori su dodatno našli snažnu vezu između prirode konverzacije tokom ovog

laboratorijskog istraživanja i kasnije upotrebe cigareta, alkohola i marihuane (Van Lier & Koot, 2008 prema Dishion et al, 1995).

Negativan uticaj konteksta zapadne kulture na ispoljavanje ponašanja povezanih sa upotrebom droge može se posmatrati sa više aspekata. Kulturni faktori specifični za zapad u bliskoj su interakciji sa socijalno-strukturalnim i ekonomskim faktorima. Može se izdvojiti nekoliko kvaliteta zapadne kulture koji se mogu razmatrati u vezi sa upotrebom droga, odnosno individualizam, neoliberalizam, sekularizam i materijalizam (Spooner & Hetherington, 2004). *Individualizam* je povezan sa prihvatanjem koncepta individualne odgovornosti za sticanje prihoda, podizanje dece, pa tako i eventualne upotrebe droge. Pojedinci koji ne uspeju da se izbore sa ovim zadacima samatraju se lično odgovornim. Preventivni slogan *reci ne drogama* jasno upućuje na poruku o individualnoj odgovornosti korisnika droga. Takav stav može doprineti eroziji društvenih struktura koje bi trebalo da pomognu porodicama i pojedincima koji su zavisnici od droga. *Neoliberalizam* sa idejom slobodnog tržišta u osnovi i preteranim isticanjem finansijskog momenta doprinosi degradiranju sistema socijalne i zdravstvene zaštite. Pretpostavka o finansijskim rastu za dobrobit svih u društvu pokazala se kao neosnovana. Neoliberalizam je suprotno očekivanjima doprineo produbljivanju ekonomskih nejednakosti i nižoj socijalnoj koheziji. U takvim okolnostima osobe zavisne od droga predstavljaju vulnerabilnu kategoriju stanovništva kojima je nedostupna neophodna podrška društva. *Sekularizam* upućuje na smanjeni nivo uticaja religije, što podstiče alternativno traganje za smislom. Mnogi taj smisao nalaze u poslu i sticanju. To doprinosi gubljenju zajedničkih vrednosti, društvenog i roditeljskog autoriteta i stvara pogodno tlo za upotrebu droga. Istraživanja su pokazala da religioznost predstavlja protektivni faktor u odnosu na eventualno korišćenje supstanci (Piko & Fitzpatrick, 2004). *Materijalizam* je odgovor na traganje za smislom i srećom u kontekstu neoliberalizma. Međutim, konstatovano je da traganje za smislom u materijalnom doprinosi subjektivno umanjenom osećaju sreće, što može biti inicijalni faktor za upotrebu droga. Istraživanjima je utvrđeno da uprkos stalnom napretku i ekonomskom rastu razvijenih država zapada u poslednjih 50 godina stanovnici ne osećaju veće zadovoljstvo životom (Spooner & Hetherington, 2004).

Uticaj zapadne kulture na upotrebu droga je kompleksan i ne treba ga generalizovati. Socijalno iskustvo nije isto za svakoga i pod uticajem je socijalnih kategorija kao što su klasa, pol (rod), etnicitet, kao i socijalne isključenosti.

Do pojave diskriminacije dolazi zbog klasifikacija u socijalne kategorije kao što su pol, klasa, etnička grupa, pa i korisnici droga. Jedan od uticaja diskriminacije može biti i socijalna isključenost koja se odnosi na ograničen pristup pojedinaca, porodica i širih socijalnih grupa društvenim resursima i učešću u društvenom životu (Brandova & Kajanova, 2015). Veliki broj istraživanja ukazuje na povezanost socijalne isključenosti i upotrebe droga (Brandova & Kajanova, 2015; March, Oviedo-Joekes & Romero, 2006). Na primer, varijable povezane sa socijalnom isključenošću intravenskih korisnika heroina su boravak u zatvoru, beskućništvo, nezaposlenost i delinkvencija (March et al, 2006). Personalne, socijalne i ekonomske okolnosti povezane sa procesom socijalne isključenosti su sastavni deo fenomena upotrebe droga. U bliskoj vezi sa socijalnom isključenošću je i pojava stigmatizacije

korisnika droga.igmatizacija se može manifestovati na ličnom, socijalnom i strukturalnom nivou (Livingston, Milne, Fang, & Amari, 2012). Samo-stigmatizacija odnosi se na subjektivni proces praćen negativnim osećanjima, maladaptivnim ponašanjem, transformacijom identiteta i anticipacijom negativnih socijalnih reakcija zbog pripadnosti određenoj socijalnoj grupi i zdravstvenih problema. Socijalna stigma opisuje fenomen da velike socijalne grupe odobravaju stereotipe i ponašanja usmerena protiv stigmatizovanih grupa. Strukturalna stigma upućuje na pravila i procedure u institucijama koje ograničavaju prava i mogućnosti stigmatizovanih grupa. Korisnici droge simbolično se povezuju sa širokim spektrom pratećih zdravstvenih problema (HIV, hepatitis C), rizičnim ponašanjima i socijalnim problemima (Livingston, Milne, Fang, & Amari, 2012). Na taj način korisnici droga mogu biti predmet stigmatizacije i marginalizacije kao posledice kulturno odobravajućih stereotipa koji prate njihovo zdravstveno stanje, što može dovesti do pogoršanja već postojećeg problema.

Klasna pripadnost na kompleksan način ostvaruje efekte na upotrebu droga. Najveća pažnja istraživača usmerava se na nizak socio-ekonomski status, međutim to ne znači da pojedinci iz viših klasa ne koriste droge. Istraživanjima je potvrđeno da je upotreba droga najzastupljenija među najsiriromašnijom populacijom, zatim beleži pad kod pripadnika srednje klase, a zatim pokazuje trend rasta kod najbogatijih (Kovačević-Lepojević i Žunić-Pavlović, 2013). Studija sprovedena u SAD na uzorku učenika srednjih škola ukazala je na podatak da su najviše stope upotrebe kanabisa, inhalanata i trankilizera prisutne kod srednjoškolaca visokog ekonomskog statusa (Luthar, 2003). Ponuđeno objašnjenje rezultata odnosi se na viši pritisak za postignućem na mlade iz bogatih porodica, kao i stvarnu i emocionalnu distanciranost između roditelja i dece. Nalazi iz studije kriminalnog ponašanja sprovedene u Velikoj Britaniji pokazali su da droge najviše upotrebljavaju pojedinci sa najnižim prihodima (ispod 10.000 funti), i to u 12,9% domaćinstava, a u 7,7% slučajeva iz domaćinstava sa prihodima od 50.000 funti (Smith & Flatley, 2011). Pripadnost klasi ne utiče direktno na ispoljavanje ponašanja povezanih sa upotrebom droga. Najverovatniji mehanizmi preko kojih se negativan efekat klasne pripadnosti ostvaruje odnose se na porodične rizične faktore, koji su u značajnijoj meri zastupljeni među siromašnim porodicama (Liabo & Richardson, 2007). Brojnim studijama i metaanalizama je utvrđeno da neadekvatan stil roditeljstva, nedostatak roditeljske supervizije, prezaštićivanje, slabe porodične veze, odbacivanje i nekonzistentna disciplina imaju najsnažniju vezu sa dlinkvencijom koja je blisko povezana upotrebom supstanci (Farrington, 2004; Prinzie, Stams & Hoesve 2008). Efekat pomenutih faktora rizika znatno je snažniji od strukturalnih karakteristika porodice kao što su nizak socio-ekonomski status, samohrano roditeljstvo i brojnost članova porodice. Pregledima metaanaliza utvrđena je i visoka korelacija između slabe afektivne veze između roditelja i dece i ozbiljnijih formi delinkventnog ponašanja (Prinzie et al, 2008).

Uticaji kulture često su posredovani polom, odnosno rodnom ulogama koje su kulturno očekivane za određeni pol. Naučnici smatraju da je razlikovanje između muškaraca i žena na osnovu polnih (biološki determinisanih) i rodni razlika (koje imaju socio-kulturno poreklo) veštačka i da ih nije moguće nezavisno posmatrati

(Rutter, Caspi & Moffitt, 2003), pa iz tog razloga neće biti odvojeno razmatrane. Upotreba droga i posledice koje izaziva razlikuju se u zavisnosti od pola, što je i potvrđeno brojnim internacionalnim istraživanjima (AIHV, 2002; Becker & Hu, 2008; Bertoni et al, 2014; Greenfield, Back, Lawson & Brady, 2010). Stopa prevalence upotrebe droga niža je kod žena u odnosu na muškarce (AIHV, 2002; Becker & Hu, 2008; Jugović, 2004). Razlike među polovima prisutne su u svim fazama upotrebe droga (inicijalnoj upotrebi, razvoju zavisnosti, recidivu). Žene počinju upotrebu droga sa manjim količinama u odnosu na muškarce, upotreba kod žena brže eskalira prema zavisnosti i žene su u većem riziku od recidiva (Becker & Hu, 2008; Greenfield et al, 2010). Devijantna ponašanja povezana sa upotrebom droga takođe se razlikuju u odnosu na pol. Na primer oba pola imaju sličnu verovatnoću da budu uključena u imovinski kriminal, dok je trgovina drogama znatno zastupljenija kod muškaraca, a prostitucija kod žena (Spooner & Hetherington, 2004). Kod žena je znatno češće prisutan psihijatrijski komorbiditet sa upotrebom droga u odnosu na muškarce (Greenfield et al, 2010). Objašnjenje prisutnih razlika među polovima ogleda se u različitoj izloženosti rizičnim faktorima socio-kulturnog konteksta i odgovoru na rizične faktore. Primeri izloženosti socio-kulturnim rizičnim faktorima tiču se različite roditeljske prakse u odnosu na pol, različitog društvenog odgovora na ista ponašanja i različitih uticaja vršnjačkih grupa u adolescenciji (Rutter et al, 2003). Rodno specifični kulturni uticaji su međutim u stalnom procesu promene i u savremenom društvu doprinose umanjivanju razlika u obrascima upotrebe droga među polovima (Lal, Deb & Kedia, 2015).

Etnicitet je kompleksan konstrukt koji uključuje biologiju, istoriju, kulturnu orijentaciju i praksu, jezik, religiju i životni stil (Pearce, Foliaki, Sporle & Cunningham, 2004). Isti autori ističu da su etničke razlike u kvalitetu zdravlja najmanje određene genetičkim faktorima i da su snažno povezane sa razlikama u životnom stilu (uključujući i upotrebu cigareta, alkohola i droga) koji je determinisan istorijskim, socio-kulturnim i socio-ekonomskim faktorima. Istraživanja ukazuju da obrasci upotrebe droga mogu varirati među etničkim grupama (Fazio, Joe-Laidler, Moloney & Hunt, 2010; McCabe, et al, 2007; Shih, Miles, Tucker, Zhou, & D'Amico, 2010; Wu et al, 2011). U multietničkoj studiji sprovedenoj na uzorku od 72 561 adolescenta na teritoriji SAD utvrđeno je da najvišu stopu upotrebe droga (31%) prijavljuju rođeni Amerikanci (Native Americans), zatim ispitanici mešovito etničkog porekla (23,3%), belci (20%), afroamerikanci (18,6%), hispanoamerikanci (18,3%), a najmanju azijati (11,7%) (Wu et al, 2011). Razlog ovako raznovrsne stope prevalence naučnici pre svega vide u stepenu akulturacije, socio-ekonomskim faktorima koji drugačije pogađaju različite etničke grupe i u dostupnosti droga (Galea, Nandi, & Vlahov, 2004; Spooner & Hetherington, 2004).

UTICAJ GLOBALIZACIJE

Globalizacija se može definisati kao rastuća međupovezanost država i društava i progresivni uticaj ljudskih zajednica jednih na druge (Aas, 2013). Proces globalizacije kao dinamičnog kulturnog, ekonomskog i političkog fenomena omogućen je brzim razvojem komunikacionih tehnologija i propustljivošću državnih

granica. U uslovima savremenog društveno-istorijskog konteksta globalizacija može biti izjednačena sa terminom vesternizacija, zbog dominantnog uticaja zapadne kulture. Uticaj globalizacije na obrasce upotrebe droga može se sagledati sa više aspekata. Propustljivost državnih granica, stvaranje globalnog svetskog tržišta i olakšano kretanje kapitala doprinelo je razvoju transnacionalnog organizovanog kriminala. Jedna od osnovnih delatnosti organizovanih kriminalnih grupa je trgovina drogom (Radulović, 2004), što u uslovima globalizacije doprinosi većoj dostupnosti, a samim tim i povećanom riziku upotrebe droga. Zbog olakšanih tokova ljudi, informacija i ideja različiti životni stilovi povezani sa upotrebom droga mogu biti dostupni izboru. Globalizacija na taj način takođe može rezultirati konfuzijom identiteta kod mladih, što doprinosi povećanoj stopi upotrebe droga, depresije i suicida (Arnett, 2002). Širenje neoliberalnog kapitalizma i globalizovanje svetske ekonomije doprinosi ekonomskoj nestabilnosti na lokalnom nivou, utiče na povećanu nesigurnost radnika, stres, siromaštvo i nezaposlenost koji su potvrđeni faktori rizika za upotrebu droga (Spooner & Hetherington, 2004).

Negativnim uticajima procesa globalizacije naročito su pogođene postsocijalističke zemlje, koje su u periodu od pola veka prošle kroz dve tranzicije. Prva tranzicija iz kapitalizma u socijalizam bila je više na ideološkom nivou, dok suštinu druge tranzicije iz socijalizma u kapitalizam predstavljaju ekonomske promene i prihvatanje kulturnih obrazaca zapada (Nikolić-Ristanović, 2008). Među zemljama pogođenim ovom formom tranzicije nalazi se i Srbija. Najsnažnije posledice osetile su se u ekonomskom pogledu prelaskom sa centralizovane na tržišnu privredu i privatizacijom državne imovine, što je rezultiralo raslojavanjem društva, povećanom stopom nezaposlenosti i siromaštva. O ovim faktorima rizika za početak upotrebe droga već je bilo reči. Uglavnom, istraživači se slažu u oceni da je upotreba droga zastupljenija u zemljama koje prolaze fazu tranzicije iz komunističkog sistema u sistem neoliberalnog kapitalizma (Wodak, Sarkar & Mesquita, 2004).

Srpsko društvo od početka devedesetih godina prošlog veka prolazi kroz stanje anomije koje nastaje kao posledica društvenih i vrednosnih promena, kada jedan normativni sistem nestaje, a drugi nije nastao (Jugović i Ilić, 2011). Stanje beznormnosti u kome slabe različiti nivoi socijalne kontrole i u kome mladi nemaju prema čemu da se upravljaju doprinosi porastu devijantnih ponašanja. Dodatni problem predstavljaju medijski sadržaji koji promovišu pojedine javne ličnosti čiji je životni stil blisko povezan sa upotrebom droga. Druga posledica anomičnog stanja koja se može uzeti u obzir prilikom razmatranja uticaja na porast prevlence upotrebe droga je nesklad između kulturom određenih ciljeva i dostupnosti legalnih sredstava za njihovo ostvarivanje. Promovisanje zapadnog načina mišljenja i razvijanje potrošačkog mentaliteta u uslovima ekonomske krize dovodi do ozbiljnih posledica u socijalno patološkom smislu. Na postojeće stanje pojedinci reaguju na različite načine, odnosno inovacijom, ritualizmom, povlačenjem ili buntom u zavisnosti od crta ličnosti, kulturnog miljea, adekvatnosti socijalizacije i socijalne marginalizacije (Jugović, 2009). Smatra se da reakcija povlačenja koju karakteriše odbacivanje društvenih ciljeva i sredstava za njihovo ostvarivanje predstavlja tipičan način reagovanja za pojedince koji konzumiraju droge (Radovanović, 2016). U ovom smislu treba podsetiti na stav pristalica antropološkog egzistencijalizma koji ukazuje

da čovek u okolnostima koje ne pružaju mogućnost izbora željenog životnog puta, umesto samoostvarenja koje je blokirano postiže samozaborav uz pomoć narkotika (Jerotić, 2008).

Odras makrosocijalnih promena koje prate tranziciju vidljiv je i na mikrosocijalnom planu. Egzistencijalna nesigurnost i nejasan sistem vrednosti odražavaju se na poremećeno funkcionisanje porodice i neadekvatno roditeljstvo koji su snažni prediktori budućeg devijantnog ponašanja adolescenata (Farrington, 2004; Jugović i Ilić, 2011; Liabo & Richardson, 2007; Prinzie et al, 2008).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Evoluciju društva pratila je evolucija obrazaca upotrebe droga. Uslozljavanje društvenih odnosa i razvoj medicine i tehnologije doprineli su izdvajanju aktivnih alkaloida iz pasivoaktivnih biljaka, sintetizovanju novih vrsta droge i povećanju dostupnosti. Bazična čovekova potreba za sigurnošću, manifestovana kroz težnju za materijalnim, u kombinaciji sa efektima droga uslovlila je da trgovina narkoticima postane ekonomski najprofitabilnija delatnost. U kulturološkom smislu, adaptivna funkcija upotrebe droga pomerena je sa kulturno-religijskog nivoa na subkulturu. Članovi subkulturne grupe dele iste stavove, norme i vrednosti, tako da upotreba droga u pojedinim subkulturama predstavlja njeno vezivno tkivo. Subkultura se međutim ne može posmatrati nezavisno od dominantne kulture koja određuje njene specifičnosti. Ona predstavlja njen izdanak, odgovor na karakteristike dominantne kulture. Individualna adaptacija određuje koje će norme biti smatrane prihvatljivim i umnogome zavisi od nužnosti konstitucije i slučajnosti iskustva.

Mehanizam adaptacije je kompleksan, ali ključni faktor u razumevanju fenomena upotrebe droga. Na biološkom nivou dolazi do adaptacije organizma na prisustvo droga kroz promenenu homeostazu neurohemije. Izmenjena neurohemija dovodi do promena na psihološkom planu, drugačije percepcije, teže adaptacije na prosocijalno okruženje i za posledicu ima usvajanje normi i vrednosti subkulture korisnika droga. Sve to praćeno je kriminalizacijom, patologizacijom i marginalizacijom od strane društva, što uslovljava adaptaciju korisnika droga na nove društvene uloge i pogoršanje problema.

Stoga, da bi se fenomen upotrebe droga pravilno razumeo neophodno je primeniti holistički pristup. Društvene promene pratila je promena u fenomenologiji i obrascima upotrebe droga, dok je droga svojim farmakološkim efektom izazivala različite društvene reakcije. Trenutno stanje u savremenom svetu, u smislu okolnosti povezanih sa upotrebom droga, odraz je isključivo društvenih akcija usmerenih na pridavanje značenja ovoj pojavi. Nametanje značenja utiče na kontrolu mišljenja, a posledično na emocije i ponašanje. U zapadnim društvima dominantni pristup problemu upotrebe droga je sa medicinskog i kvivično-pravnog aspekta (Milhet et al, 2011).

Razvoj medicinskog koncepta adicije praćen je širokom paletom ponašanja koja su patologizuju i redukuju u uske definicije. To vodi naglašavanju individualnih karakteristika i zanemarivanju socio-kulturnih faktora kao što je kontekst u kom se

droga koristi. Na taj način potencijalne socijalne funkcije droge i sa njima povezana značenja se zanemaruju.

Prohibicija droge je neefikasno rešenje na dugoročnom planu. Prvo, prohibicijom se otvaraju mogućnosti za kriminalne aktivnosti povezane sa trgovinom drogom koje donose enormne zarade. Velike količine novca u opticaju doprinose ojačavanju sprege kriminala i državnih struktura. Prohibicija od strane države prema drogama u takvim okolnostima predstavlja manifestaciju hipokrizije. Terorističke aktivnosti se takođe finansiraju novcem stečenim od trgovine drogom. Sve to u krajnjem slučaju utiče na globalni socio-kulturni kontekst u kom se pridaju značenja aktivnostima povezanim sa drogom. Drugo, sa individualnog aspekta posmatrano upotreba droga kao krivično-pravna kategorija znatno više privlači pojedince sa antisocijalnom orijentacijom i specifičnim karakteristikama ličnosti. Bilo da je u pitanju zarada ili traganje za senzacijama kao crta ličnosti u snažnoj korelaciji sa upotrebom droga (Norbury & Husain, 2015; Radovanović, 2016; Roberti, 2004), krivično-pravni status droge samo deluje kao podsticaj.

Fenomen upotrebe droga iz pomenutih razloga zahteva razvijanje alternativnih pristupa rešavanju problema. Posmatranje korišćenja i zavisnosti od droga kao mentalnog oboljenja doprinosi stigmatizaciji i socijalnoj isključenosti. *Poremećaj adaptacije* može biti alternativni termin za kategorizaciju upotrebe droga, jer u osnovi ima adaptaciju kao ključni mehanizam i daleko je manje stigmatizirajući. Pooštavanje kaznene politike, koja može ići do granice narušavanja ljudskih prava, neće sprečiti predisponirane pojedince da se uključe u akcije povezane sa drogama. Potrebne su intervencije usmerene na ograničavanje dostupnosti, dekonstrukcija značenja upotrebe droga i razvijanje strategija na globalnom nivou koje će trgovinu drogom učiniti besmislenom.

Na individualnom planu potrebno je više pažnje posvetiti pojmu slobodne volje kao *prima inter pares* uzroku nakomanije. Može se reći da sadašnje koncepcije tretmana pristupaju sa pozicija relativnog determinizma u određenju pojma slobodne volje jer pogrešno smatraju da urođena dispozicija i sredina u kojoj potencijalni ili aktuelni korsnik droge boravi predstavljaju odlučujući faktor da li će uzeti drogu ili ne. Suštinska odluka, odnosno pristanak razuma na žudnju, zavisi samo od korisnika droge ma gde se nalazio. Aksiom na osnovu kojeg treba izgraditi celu teorijsku konstrukciju pristupa prevenciji i tretmanu korisnika droga može da glasi: *odluka da se prvi put ili ponovo uzme droga apsolutno i samo zavisi od potencijalnog ili već formiranog zavisnika, odnosno od njegovog racionalnog pristanka na žudnju*. Iz ovog aksioma direktno proističe implikacija za prevenciju i tretman. Aktivnosti najintenzivnije treba usmeriti na potencijalnu odluku uzeti ili ne uzeti drogu, bez obzira na aktuelni subjektivni momenat i aktuelne okolnosti u kojima se pojedinac nalazi.

LITERATURA

- (1) Aas, K.F. (2013). *Globalization and Crime – 2nd ed.* London: SAGE.
- (2) AIHW, (2002). *2001 National Drug Strategy Household Survey: detailed findings*. Preuzetosa: <http://www.aihw.gov.au/WorkArea/DownloadAsset.aspx?id=6442459417>
- (3) Arnett, J.J. (2002). The psychology of globalization. *American Psychologist*, 57(10), 774-783.
- (4) Becker, J. B., & Hu, M. (2008). Sex Differences in Drug Abuse. *Frontiers in Neuroendocrinology*, 29(1), 36-47.
- (5) Berton, N., Burnett, C., Cruz, M. S., Andrade, T., Bastos, F. I., Leal, E., & Fischer, B. (2014). Exploring sex differences in drug use, health and service use characteristics among young urban crack users in Brazil. *International Journal for Equity in Health*, 13(1), 70.
- (6) Brandova, N., & Kajanova, A. (2015). Social exclusion among problem drug user. *Journal of Nursing, Social Studies, Public Health and Rehabilitation*, 6(3-4), 123-129.
- (7) Crocq, M. A. (2007). Historical and cultural aspects of man's relationship with addictive drugs. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 9(4), 355-361.
- (8) Cochran, S.D., Mays, V.M., Alegria, M., Ortega, A.N., & Takeuchi, D. (2007). Mental health and substance use disorders among Latino and Asian American lesbian, gay, and bisexual adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(5), 785-794.
- (9) Cohen, M. A. (1998). The monetary value of saving a high-risk youth. *Journal of Quantitative Criminology*, 14(1), 5-33.
- (10) Durrant R., Thakker, J. (2003). *Substance use and abuse: cultural and historical perspectives*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- (11) Farrington, D. P. (2004). Conduct disorder, aggression, and delinquency. In R. Lerner, & L. Steinberg (eds), *Handbook of Adolescent Psychology* (pp. 627-64). Hoboken, NJ: Wiley.
- (12) Fast, D., Shoveller, J., Shannon, K., & Kerr, T. (2010). Safety and Danger in Downtown Vancouver: Understandings of Place among Young People Entrenched in an Urban Drug Scene. *Health & Place*, 16(1), 51-60.
- (13) Fazio, A., Joe-Laidler, K., Moloney, M., & Hunt, G. (2010). Gender, Sexuality, And Ethnicity As Factors Of Club Drug Use Among Asian Americans. *Journal of Drug Issues*, 40(2), 405-432.
- (14) Galea, S., Nandi, A., & Vlahov, D. (2004). The social epidemiology of substance use. *Epidemiologic Reviews*, 26(1), 36-52.
- (15) Greenfield, S. F., Back, S. E., Lawson, K., & Brady, K. T. (2010). Substance Abuse in Women. *The Psychiatric Clinics of North America*, 33(2), 339-355.
- (16) Green, K. E., & Feinstein, B. A. (2012). Substance Use in Lesbian, Gay, and Bisexual Populations: An Update on Empirical Research and Implications for Treatment. *Psychology of Addictive Behaviors*, 26(2), 265-278.
- (17) Golub, A., Johnson, B. D., & Dunlap, E. (2005). Subcultural evolution and illicit drug use. *Addiction Research & Theory*, 13(3), 217-229.
- (18) Gwinnell, E., & Adamec, C.A. (2008). *The Encyclopedia of Drug Abuse (Facts on File Library of Health & Living)*. New York: Facts On File.
- (19) Jerome, L., Schuster, S., Yazar-Klosinski, B.B. (2013). Can MDMA play a role in the treatment of substance abuse? *Current Drug Abuse Reviews*, 6(1), 54-62.
- (20) Jerotić, V. (2008). *Ličnost narkomana*. Beograd: Ars Libri.
- (21) Jugović, A. (2004). Rizična ponašanja omladine u Srbiji. U: S. Mihailović (Ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 177 – 203). Beograd: Centar za proučavanje alternative.

- (22) Jugović, A. (2009). *Teorija društvene devijantnosti – Paradigme i implikacije*. Beograd: Službeni glasnik.
- (23) Jugović, A., & Ilić, Z. (2011). Socio-kulturni kontekst kriminaliteta maloletnika u Srbiji. *Teme*, 35(2), 385-402.
- (24) Kovačević, M., & Đukanović, B. (2009). *Ličnost narkomana*. Beograd: IP „Velarta”.
- (25) Kovačević-Lepojević, M., & Žunić-Pavlović, V. (2013). Zloupotreba psihoaktivnih supstanci u romskoj populaciji. *Socijalna misao*, 20(2), 37-50.
- (26) Kostić, V. (2008). Sigmund Frojd – jedna gotovo neurološka karijera. U Lj. Erić (Ur.), *Psihodinamička psihijatrija – istorija, osnovni principi, teorije* (str. 45-50). Beograd: Službeni glasnik.
- (27) Lal, R., Deb, K. S., & Kedia, S. (2015). Substance use in women: Current status and future directions. *Indian Journal of Psychiatry*, 57(2), 275-285.
- (28) Liabo, K., Richardson, J. (2007). *Conduct Disorder and Offending Behaviour in Young People*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- (29) Livingston, J. D., Milne, T., Fang, M. L., & Amari, E. (2012). The effectiveness of interventions for reducing stigma related to substance use disorders: a systematic review. *Addiction*, 107(1), 39-50.
- (30) Luthar, S. S. (2003). The Culture of Affluence: Psychological Costs of Material Wealth. *Child Development*, 74(6), 1581-1593.
- (31) March, J.C., Oviedo-Joekes, E., & Romero, M. (2006). Drugs and social exclusion in ten European cities. *European Addiction Research*, 12(1):33-41.
- (32) McCabe, S. E., Morales, M., Cranford, J. A., Delva, J., McPherson, M. D., & Boyd, C. J. (2007). Race/Ethnicity and Gender Differences in Drug Use and Abuse Among College Students. *Journal of Ethnicity in Substance Abuse*, 6(2), 75-95.
- (33) McCabe, S., Hughes, T., Bostwick, W., West, B., & Boyd, C. (2009). Sexual orientation, substance use behaviors and substance dependence in the United States. *Addiction*, 104(8), 1333-1345.
- (34) McNeil, R., & Small, W. (2014). "Safer Environment Interventions": A qualitative synthesis of the experiences and perceptions of people who inject drugs. *Social Science & Medicine*, 106, 151-158.
- (35) Milhet, M., Moloney, M., Bergeron, H., & Hunt, G. (2011). Introduction: Drugs and Culture. In G. Hunt, M. Milhet, & H. Bergeron (eds), *Drugs and Culture: Knowledge, Consumption and Policy* (pp. 1-14). Farnham and Burlington: ASHGATE.
- (36) Nikolić-Ristanović, V. (2008). *Preživeti tranziciju – Svakodnevni život i nasilje u postkomunističkom i postratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik.
- (37) Norbury, A., & Husain, M. (2015). Sensation-seeking: Dopaminergic modulation and risk for psychopathology. *Behavioural Brain Research*, 288, 79-93.
- (38) Piko, B.F., & Fitzpatrick, K.M. (2004). Substance use, religiosity, and other protective factors among Hungarian adolescents. *Addictive Behaviors*, 29(6), 1095-1107.
- (39) Pearce, N., Foliaki, S., Sporle, A., & Cunningham, C. (2004). Genetics, race, ethnicity, and health. *BMJ : British Medical Journal*, 328(7447), 1070-1072.
- (40) Petrović, S. (2003). *Droga i ljudsko ponašanje*. Beograd: Partenon.
- (41) Prinzie, P., Stams, G. J., Hoeve, M. (2008). Family processes and parent and child personal characteristics. In R. Loeber, W. Slot, W, P.H. Van der Laan, M. Hoeve (eds.) *Tomorrow's Criminals: The Development of Child Delinquency and Effective Interventions* (pp. 91-102). Farnham and Burlington: Ashgate Publishing.
- (42) Rasmussen, N. (2015). Amphetamine-Type Stimulants: The Early History of Their Medical and Non-Medical Uses. *International Review of Neurobiology*, 120, 9-25.
- (43) Radovanović, I. (2016). Zloupotreba droge u populaciji srednjoškolskih učenika: etiologija, fenomenologija i modeli prevencije. *Doktorska disertacija*. Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

- (44) Radulović, D. (2004). Sociološki aspekti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. U: D. Milovanović, S. Sakoman, J. Mičić, & I. Dimitrijević, (Ur). *Bolesti zavisnost*, (str. 50-61). Beograd: Evropski centar za mir i razvoj (ECPD).
- (45) Rhodes, T. (2009). Risk environments and drug harms: A social science for harm reduction approach. *International Journal of Drug Policy* 20,(3), 193-201
- (46) Riley, S.C.E., & Hayward, E. (2004). Patterns, trends, and meanings of drug use by dance-drug users in Edinburgh, Scotland. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 11(3), 243-262.
- (47) Roberti, J.W. (2004). A review of behavioral and biological correlates of sensation seeking. *Journal of Research In Personality*, 38, 256-279.
- (48) Rot, N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- (49) Rutter, M., Caspi, A., & Moffitt, T.E. (2003). Using sex differences in psychopathology to study causal mechanisms: unifying issues and research strategies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 44(8), 1092-1115.
- (50) Saniotis., A (2010). Approaches Towards Understanding Human Need for Psychotropic and Mood Altering Substances. *Journal of psychoactive drugs*, 42(4), 477-84.
- (51) Shih, R. A., Miles, J. N. V., Tucker, J. S., Zhou, A. J., & D'Amico, E. J. (2010). Racial/Ethnic Differences in Adolescent Substance Use: Mediation by Individual, Family, and School Factors. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 71(5), 640-651
- (52) Smith, K., & Flatley, J. (2011). *Drug Misuse Declared: Findings from the 2010/11 British Crime Survey*. London: Home Office. Preuzeto sa: https://erowid.org/psychoactives/statistics/statistics_british_crime_survey_2010_11_england_and_wales.pdf
- (53) Spooner, C., & Hetherington, K. (2004). *Social determinants of drug use*. Sidney: National drug and alcohol research centre, University of New South Wales.
- (54) Scheier, L. M. (2010). *Handbook of Drug Use Etiology: Theory, Methods, and Empirical Finding*. Washington: American Psychological Association.
- (55) Šulh, R. E. (2012). Pregled halucinogena u zapadnoj hemisferi. U: Z, Kostić (Ur), Meso bogova – antropološki ogledi o halucinogenima. (str. 59-122). Beograd: Atos.
- (56) Van Lier, P., & Koot, H.M. (2008). Peer relationships and the development of externalising problem behavior. In R. Loeber, W. Slot, W, P.H. Van der Laan, M. Hoeve (eds.) *Tomorrow's Criminals: The Development of Child Delinquency and Effective Interventions* (pp. 103-120). Farnham and Burlington: ASHGATE.
- (57) UNDOC, (2006). *World Drug Report, volume 2: Statistic*. United Nations publication. Preuzeto sa: https://www.unodc.org/pdf/WDR_2006/wdr2006_volume2.pdf
- (58) UNDOC, (2012). *World Drug Report*. United Nations publication. Preuzeto sa:
- (59) https://www.unodc.org/documents/dataandanalysis/WDR2012/WDR_2012_web_small.pdf
- (60) Wodak, A., Sarkar, S., & Mesquita, F. (2004). The globalization of drug injecting. *Addiction*, 99(7), 799-801.
- (61) Wu, L.T., Woody, G.E., Yang, C., Pan, J.J., Dan G., & Blazer, D.G. (2011). Racial/ethnic variations in substance-related disorders among adolescents in the United States. *Archives of General Psychiatry*, 68(11), 1176-1185.

SOCIO-CULTURAL DETERMINANTS OF DRUG USE

Drug use is a widespread phenomenon in geographical and historical terms. Socio-cultural context plays a significant role in influencing the form of drug use. The impact of contemporary culture on drug use can be seen in terms of specific cultural influences and the wider context of Western culture. Cultural influences are mediated by factors of social structure. The phenomenon of globalization has contributed to the spread of Western culture of risk factors associated with the use of drugs to other parts of the world. The aim is to show the most important socio-cultural etiological factors for drug use, as well as a critical review of the previous efforts of society in terms of dealing with this phenomenon.

KEYWORDS: drugs / etiology / socio-cultural context / globalization

TEHNIČKA UPUTSTVA AUTORKAMA I AUTORIMA ČLANAKA ZBORNIKA INSTITUTA ZA KRIMINOLOŠKA I SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.

2. Prva stranica teksta treba da sadrži: naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt (do 150 reči) i 4-5 ključnih reči.

2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.

Primer: Jovan JOVANOVIĆ*

2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.

3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:

1. Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)

1.1. Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)

1.1.1. Podnaslov 2 (Times New Roman, 12, Regular)

Primer: 1. **Službe koje pružaju pomoć žrtvama**

1.1. *Kategorije korisnika*

1.1.1. *Žene i deca*

4. Koristiti **harvardski sistem citiranja**. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Stevanović, 2009: 152).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Knežić, Savić, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak "i dr." (npr. Hawley i dr., 2013).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. I. Stevanović, Z. Stevanović, 2015).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati "prema" (npr. Čopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Hannah-Moffat, 2005; Kemshall, 2002). U tom slučaju radove bi trebalo poredati prema prvom slovu prezimena.

4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

* Dr Jovan Jovanović je docent na Fakultetu...u Beogradu. E-mail: jovan@primer.net

Primer: Tabela 1. Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Naveći sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Blagojević, M. (2013) Transnationalization and its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities. U: Hearn, J., Blagojević, M. & Harrison, K. (ur.) *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*. New York: Routledge, str. 261-295.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), volumen časopisa (kurzivom) u zagradi broj časopisa i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Ivanović, M. (2015) Droga, umetnost, kriminal. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(4), str. 193-202.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati - dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br.58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Petrušić, N, & Stevanović, I. (2011) Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi. *Prva godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije - Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama* (str. 87-102). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5.decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5.

Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja - dostupno na:

a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i veb strane (koje idu u sekciju *Internet izvori* u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja / urednice
Branislava Knežić, Ivana Stevanović. - God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd: Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 1972- (Beograd: Pekograf). - 24 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306